

Történeti ökológia és társadalomtörténet

„Én kíváncsi
történész vagyok”

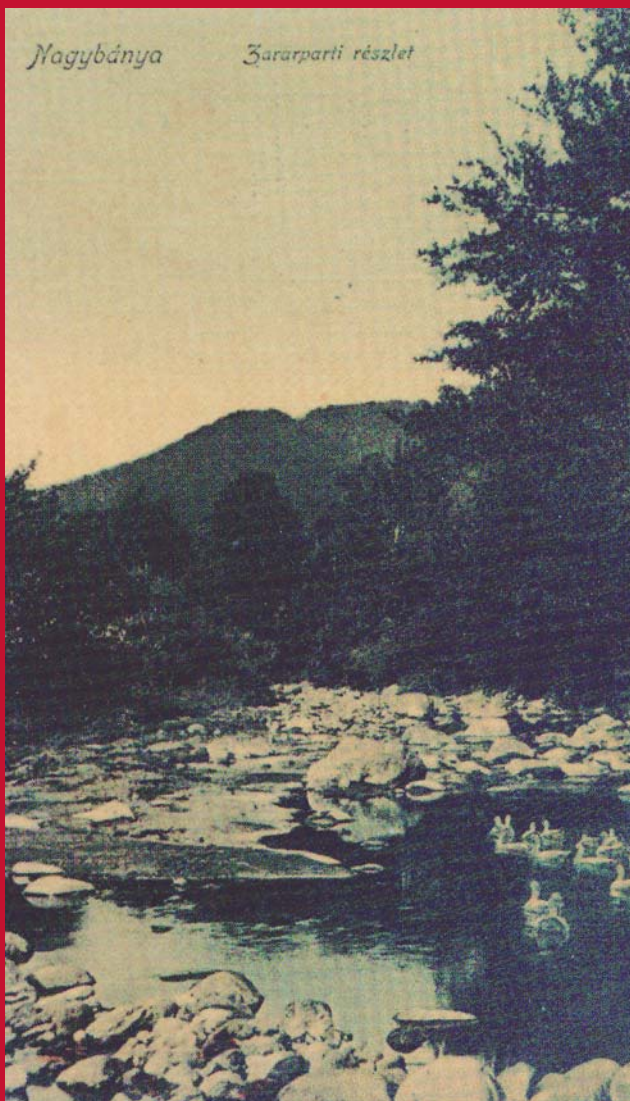
Interjú a 70. születésnapját
ünneplő Bácskai Verával

Kövér György
Beköszöntő

Keith Jenkins
Ne zárkózzunk be
teljesen!

Szegedi Péter
Jobbra át!

Horváth Sándor
A Késdobáló és a
jampecek

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület:

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Valuch Tibor

Szerkesztőség:

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Szegedi Péter

A szám megjelenését
az **Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság** és
az **ELTE Szociológiai Intézet** támogatta.

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó

Felelős kiadó Németh István

Lapterv: Zátonyi Tibor

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.

Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: korall@mailbox.hu

Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.

Telefon: 306-8588, 306-8702

Felelős vezető: Soskóné Müller Judit

ISSN 1586-2410

Tartalom

Kövér György:	Beköszöntő	5
Keszei András:	„Én kíváncsi történész vagyok” – interjú Bácskai Verával	7

Tanulmányok

Történeti ökológia és társadalomtörténet

Győri Róbert:	Vadvízországtól a fokgazdálkodásig (Ember és természet viszonyának változó értékelése)	20
Takács Károly:	Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein	27
Joachim Radkau:	A környezettörténet nyitott kérdései	62
Szegedi Péter:	Jobbra át! Adalékok a „keresztény-nemzeti” sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez	74
Majtényi György:	Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920-1960)	101
Horváth Sándor:	A Kézdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban	119
Beluszky Tamás:	Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között	137
Keith Jenkins:	Ne zárkózzunk be teljesen! Posztmodernitásról, posztmodernizmusról és történelemről	155

Recenziók

Kiss László:	Hanák Péter „A Kert és a Műhely” c. kötetéről	170
Sasfi Csaba:	Kövér György „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig” c. művéről	174
Romsics Gergely:	A kettős társadalom és ami utána következik Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” c. művéről	180
Horváth Anikó:	Richard Sennett „A közéleti ember bukása” c. kötetéről	185

Beköszöntő

Magyarországon még sohasem jelent meg társadalomtörténeti folyóirat. A világ haladottabb tájain már évtizedek óta működnek akár a gazdaságtörténettel karöltve (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte; Annales. Économie, Société, Civilisation, vagy legújabb alcíme szerint egyszerűen: Histoire, Société), akár önállóan szerveződve (Geschichte und Gesellschaft; Social History; Social Science History) társadalomtörténeti periodikák. Egyszerre szolgálják a konkrét tudományág funkcionális elkülönülését és a történettudományos összkínálat bővítését.

Természetesen tudjuk: a múlt század végén nálunk is volt egy „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle”, amely azonban pénzhiány miatt nem bírta tovább bő évtizednél, s ez – már ami a korszerűséget illeti, európai összehasonlításban is – szép teljesítménynek mondható. Tudatában vagyunk annak is, hogy az ötvenes évek közepe óta létező „Agrártörténeti Szemle” legalább részben magára vállalhatja az agártársadalom történetének kutatásával kapcsolatos eredmények közzétételét, ahogy többi történeti folyóiratunk (cégrégiség szerinti sorrendben: Századok, Történelmi Szemle, Aetas stb.) sem zárkózik el társadalomtörténeti cikkek publikálásától, s most nem szólunk a levéltáros szakma, s a társadalomtudományok külön folyóiratairól. Ismert sajnos az is, hogy a magyar történetírás útját gyakorta szegélyezik eltervezett, hamvába holt, vagy egy két szám után kimúlt lapkísérletek (Albion, History & Society). Már-már magunk is visszhangozzuk a szkeptikus érvet: kis ország vagyunk ahhoz, hogy specializált történeti folyóiratot el lehessen tartani, energiáinkat inkább az összefogásra kellene fordítanunk.

A jelen számmal útjára induló társadalomtörténeti folyóirat esetében másról (is) szó van. Ha fellengzősen akarunk fogalmazni – s egy folyóirat születése, mint minden születés, alkalom lehet a patetikus hangra –, a társadalomtörténet lassan révbe ér Magyarországon. Szakszerűbben szólva: professzionalizálódik. Túl vagyunk már az informális „körök korán” (a KSH könyvtárától az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékének könyvtáráig), a hazai társadalomtörténetet szekértáborba hívó társadalomtörténeti konferenciákon (a térszerveződés átlóit tekintve Salgó-

tarjától Keszthelyig, Gyulától Velemig), az egyesületalapítás hevén és a működés rutinszerű intézményesülésén (Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület), az első tanszékalapításokon (ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, ELTE Történetiszociológiai Tanszék). Akár hogy is vesszük, ezek a lépcsőfokok jelzik az egymásutáni lépéseket a professzionalizálódás felé. A specializálódás azonban csak azzal nyeri el értelmét, ha felnőnek az első, intézményesen képzett nemzedékek, miközben az itthoni doktoriskolákkal párhuzamosan megnyíltak a nemzetközi mesterkurzusokon való részvétel ösztöndíjas lehetőségei. Ez történt Magyarországon a kilencvenes években.

Az első magyar társadalomtörténeti folyóirat szervezőit ennek az új, képzett jövő nemzedéknek a bátorsága mozgatja és felelőssége nyomasztja. A folyóirat cím- (és mottó) választása, a társadalomtudományos törekvésekhez első hallásra talán túlzottan is poétikus „Korall” (Hajnal István szép metaforája) jelzi: tisztában vannak nemcsak a társadalomtörténeti törekvések mai állásával, hanem saját helyzetükkel is. Nem generációs lapot akarnak, de érzik, miért ez a nemzedék próbálkozhat először egy ilyen folyóirat elindításával a siker reményében. Saját útjukat akarják járni, de pontosan szeretnék ismerni: hogyan jutottunk idáig. Birtokba kell venniük a rájuk hagyományozódott képződményeket, de hogyan maradhatnak közömbösek a korall-lények sorsa iránt, hiszen ők ne tudnák: csakis együtt lehet továbbépíteni a múltból eredő vázlat, amelyre a jövő rakódhat. S ha már útra kész a fedélzetten erudíció és program, mit is kívánhatnánk nekik még mi, akik féltő tekintettel figyeljük törekvéseiket?

Talán jó szelet és jószerencsét. Ez még a koralloknak sem árthat.

Budapest, 2000. május 1.

Keszei András

„Én kíváncsi történész vagyok”

Interjú Bácskai Verával

– *Bevezető gyanánt: Hogyan lesz valakiből történész, miért választja ezt a szakmát?*

— Kicsit vacilláltam, hogy a matematikát vagy a történelem szakot válasszam-e, de nekem 1948-ban kellett döntenem. 1948-ban érettségiztem, és ez egy olyan időszak volt, amikor az ember világmegváltási céljaihoz a történelem sokkal közelebb állt, mint a matematika. De még akkor sem voltam biztos magamban, ezért úgy döntöttem, indulok a tanulmányi versenyen és ha ott elérek valamilyen sikert, akkor érdemes történésznek lenni. A tanulmányi versenyen Berend és Ránki után harmadik lettem, és akkor úgy döntöttem, hogy mégis csak érdemes megpróbálni.

– *Milyen volt abban az időben egyetemre járni, milyen volt a légkör?*

– Én csak tanítottam az ELTE-n, mert Leningrádban végeztem az egyetemet. Kezdetben nem tudtam oroszul, az első év maga volt a szenvedés, de másodéven már értettem az órákat. Az első év rémálom volt, nem is érdekelt sem a kelet-, sem az ókortörténet, de másodéven Wajnsztajn professzor – aki az összes többi szovjet professzortól eltérően szabadon adott elő, és csak néha vett elő egy-egy idézetcédulát – ragyogó előadó volt. Ezért döntöttem amellet, hogy a középkorra specializálódok, mert tényleg érdekes, izgalmas volt. El kell azonban mondanom, hogy a középkor is csak a városok miatt érdekelt, a korai a középkort nem kedveltem. Tehát az eredeti, újkori érdeklődésem megváltozott. A Középkor Tanszék egy kis tanszék volt, öten voltunk nyugat-európai középkorászok, és mivel a középkor kevésbé volt átpolitizált tantárgy, ezért sokkal szabadabb volt a légkör. Ezen a tanszéken Wajnsztajn mellett – aki a harminc éves háborúnak volt nagy történésze – nagyon sokat lehetett még tanulni Ljublinszkajától, a francia történelem volt kiváló szakértőjétől, és az Anglia történetére specializálódott Stokmartól. Ezen a tanszéken nem volt mese, nyelvet tudni kellett. Olyan szemináriumok voltak, mint a *Doomesday Book*, tehát óangol; a német parasztháború iratai, amiket a tanárok leírtak nekünk, mert csak egy írógép volt az egész egyetemen. Ljublinszkajával vizsgáltuk a jeruzsálemi törvényeket, ami teljesen ideális formája a feudális viszonyoknak, ez viszont ófrancia nyelven zajlott. Szóval nagyon sokat tanultunk – módszertanilag is. A leningrádi könyvtár fantasztikus nyugat-európai kéziratanyaggal rendelkezett, amit részben összevásároltak, részben összelopkodtak a derék orosz tudósok, úgyhogy mi a paleográfiában is nagyon jó képzést kaptunk. A tanszéken egyébként szabad szellem uralkodott, lehetőség volt a kritikára és kérdésre. Mi öten nagyon jóban voltunk egymással, tehát mindig tudtuk, hogy ki mit csinál. Azt hiszem, választásom minden nehézség ellenére kitűnő volt, mert itthon az újkoron ilyen képzést nem kaptam volna.

– *Ezt a módszertani megalapozottságot Magyarországon nem lehetett volna megszerezni?*

– Nem. Biztosan nem, mert akkor már az igazán jó professzorokat kezdték kirugdosni az egyetemekről. Jellemző erre, hogy mikor én '53-ban tanársegédként idekerültem, az egyébként kiváló bizantinológus tanszékvezető – aki ugyanakkor került a tanszékre, mikor én – azt mondta, hogy ő a későközépkorhoz nem ért, azt majd én fogom előadni. Váczy Péter csak latin forrásgyakorlatokat vezethetett két éven át; hát kitől tanulhattam volna én ezt meg?! Gyónítól nagyon sokat lehetett volna tanulni, de én nem akartam bizantinológus lenni. Így ha megakadtam, akkor gyakorlatilag máshoz nem fordulhattam, mint Ljublinszkájához. És ő minden esetben gondosan megírta a véleményét a kérdésről. Igaz, addigra nekem már rég le kellett adni az órát, de ez akkor is egyfajta biztonságot adott. Ez azért is rendkívüli volt, mert a szovjetek még a szocialista országokba sem leveleztek szívesen. Ljublinszkaja teljes mértékben mögöttem állt, és azt hiszem, nagyon sokat tanultam tőle. Igaz, hogy a magyar történelmet autodidakta módon kellett megtanulnom, mert magyar történelmet csak nagyon keveset tanultunk, de hogy az előzményeket tényleg alaposan és mélyen tudtam, vagy legalább a problematikáját, ez a későbbi korszakok kutatásakor is sokat segített. Nagyon jó indítást kaptam tehát Ljublinszkájától, kapcsolatunk haláláig megmaradt. Magánemberként Magyarországon is meglátogatott. Romániába kerülésem után erdélyi magyar diákoktól érdeklődött felőlem. Mikor hazatértem és ezt megtudtam, írtunk egy közös képeslapot – nem akartam kompromittálni. Postafordultával jött is a válasz. Szóval így bánt a tanítványaival, ami ott azért nem volt általános.

– *Lehet, hogy naiv a kérdés, de volt lehetőség nyugati folyóiratok olvasására vagy kapcsolatfelvételle?*

– Kapcsolatfelvétellel szó sem lehetett, de a nyugati folyóiratok ott voltak. A tanszék könyvtárában minden bibliográfiai forrás, segédlet megvolt, egészen az amerikai Saeculum-ig. Ezek olvasására előbb volt módunk, mint a megkritizált szovjet könyvekre, melyeket úgy adtak ki a könyvtárból, hogy előbb el kellett olvasni a kritikát és csak azután lehetett a könyvet. Például én Dózsáról írtam a szakdolgozatomat és egy kivételével minden elbeszélő forrás megvolt az akadémiai könyvtárban.

– *És hogyan jött a mezővárosok iránti érdeklődés?*

– Nézze, a szakdolgozat Dózsa volt. Dózsa természetszerűleg elvezeti az embert a mezőváros kérdéséhez. A hadjárat is mezővárosi vidékeken ment keresztül, a civitasok pedig kívártak. A másik ok pedig az, hogy a városok mindig is érdekelték tanulmányaim során. Természetesen felmerült az emberben az, vajon mi az oka, hogy Magyarországon oly kevés a nyugati értelemben vett város, ellenben hihetetlenül nagy volt a mezővárosok száma. Tudtam azt, hogy nyugaton is vannak szőlőművelő és egyéb városok, de nem ilyen méretekben, és nem ilyen jelentőséggel. Az volt a véleményem, hogy legalább ezek egy részének városi szerepkört kellett betöltenie, mert egyébként miből fizették volna pénzadójukat az alföldi parasztok, akik nyilvánvalóan nem szekereztek föl Budára, vagy pláne

Kassára. Tehát ez a két tényező: a mezővárosoknak a felkelésben játszott szerepe, valamint a gazdaság működése vezetett oda, hogy a mezőváros lett a fő érdeklődési területem, és gögösen el is toltam magamtól a civitasokat.

– *A korszak várostörténet-írásának érdekessége az, hogy Szűcs Jenő Debrecenben kezdett el foglalkozni a szabad királyi városokkal, Ön pedig Budapesten a mezővárosokkal.*

– Igen, Szűcs Jenő és Kubinyi András is. Jenővel kevésbé, Kubinyival nagyon szoros vitakapcsolatban voltunk. Andrásnak is a 15. század és a 16. század eleje volt a fő kutatási területe, emellett mindketten ott ültünk a nagy kutatóban, tehát a kapcsolatnak volt egy ilyen vonatkozása is. Azonban a középkorászok között volt egyfajta féltékenység is. Így mikor átmentem a 18. századra – mivel a fővárosi levéltárban nem volt középkori anyag – akkor egy erős impulzust jelentett, hogy 18-19. század várostörténetével foglalkozó Nagy Lajos, aki itt egy ideig még kollégám is volt a levéltárban és Vörös Károly hihetetlenül örültek, hogy van egy ifjabb közöttük, akit ez érdekel. Mindenben segítettek, tudták, hogy nekem meg kell tanulnom ezt a korszakot. Így ez a három ember igazi műhelyt alkotott.

– *Említette a középkorosok közötti féltékenységet. Mire vezethető ez vissza, esetleg a forrásadottságok szűkösségére?*

– Nem tudom magának megmondani. Szűcs Jenővel volt egy konfliktusom. Amikor Molnár Erik egy konferencián felvetette a nemzeti tudat kérdését, előadásomban azt mondtam el – és ezt az utolsó szavamig vállalom –, hogy a Dózsa felkelés nem nemzeti volt, hanem vallási köntösben jelentkező társadalmi. A vita után jöttem rá, hogy így akarva akaratlanul részt vettem az '56 utáni nemzeti nihilizmus felébredésében. Ezért, bár a megjelent szövegből sok különlenyomatot kaptam, abból soha senkinek nem adtam. Egy évtizeddel később egy *Új Írásban* megjelent cikkben pontosítottam nézeteimet és bíráltam Szűcs Jenő álláspontját. Jenő, akivel addig különben egészen jó viszonyban voltam, az előadásom után iszonyúan megsértődött. Ebben valószínűleg az is benne volt, hogy Kubinyi Bandi és Szűcs Jenő is levéltárosként kezdte, Fügedi is, s csak aztán került a Társulathoz, én meg hazajöttem a Szovjetunióból, és egyenesen az egyetemre raktak. Ez nyilvánvalóan nem volt jó pont számomra. Az első évben nem is nagyon kutattam, mert örültem, ha a tanítási kötelezettségeimet teljesíteni tudtam. A távolságtartás, miután én is levéltáros lettem, oldódott, ha András valamit tudott, akkor mindig segített. De istenigazából Szabó Istvántól kaptam sok segítséget. Ha nem is voltam közvetlen tanítványa, de tényleg ő volt az, aki bármikor, bármiben, a legteljesebb mértékben támogatott tanácsokkal. Azonban – bár soha semmilyen atrocitás és sérelem nem ért – a kollegák részéről mégis éreztem a távolságtartást. Valahogy a középkorász világ más volt, mint a Nagy Lajos, Vörös Károly és Gyimesi Sanyi köre.

– *Manapság sokat hallani az ideológiai korlátokról...*

– Kubinyi Bandinak és Szűcs Jenőnek – mint nekem is – volt egy marxista korszaka. De 1953-tól, hazajövetelem után, már kezdtem kritikusabban gondolkodni, addig tényleg teljesen elkötelezett híve voltam a marxista elméletnek. Azonban sok dolgot máig is alapvetően elfogadok belőle. Én nem

tagadom meg – és ezt nem is tartom szégyennek –, hogy a marxi elméletet egy máig is nagy gondolkodó teljesítményének tekintem. Levezésükben például nagyon gúnyos és felületesen kanonizált észrevételeket tettek különböző középkori és újkori történésekre, vagy folyamatokra, melyek hihetetlenül találóak is voltak.

– *Pályafutásában ott tartunk körülbelül, hogy megszületett a mezővárosok...*

– Nem, a mezővárosok, az később született. Egy évet tanítottam mint tanársegéd, majd aspiráns lettem, de csak egy évig voltam itt aspiráns, mert vezetőm, Gyóni Mátyás, az én aspiránsi vizsgámat kívárva, még aznap öngyilkos lett. Vezető nélkül maradtam, majd átkerültem az Intézetbe, ahol Makkai Lászlóhoz kerültem, aki nagyon jó vezető volt. Nem engedett túl hosszú pórázra, ha sokáig nem látott, csak előszedett, ugyanakkor az ő gondolkodása rettenetesen stimuláló volt, tényleg sokat tanultam tőle. De ez rövid ideig tartott. Igazából '56-ban kezdtem levéltári kutatásaimat. Az nem tudományra termett év volt, és mikor következett a 2 év szünet, addigra már nagyon sok anyagot összegyűjtöttem. A „Mezővárosok”-at fővárosi levéltárosi minőségemben készítettem el, s védtem meg 1962-ben. Ezután még egy darabig középkori témákkal foglalkoztam, a „Gyulai uradalom” született akkor.

A levéltárban a fővárosi közüzemek és üzemek volt a referenciám, ami egyáltalán nem érdekelt. Amikor Nagy Lajos átment a múzeumba, átadta nekem a pesti levéltárat. Ekkor jöttem rá, felesleges erőlködnöm azon, hogy heti két napban próbáljam meg utolérni magam a középkori forrásokban és irodalomban, mikor egész nap hallatlanul gazdag iratanyaggal foglalkozom. Tulajdonképpen ekkor váltottam, először a 18., majd a 19. század pesti társadalommal, és összehasonlításként más városok történetével kezdtem foglalkozni.

– *Fő érdeklődési köre azonban megmaradt.*

– A város megmaradt egész életem során. Nem tudom magának megmondani, hogy mi e vonzalom oka, de ez kezdettől fogva így volt és a továbbiakban csak erősödött. Amikor a fővárosi levéltárban voltam, még erősebb lett a kötődés, de ez nem önmagában a városra, hanem egy olyan képződményre is irányult, ahol meg lehet fogni egy régió vagy egy ország társadalmi fejlődését.

– *Tegyük föl, hogy egy várostörténész, aki nagyon sokat foglalkozott Pesttel és Budával, végigsétál a városban; milyen szemmel nézi az épületeket, az utcákat, a várost, mi az a plusz, amit a várostörténész lát?*

– Azt hiszem, az épületekben minden kulturált ember látja a különbségeket. Annak idején, amikor ezek az iratok nap mint nap kezében voltak, szinte tudtam, hogy ki melyik házban lakott, tehát volt bennem egy személyes kötődés is. Az utcahálózat mindig elárulta a város korát, mert átépíthettek mindent, de a régi centrum, a régi városmag utcahálózata rögtön mindent elárult, hogy hol állhattak a falak. Én az 1828-as összeírásban városnak minősített települések 90%-át megnéztem, és pontosan fel tudtam mérni, hogy hol volt a régi város központja. Azt hiszem tehát, az igazi plusz, amit a várostörténet minden történész számára ad, az az orientáció és a biztonságos mozgás a terepen.

– *Mikor következett be a Nyugat felé fordulás: szakmai kapcsolatok kiépülése,*

részvétel konferenciákon stb.?

– Nagyon későn, mert a külföldi konferenciákon való részvétel nem szakmai, hanem politikai kérdés volt. Nevet az ember, mikor hallja, hogy mennyi külföldi publikációja van valakinek, mert tudja, hogy kiment az illető, de dunsztja sem volt – igaz, a többieknek még annyi sem – a magyar történelemről... Mikor 1968-ban kiküldtek hungaricát gyűjteni, istenigazában nem tudtam kapcsolatokra szert tenni. A '70-es években már több könyv jött be az országba, akkor ismertem meg Jim Dyos munkásságát. Írtam is Dyosnak egy levelet, melyhez mellékeltem a pesti polgárok mobilitásáról szóló írásom rövid angol rezüméjét. Dyos fantasztikus volt, mert pillanatok alatt válaszolt, megírta, hogy kikkel fog engem megismertetni; ez a levelezés tényleg össze is hozott különböző emberekkel. 1976-ban volt egy kététhetes utam, amikor Dyoshoz mentem. Egy hétig Leicesterben ültem, ekkor ismertem meg Peter Clarkékat, Penny Corfieldot, ekkor mentem Sheffieldbe Tony Suthcliffhez, tehát ez volt az első kapcsolatfelvétel. A levelezést tovább folytattuk, de még mindig nem voltam elég jó állampolgár, hogy engem küldözgessenek. Az első konferencián Vörös Károly ajánlására vettem részt Freiburgban, 1978-ban vagy 1979-ben. Lényegében ez volt az első kinti szereplésem. Ezek a kapcsolatok adták meg az alapot arra, hogy a Kelet-Európa Kutatócsoportban elkészítsük a *Bürgerium* kötetet: Berend azt mondta, hogy most csináljunk egy kötetet, mire én azt válaszoltam, hogy nekem nincsenek olyan kapcsolataim, csináljanak előbb egy agrártörténeti munkát. Végül a miénk lett előbb kész. E kapcsolatok a Hajnal István Kör megalakulása után lettek intenzívek. Egyrészt angolul is megjelent a könyvem, és Gyáni Gábor megmondta, hogy kinek küldjek belőle. Másrészt eljutott hozzám a löweni gazdaságtörténeti kongresszus felhívása. Egy szemináriumomra azzal robbant be Granasztói, hogy ez a téma rám van szabva, csináljak gyorsan egy tématervet, amit ő elküld Peter Clarknak. Külföldön – Magyarországgal ellentétben – tényleg nagy visszhangja volt az akkor már akkor angol nyelvre lefordított „*Város és városi társadalomnak*”, valamint a *Bürgeriumnak* is. A '80-as évek közepén aztán, amikor kint voltam Németországban, megismerkedtem Kockaval és Kaelblevel. Kapcsolataim igazából a Hajnal István Kör létrejötte után alakultak ki, tehát meglehetősen későn.

– Akkor 1976-ban találkozott először az angol várostörténészekkel, az angol-szász iskolával. Mit jelentett ez, milyen erővel hatott?

– Az angol várostörténeti irodalom nagyon erőteljesen hatott. A német akkor még túlságosan jogtörténeti, unalmas volt. Egyszer Ságvári kiküldött Linzbe, Rausch koraközépkoros konferenciájára, ahol megdermedtem, hogy Kubinyi és főleg Fügedi előadása mennyire kimagaslott a német, osztrák és svájci előadók közül, akik erősen jogtörténeti beállítottságúak voltak. Gyakorlatilag az angol irodalmat ismertem meg, úgy éreztem, tőlük tanulhatok. Mint már említettem, leveleztem Dyossal. A levéltárnak akkor már járt a *Local Historian*, amiből kiderült, hogy az angolok a helytörténetben is a legjobb erőiket vetették be. Aztán egy-egy nagyobb konferencián mindig kiderült, hogy nemcsak számunkra probléma az, hogy mi a város, hanem számukra is. Nagy reveláció volt, hogy ez nemcsak a mi sajátosságunk.

– Gondolom, ez a probléma már a mezővárosok kapcsán felmerült...

– Igen, de ott nem volt számomra ennyire világos az, hogy az arányok ennyire mások Magyarországon. Irodalom igazából mindig csak a nagyvárosokra volt, így az egész 1828-as összeírás földolgozását meghatározta, hogy Nagy Lajos földrajz-történelem szakos volt. Az angol földrajzi irodalomból sokat tanultam, a franciából is, de ott mindig minden túl volt írva, s bár azt nem mondanám, hogy ez utóbbi egyáltalán nem hatott rám, igazából mégis csak az angol, majd a német társadalomtörténeti irodalom felé orientálódtam.

– Közben a funkcionális városszemlélet felé vezető út is kezdett kirajzolódni.

– Igen, így van. Ez volt számomra az egész nyitja. Ha jogilag definiáltam, akkor nem tudtam mit kezdeni a dologgal. A népességszámmal sem lehetett már operálni, mert már a középkorban is voltak a kisvárosinak megfelelő népességűek. Az ipar... Mikor a mezővárosok első variációját megírtam, akkor még a kézműiparra koncentráltam, ez volt a klasszikus trend. Miután elolvastam, rájöttem, hogy ez nem így van. Így az egész koncepciót át kellett írnom. De a kérdés továbbra is az volt, hogyan definiáljam a várost, hogy megragadhassam a magyarországi városfejlődést. A kulcsot a földrajz, a funkcionális városszemlélet adta meg. A marxisták azt felejtették el, hogy Marx mikor azt mondja, hogy a város az első társadalmi munkamegosztás, akkor nem azt mondja, hogy ez az egyedüli. És itt pontosan erről van szó. Rendben van, hogy ez volt az első, de ami a város és vidéke közt végigmegy, az egy állandóan fejlődő kapcsolat, bizonyos ágai elhalnak, bizonyos ágai erősebbé válnak, ez egy ilyen munkamegosztás. Ebben tehát őszintén szólva teljesen egyetértek Marxszal. Az angoloknak voltak ilyen kutatásai, nemcsak a földrajzosoknak, hanem történészeknek is. Nagyon vonzó volt az angolok empirikus beállítottsága. Kezdetben az *Annales* is nagyon orientált, de azután volt tíz olyan év, amikor egyszerűen elolvastam a tartalomjegyzéket, belelapoztam, és azt mondtam, ezzel én nem tudok mit kezdeni. Tehát az angoloktól és később a németektől tanultam sokat, bár a németeknél csak két-három kiemelkedő munka volt. Rájuk is jellemző volt, hogy ott ültek, mint a rendes helytörténészek, és minden különösebb magyarázat nélkül közöltek kötetekbe gyűjtött polgárneveket.

Azután mikor még vígan kvantifikáltam, elég hamar rájöttem, hogy ez csak egy kiindulópont. A statisztikai táblázatok arra kitűnően alkalmasak, hogy tudjam, hol sűrűsödnek a problémák, hol van valami változás, mivel kell összehasonlítanom az adataimat, csak hogy ezzel nincs lezárva a dolog. Például Pest foglalkozási összetételét vizsgáltam rengeteg táblázattal, és jóformán semmit se változott 150 éven át: nem 32% volt a kézműves, hanem csak 29,5%. És akkor jött rá az ember, hogy itt nemcsak százalékokról van szó, hanem arról is, hogy ezek már más emberek voltak. Mélyfúrásokat kell végezni, hogy megtudjuk, kik voltak akkor és kik voltak ekkor. Így elég hamar rájöttem, hogy a számok csak az orientációban és az alapozásban segítenek, de az emberek nélkül nem lehet semmit sem kezdeni. Emlékszem, Lajossal hosszan tűnődtünk azon, hogy akármit kapartunk meg, körülbelül az 1770-es években valami megváltozott. Nem tudtuk, hogy mi, de mindig valahol ott változtak a dolgok. Ott kell

megkaparni. Úgyhogy én nem dobnám ki a kvantifikálást, csak egyszerűen a helyére kell tenni.

– *És hogyan talál egymásra az 1828-as összeírás, a statisztikai módszer és a funkcionális szemlélet, hogy azután egy „Piacközpontok” szülessen belőle?*

– Jaj, ennek nagyon édes története van. A funkcionális szemléletet már korábban is többé-kevésbé elfogadtuk mind a ketten. A dolog története a következő: a fehérvári Alba Regia napokra Lajos – aki nagyon hosszú ideig ott volt levéltáros – szervezte az előadókat, és azt mondta, hogy ő a Fejér megyei 1828-as összeírásról fog előadni Fehérvár szempontjából, majd megkért, hogy én is csináljak valamit. Gondoltam, megnézem a foglalkozási összetételt, s lementem Fehérvárra. Ott kiderült, hogy az adókönyvek nem adják meg a foglalkozást, sem az ezek után fizetett jövedelemadót. Erre kétségbeesetten összegyűjtöttem a használható összeírásokat, és arról beszéltem, hogy Fehérvár város az ipari népességének a lakossághoz való arányát tekintve mindig valahol az élvonal alján és a középnek a tetején helyezkedik el. A két előadás akarva-akaratlanul abszolúte rímelt és két különböző megközelítésből egy teljesen hasonló problémafelvetés született. Lajosnak akkor támadt az az ötlete, hogy csináljuk meg. Adatainkat térképre vittük, ami kemény munka volt, és rangsoroltuk. Mikor azután kiderült, hogy vonzaskörzetét tekintve Máramarossziget a hetedik helyen volt, rájöttünk, hogy tovább kell menni. Ez olyan mértékben mondott ellent mindannak, amit addig a várostörténetről meg a városokról tudtunk, hogy azt mondtuk, próbáljuk kitalálni, miként lehetne ezt a rejtélyt megfejteni. Először egy húszas mintán, kézzel számolva, egy rangsor-korrelációt csináltam, mert húsz éve még semmilyen gépi eszköz sem állt rendelkezésre, és próbáltuk megállapítani, hogy mely tényezők hathatnak. Ennek eredménye alapján – a múzeumban rendezett értekezleten, melyen statisztikusok, szociológusok, földrajzosok és némi történészek vettek részt – a földrajzosok és statisztikusok azt mondták, hogy a felmerült kérdések jók, a probléma faktoranalízisre érett. A faktoranalízisről nem volt magyar irodalom, angol irodalom alapján dolgoztunk. El kell mondanom, hogy mi nem voltunk a klasszikus értelemben vett team – két ember nem lehet az –, de egyedül nem lehetett volna megcsinálni. Valami iszonyatos volt, néha komolyan elcsüggedtünk. A másik az, hogy függetlenül attól, ki mit írt, a könyv minden mondata teljes konszenzussal született.

–*Az elsőtől az utolsóig?*

– Az elsőtől az utolsóig. Mindig megvitattuk amivel nem értettünk egyet. Az egyes fejezeteket hol én írtam, hol a Lajos. Megjegyzem, Lajost nagyon nehéz volt rugdalni, – úgy látszik nekem már így telik az életem: olyan kollegáim vannak, akik nem akarnak írni. De ez azt jelentette, hogy egy olyan mondat sem született, melyben közöttünk ne lett volna konszenzus. Az is kiderült, hogy két ember is képes megcsinálni. Jó, a végén a statisztikai hivataltól kaptunk segítséget, de a felét még mi adtuk össze kurbli számítógéppel. A kódolást is, – ami külön gyönyör volt, nagyon kellett vigyáznunk, hogy el ne toljuk – magunk csináltuk, ami a mai team-munkában elképzelhetetlen.

– És miért olyan soká jelent meg a könyv?

– A kiadás nagyon lassan ment. Ez tulajdonképpen a statisztikai hivatal bűne volt, az akadémia a saját idejéhez képest három év alatt kiadta, ami gyorsnak számított. Tehát nem rajtunk múlt a dolog.

– Közben ha egy hirtelen ugrással eljutunk a 80-as évek végéig, akkor azt látjuk, hogy itt majdnem párhuzamosan jelent meg két könyv: a klaszteranalízis alapján végzett vizsgálat és a Vállalkozók előfutárai...

– A városi társadalom megjelenése korábban volt. A klaszterezés története érdekes, mert a statisztikai hivatal elvesztette kitűnő programozókat. Végül mégis sikerült vele találkozunk. Elmondtam neki, hogy a kiértékelést nem a klasszikus módszer alapján csináltam. Ő hívta fel a figyelmet a klaszteranalízis módszerére, az adatokat akkor Andorkákék baráti szívességgéként lefuttatták a statisztikai hivatalban. Még sok mindenre rákérdezhettünk volna, de örülnünk kellett, hogy ezt is megcsinálták. Így született a klaszteranalízis, ami igazolta, illetve más oldalról világította meg a korábbi csoportosítást.

Közben szóba került, hogy ebből írjam meg a doktorimat, ami így is történt. Igaz, hogy ezzel az anyaggal messze nem lehetett olyan „igazi társadalomtörténetet” csinálni, de nekem csak az volt érdekes, hogy az egyes rétegek súlyát a városi javakból való részesedésük alapján próbáljam elemezni, ami kemény munka volt, de ezt most már magam csináltam. Lajos ezt még elolvasta, közvetlenül a halála előtt, és keményen kritizált. A „Városi társadalom...” egyszerre volt a „Piackörzetek” ellenőrzése és egyben továbblépés.

Közben a közgazdaságtudományi egyetemen megalakult a „keleteurópa” és egyik pillanatról a másikra kineveztek társadalomtörténésznek. Koncz Katalin és Halmos Károly akkor csinálták a vállalkozó-kutatást.

– Ez mikor volt pontosan?

– A 80-as évek elején. Ők kutatták a vállalkozókat, én pedig azt mondtam, jó, gyerekek, akkor én megnézem az előzményeket. Akkor még nem tudtam, hogy Kövér tanár úr bankár vonalon szintén ezen a mintán dolgozik. Rendkívül érdekelt a probléma, untam azokat a közhelyeket, hogy itt kapitalizmus minden gyönyörűsége csak a zsidóknak köszönhető. Tehát ezt is meg akartam kaparni, de leginkább azt akartam tudni, hogy tulajdonképpen kik is voltak ezek az emberek, mit csináltak, miben különböztek a többiektől – már amennyire a forrásadottságok ezt lehetővé tették.

Közben Klaniczay elindította a mikrotörténeti sorozatot, és megkérdezte, hogy van-e valami a tarsolyomban. Azt mondtam, hogy ez van. A *Vállalkozók előfutárai* még beleesett abba az első öt kötetbe, ami megjelent.

– Ez az előzőekhez képest egy teljesen más megközelítésű munka. A jövő melyik vonalon képzelhető el inkább: a kvalitatívan vagy a kvantitatívan?

– A narratíva, az emberek vonalán, több oknál fogva. Tényleg vannak, akik azt mondják, hogy nem akarok számot látni. De az ilyen nagy vizsgálatoknál ez kevésbé lényeges, sokkal fontosabb, hogy ezek kivitelezéséhez team-munka kell, ez pedig nincs Magyarországon. Iszonyú nehéz ennek megszervezése.

Mikor azon tűnődtem, hogy most már lesz időm kutatni, Gyáni Gábor azt mondta nekem, hogy írjam meg a magyar várostörténet szintézisét. Tetszett a dolog, de aztán arra gondoltam, hogy ha én tudományos szintézist írok, akkor vissza kell nyúlnom a statutumokig, amik egyáltalán nem érdekelnek. Így elment a kedvem a dologtól, mígnem Gyurgyák János az Osiristól meg nem kérdezte, hogy miért nem írok nekik. Elmondtam neki a témával kapcsolatos fenntartásaimat, mire azt mondta, hát írd meg a mi népszerű tudományos sorozatunkba, ahol a saját véleményed képviselheted, s nem kell a teljességre törekedned. Elfogadtam a felkérést, jövő májusig kell elkészülnöm a kézirattal.

– *Ezt nem is tudtuk.*

– Igen, mert arra gondoltam, előtte még csinállok egy pesti családról egy bemelegítő kutatást. Most körülbelül azt tudom, hogy milyen síkon fogom megírni, gyorsan szeretnék vele elkészülni.

– *A könyvet jövő májusra várhatjuk?*

– Remélem. Tudja engem mindig az érdekelt, hogy valahogy közelebb kerüljek a rejtvényhez, amit magamnak feladtam. A kérdés megfejtéséhez, kíváncsiságom kielégítésére. Én kíváncsi történész vagyok, ha valami kérdés izgat, azt meg akarom oldani. Ami ahhoz kell, azt megteszem.

– *És hogyan születnek a kérdések?*

– Egymást vizsik. A Dózsa-felkelés vitt a mezővárosokhoz, hogy akkor mi a város. A „*Gyulai uradalomban*” az érdekelt, hogy egyáltalán meg lehet-e fogni a népességszámot. Az ragyogó anyag volt, kiderült belőle az, hogy szerencsés esetben a mezővárosi önkormányzat a vélnél sokkal nagyobb szerepet töltött be. Tehát valahol itt fejeztem be. Ezután még csináltunk egy 16-17. századi birtokmegosztás-kutatást, ahol kiderült, hogy nagybirtokosok alig voltak, szemben a rengeteg középcs és kisbirtokossal. Már a 16-17 században! De ezt a kutatást soha nem fejeztük be. Miután a Fővárosi Levéltárba kerültem, Nagy Lajos azt a tippet adta, hogy a betáblázási jegyzőkönyvekben nézzem meg a kereskedelmet. Nos kiderült, a kereskedelemre kevés adat maradt fenn, nem így a hiteléletre. Innen jött a hitel és kereskedelem. Akkor már rengeteg pesti embert ismertem, a kézművesek helyzetét, foglalkozási összetételét, a konfliktusok jellegét, a választópolgárságnak a tanácshoz címzett panaszait. Nagy volt a kihívás, mert Pesten nem maradtak fenn az adókönyvek, Budáról bőségesebbek a források. Fő problémám az volt, hogy miképpen lehet e város társadalmát, annak változásait, rétegződését rossz forrás-adottságok esetén megragadni. Belekaptam a később divatossá váló mobilitás- és házasságkutatásba, melyek elég munkaigényes ügyletek voltak. De én mindig nagyon élveztem, soha nem bántam meg, hogy történész lettem. Főleg amikor kutattam. A kutatás egy keresztrejtvény, amit meg kell fejteni, választ kell találni a feladványra. A probléma igazából idáig érdekelt.

– *Megkérdezhetem, hogy mi a legújabb rejtvény?*

– A legújabb rejtvény egy pesti építész család, akit mindenféle oldalról meg lehetne vizsgálni. Számomra az a meglepő, hogy miként emelkedett fel a régi polgárság állítólagos eltűnésének időszakában. Havel egy szerencsétlen sorsú kőműves fia, aki tízéves korában árva lesz. Miután az egész családját leírja,

megállapítható, hogy apai ágon mindenki ‘versager’. Viszont anyai ágon az unokatestvérek közül többen kőművesek, építészek. Józsefvárosiak, tehát nem nagy mesterek. Egy részük elvégzi a technikumot, mérnök lesz. Általában a vasútnál helyezkednek el. Igazán sikeresek nem lesznek, habár azért úriemberek. Havel Lipót egy nagy zsidó építési vállalkozóhoz kerül, aki nagyon megszereti, társává fogadja, egyengeti házasságát. Fuchs királyi pénzváltó lányát veszi feleségül, akiről kiderült, hogy nagyapja, mikor Havel született, kapás volt. Kapás és háztulajdonos Józsefvárosban. Havelék nagypolgári élete kiderül a gyerekek levelezéséből. Tehát ez izgatott, hogy honnan jön ez az egy generáció alatt fel-emelkedő társaság, amely nagypolgári – felsőközép-polgári létet teremt gyermekeinek, ahol a két fiú nemesített polgárlányt, két testvért vesz el. A papírforma szerint ebből a családból a mérnököknek kellett volna kiemelkedni. Erre emberünk, aki négy elemi végzett és rajziskolába járt szorgosan, teremti meg a jólétet. Igaz, neki a vállalkozó részéről volt egy szerencsés emeltyűje is. Azt a vonalat szeretném jobban megfogni, hogy az igaz sztereotípiák mellett, mint amilyen a tanulás is, van, mikor valami egészen más kell egy egygenerációs szédítő karrier befutásához.

– *Teljesen másra terelve a szót: a társadalomtörténet hová helyezhető a honi történetírásban?*

– Jaj... Most éppen a pesszimista korszakomat élem, mert amikor a Hajnal István Kör megalakult, akkor a hivatalos történetírás, ami máig is a Történettudományi Intézetet és kapcsolt részeit jelenti, azért egy kicsit odafigyelt a Hajnal István Körre, éreztünk egyfajta megbecsülést. Ez abban is megnyilvánult, hogy – nem én személy szerint, hanem mint a Kör elnöke – tagja voltam az akadémiai történeti bizottságnak, a *Századoknak*, mindennek. Egyszóval volt egy érdeklődés részükről, most azonban azt tapasztalom, úgy érzik, ennek semmi értelme. Több dologból. Egyrészt, mert egyetlen bizottságban sincsenek társadalomtörténészek. Kövér György most a Hajnal István Kör elnöke. Tagja a Történettudományi Bizottságnak? Nem! A másik a Kövér-Gyáni féle „*Magyarország társadalomtörténete*” kötetet ért bírálatok, különösképpen a *Magyar Tudomány* recenziése részéről, aki kimondottan elutasító, nem annyira Kövér György, mint inkább a társadalomtörténet iránt. A szakmai elfogadottság részéről tehát az elmúlt években hanyatlás történt. De tulajdonképpen ez nem olyan tragikus, inkább nézzük az eredményeket. Amikor a Hajnal István Kör megalakult, valóban fórumot, eligazítást jelentett a vidéki társadalomtörténészek számára, akik ott voltak a forrásanyag mellett. Nagy szakmai-egyesületi élet folyt, ami mára ugyan lecsökkent az évi konferenciákra, de azért ezeken a konferenciákon még mindig elég szép számú a részvevő, s ez nem engedi elhamvadni a tüzet.

A tanszék szerepéről röviden: úgy érzem, azt a célt, amit a tanszék megalapításakor kitűztünk, tehát hogy legalább a diákok egy részéhez eljusson, hogy vannak más módszerek, paradigmák, elméleti megközelítések, hogy az oktatást forrásközelivé tegyük, ne pedig tölcseően meséljünk nekik, bizonyos alapkönyveket magyarul a kezükbe adjunk, ebben a tanszék elég jelentős szerepet játszott. Az alpművek bővülő elérhetősége elsősorban Benda Gyula tanár úrnak köszönhető,

aki az Osiris Kiadónál igyekezett a fordítandó-kiadandó könyvek kiválasztásánál mind a már klasszikussá váltakat, mind a legújabbakat kijelölni. És hát magunk is hozzájárultunk, elég, ha a Csokonainál megjelent „*A modern város*” kötetre gondolunk. Azt hiszem tehát, a kitűzött célból ahhoz képest, hogy kevesen voltunk és csekély anyagiakkal rendelkezünk, elég sokat megvalósítottunk. Sokat köszönhetünk a Soros Alapítvány éveken át tartó támogatásának és a Tempus-programnak is. A Tempus-program segítségével volt a mi hozományunk: akkor talán mi voltunk a számítógépekkel legjobban felszerelt tanszék, és a külföldi könyveket is meg tudtuk venni. És akkor még nem beszéltem a Tempus intenzív kurzusokról – melyekkel diákjaink nemzetközi kapcsolatait alapoztuk meg. Úgyhogy nemcsak rajtunk keresztül ismerték meg a társadalomtörténeti kutatásokat, hanem hosszabb-rövidebb külföldi tanulmányutakon is; mi folyik Európában és Amerikában a társadalom- és várostörténet terén. Azt hiszem, a várostörténet is reflektorfénybe került, ami nem baj, hiszen mint külön diszciplínát nem oktatták. Nem mintha nálunk külön diszciplína volna, de azzal, hogy a kínálatban minden évben két-három ilyen szeminárium vagy előadás van, az azért hozzájárult a megerősödéséhez. Összefoglalóan: úgy érzem, a tanszék nagyon rövid és küzdelmes fennállása és kis létszámú oktatói gárdája ellenére, betöltötte hivatását, teljesítette a maga elé tűzött célokat, hogy évente legalább 8-10 embernek nyújtsa mindezt.

Közben megindult a doktori képzés is, a mi doktori iskolánknak 30-35 tagja van, ami a magyarországi történészekhez viszonyítva nem is csekély utánpótlás. Nem azt mondom, hogy elégedett vagyok, meg hogy ennyi elég, de nem vallottunk kudarcot az elképzeléseinkkel. A doktori iskola célkitűzéseire még hozzátenném, hogy lehetővé tegyünk a fokozat elnyerését a vidéki, diplomás levéltárosok és muzeológusok számára, ami bevált. Történt itt valami. És azt hiszem, nem kell, hogy érdekeljen, hogy a hivatalos történetírás, annak főleg egyre inkább ellankadó tagjai – ezt én már nyugodtan mondhatom – odafigyelnek-e vagy sem, elismernek-e minket vagy nem.

– *A doktori iskola kapcsán már szóba került az utánpótlás kérdése, milyen elvek vezérlik itt a tanszéket?*

– Egy régi tanítványom mesélte, hogy ő mennyire szeret erre a tanszékre bejönni, mert ha más tanszékre beesnek, akkor potenciális riválisként tekintenek rájuk, itt pedig mindenkit örömmel fogadnak. Nézze, szükségünk van a fiatal utánpótlásra, ha azt akarjuk, hogy a társadalom- és várostörténet virágozzék Magyarországon. Valószínűleg a nagyon jó személyi adottságok is szerepet játszanak, nem hiszem, hogy e tanszéken bárki is hierarchikus beállítottságú lenne. És azt kell mondanom, hogy itt mindenki felnőtt számba veszi a diákokat, elvárások vannak. Már hallottam azt is, hogy a mi doktori iskolánk a legszigorúbb, de mi legalább törődünk velük. De hát egy régi egyetemen az egyetemi tanár az urakat kollega úrnak és a hölgyeket kolleginának szólította...

– *A Kövér-Gyáni kötet kritikáit olvasva az volt a benyomásom, hogy itt olyan nagy ellenállás van jelen a történetírás más ágai részéről, mintha a társadalomtörténet magát ortodoxiaként, kizáró módszerként jelenítené meg, holott*

ennek épp az ellenkezője, a nyitottság jellemző.

– Én is ezt érzem. Ez a tankönyv végeredményben történeti szociológiai előadásokból nőtte ki magát és azt hiszem, hogy sem Kövér, sem Gyáni nem állítják a kizárólagosságot, sőt akikre hivatkoznak, azok nem par excellence társadalomtörténészek: ez épp a nyitottságot mutatja. Az ő nyitottságuk hiánya, hogy egyszerűen nem fogják fel, nem csak számokat, tényeket kell közölni egy társadalomról, hanem a problémákat kell körüljárni. Kövérek vállalkozása pedagógiailag csak méltányolandó. Nem 60 ezer dátumot és számadatot tanultatok meg a diákokkal, hanem azt vázolom fel nekik, melyek az itt lezajló fő folyamatok, ezek hogyan közelíthetők meg, mi az eddigi vélemény róluk. Ebben mindig benne van az is, hogy lehet más vélemény is. Úgy látszik, ezt a történetstársadalom nehezen viseli el.

– *Reménykedjünk, hogy a jövőben a diszciplináris súrlódások és problémák vitákkal lesznek feloldhatóak, igazi szakmai vitákkal, nem pedig féltékenykedéssel.*

– Na most azt hiszem, hogy a társadalomtörténészek között is, a Hajnal István Körben is vannak tagok közti ellentétek, de viták is. És a nyílt vitáknál nincs személyeskedés. Egy ilyen elnyomott diszciplínának megvannak az előnyei is: erősíti az emberek közti szolidaritást.

– *A kritikára való fogékonyság mennyire van jelen a történész szakmában?*

– Nem jellemző a szakmára, nem véletlen, hogy nálunk a kandidátusi védéseknél nem volt vita, nem volt hozzászólás. Mert a hozzászólásnak valami megfúrás jellege volt, voltak ugyanis ilyen előzmények. Amennyiben becsülte az ember az író, akkor az mondta: jó, akkor majd utána leülünk és megbeszéljük. De nem a plénum előtt. Most a végén, a kandidátusi lecsengésekor jött az a még rémesebb szokás, hogy különböző emberek felálltak, s elmondták, hogy az illető a legjobb családapa, családanya, kolléga és egyebek. Úgyhogy ebben a szakmában, hogy őszinte legyenek, sem a kritika, sem pedig az egymásra figyelés nem jellemző. Nézze meg például a Társulat által szervezett üléseket. Eleve úgy szervezik, hogy nyolc előadás után húsz perc marad vitára, ami tulajdonképpen egy előadásra sem elegendő. Nincsenek berendezkedve a reflexiókra.

– *Meg kell honosítanunk az angolszász kritikai szemléletet! Ott ez jól működik...*

– És soha nem személyeskedő! Hangnemében sachlich, de megemlíti a pozitívumokat is, még ha a könyv negatívumairól ír is. Az angolszászok ebben nem szégyenlősek. Reménykedjünk azonban a jövőben, legyünk optimisták. De ez most már a maguk feladata, lassan a maguk kezében van a dolog. Nézze meg, még van egy középgeneráció a tanszéken, de hát olyan hamar megöregszik az ember. Úgyhogy magukon sok múlik, hogy mi lesz itt. Ezért is örülök a folyóirat-alapítási kísérletüknek, ami remélem, sikeres lesz. Én ettől egy új hangot, egy új generációnak a hangját várom.

– *A többiek nevében is megígérem, hogy igyekezni fogunk és nagyon köszönjük a beszélgetést!*

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 16. SZÁM TAVASZ

Nemzedékek

Kamarás Ferenc: A termékenység alakulása
és befolyásoló tényezői

Józan Péter: A századvég halálozási viszonyainak néhány
jellegzetessége Magyarországon

Susánszky Éva–Szántó Zsuzsa–Csoboth Csilla–

Purebl György: Család: erőforrás vagy veszélyforrás?

Nemzetről

Horkay Hörcher Ferenc: Nemzet és közösség

Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája
a posztoszocializmusban

Esszé

Karácsony András: Elfelejtett emlékezés

Gondolkodók

Bédek Péter: Egy modern téma előéletéhez: a politikai szabadság problémája Platón *Államában*

Győri Róbert

Vadvízországtól a fokgazdálkodásig

(Ember és természet viszonyának változó értékelése)

„Istenekről nem sokat tudok, de azt hiszem, hogy a folyó
 Hatalmas, barna isten – mogorva, fékezetlen, hajthatatlan
 Türelmes bizonyos fokig – eleinte elismert határ volt,
 A kereskedelem hasznos, de megbízhatatlan hordozója
 Aztán már csak nehézség, amivel szembenéznek a hídépítők.
 A nehézség megoldva, a barna istent majdhogynem elfeledték
 A városlakók – de ő azért kérlelhetetlen, Évszakait és dühét őrzi, rombol és emlékeztet arra,
 Amiről az emberek szívesen megfeledkeznének.
 Nem tisztelik, nem engesztelik
 A gépimádók, de ő csak vár és figyel és vár.
 Űtete jelen volt a gyerekszobában,
 Az áprilisi kisudvaron, a bálványfa sűrűjében,
 Az őszi asztalon a fűtök illatában,
 És az estéli körben a téli gázláng fénye alatt.”

T. S. Eliot: Négy kvartett. – részlet:
 Dry Salvages, I. – (Vas István fordítása)

BEVEZETÉS

Vadvízország – fokgazdálkodás. Mit is jelentenek ezek a fogalmak? Vadvízország: lakhatatlan és civilizálatlan mocsárvidék, a társadalom perifériáján lévő emberek és a legendák hazája. Fokgazdálkodás: az ember és a természet harmonikus együttélésén alapuló, jól és hatékonyan működő gazdálkodási rendszer. Ez a két fogalom élesen eltérő jelentéseket takar, pedig ugyanarról a jelenségről szól. Ismeretanyagunk bővült csupán, vagy szemléletünk is alapvetően megváltozott? Ma úgy tudjuk, hogy azoknak a területek jó része, amelyekre korábban a vadvízország bélyegét sütötték, az ártéri gazdálkodás virágzó területei voltak (Molnár 1991: 19.).

E rövid munkának nem az a célja, hogy az ártéri gazdálkodás problémáját kimerítő részletességgel tárgyalja (ezt más munkák megtették már), inkább azt próbálja meg körüljárni, hogy a különböző tudományágak hogyan mutatták be ezeket a térségeket,

hogyan jutottunk el a vadvízországtól a fokgazdálkodásig. Írásom két fő részre tagolódik. Az első részben körvonalazom, hogyan képzeljük el ma a középkori ártereken folyó életet; arra a természeti problémára, hogy a folyók vízjárása ingadozó – bizonyos időközönként árvizek lépnek fel – milyen megoldást találtak az emberek. A második részben azt vázolom, hogy több tudomány képviselői (elsősorban a történészek, geográfusok, néprajzosok és vízügyi szakemberek) milyen hatásokra kezdtek meg vizsgálataikat, hogyan közelítettek a kérdéshez, miképpen alakultak ki az egyes tudományágak interpretációi.

ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁS...

Ha ma az ártér szót halljuk a folyók melletti keskeny szalagokra gondolunk, amelyek a két árvízvédelmi töltés között 2-5 km szélességben kísérik a folyókat. Azonban a 18-19. századig az Alföld és a Kisalföld területének jelentős része tartozott az árterekhez, a mai országterület mintegy egynegyede (Frisnyák 1990: 8.). Ez a terület két fő részre osztható, az egyik részét különböző eredetű magasabb térszín alkotta: övzátonosorok, folyóhátak, feldarabolt teraszszigetek. Ezeken a térszíneken helyezkedtek el a falvak és a szántóföldek, kertek. Ezen területek aránya nem volt nagy, előfordulhatott, hogy már a temető sem kapott helyet azon a magaslaton, ahol a falu. (Pl. a sárréti Szerep község esetében.) Még a legnagyobb árvizek is megkímélték ezeket a helyeket. Az alacsonyabb térszíneket minden évben hosszabb-rövidebb ideig víz borította, domborzatukat elhagyott meanderek, morotvák, náddal fedett mélyedések tagolták. A természetes növénytakaró is eltért a két területen, míg az alacsony ártér puhafa-ligeterő nyárasait, füzeseit tocsogós rétek és nádasok szakították meg, addig magasabban tölgy, kőris, szil, éger telepedett meg, kedvezőbb vízgazdálkodású réteket ölelve körül. Ezen szűk földművelési lehetőségek azonban nagyszámú népességet tartottak el, akiknek nem kellett minden évben az árvizek káraitól szenvedni.

Az itt élő népesség egy természetközeli megoldással élt együtt a folyókkal, teremtett gazdag és virágzó, majdnem öfenntartó kultúrát; ezt a komplex gazdálkodási formát fokgazdálkodásnak nevezzük. Lényege abban állt, hogy az árvíz kezelésére a természetes folyó menti gátakat és az elhagyott folyómedreket használták fel. Áradáskor a medréből kilépő folyó hordalékának legdurvább részét rögtön a meder mellé rakja, melyből egy felmagasodás – folyóhát keletkezik. A kisebb árvizeket ez a gát még elháríthatja, de a nagyobb árvizek pusztítva törnek át rajta. A megnövekedett vízmennyiséget azonban le lehet vezetni az ártérre, mégpedig az elhagyott medrek segítségével. A medrek kiágazásánál meg kell bontani a gátat (ez a fok), ahol a víz a mederbe, csatornába áramolhat. Az ágrendszer úgy kell feltölteni, hogy benne a víz a folyóval ellentétes irányba (fölfelé) haladjon, amivel elkerülhető a gyors vízszintemelkedés. Így az ártér egész területére szétterített víz már nem pusztít, sőt hatása nagyon is jótékony. A vizet tározókban elraktározva később fel lehet használni öntözésre, a nagyobb mélyedésekben halastavat lehet létesíteni. A víz jelenléte révén a szárazabb rétek nedvességet kaphatnak, a nedvesebb rétekről pedig a fölös vizet le lehet vezetni. Ebben az időszakban az ártereken gyümölcsösök díszlenek, a területek lakói gyümöl-

csöt is visznek a piacra. Az addig satnya, sokáig víz alatt álló erdők is nagyobb gyarapodásnak indultak. De a legnagyobb kincs a halászat. Köztudott, hogy a halak nem a gyorsan áramló vízben ívnak, hanem az árterek kiöntő, ott megálló, felmelegedő vízében, majd a víz visszaáramlásakor indulnak vissza a folyóba. Így történt ez a fokok rendszerében is. Az emberek dolga csak annyi volt, hogy a fokok kijáratánál csapdákat, rekesztéseket állítsanak fel, arra ügyelve, hogy csak a nagyobb halak maradjanak fenn hálóikon, a kisebbek visszaúszhassanak a folyóba, ezzel is a biztosítva a halászat utánpótlását. Ezenkívül az ágakból kialakított halastavak is biztosították a zsákmány bőségét (Andrásfalvy 1973: 19-23.).

Az itt élő népesség megélhetésének nem a szántóföldi gazdálkodás adott alapot. Sokkal inkább az árterek állattenyésztése, halászata, kiegészítve a gyümölcsösökkel. A folyó és a fokok mentén nagyszámban találunk malmokat is, amiben az ármentes szántók gabonáit őrlhették. A házépítésnek, a kézművességnek minden alapanyagát (nád, sás, fűzfavessző, agyag, vályog) az ártér szolgáltatta. Mindez pedig nemcsak az önellátást, és a földesúri járulékok szolgáltatását tette lehetővé, hanem a városi piacokra történő szállítást is. A gazdagság nem volt ingyen: gondos munka is kellett hozzá, a fokokat karbantartani, tisztítani kellett, a gátakat ellenőrizni, a halastavakat kezelni, az egész rendszert pedig működtetni. Olyan gazdálkodási forma volt, amely közel állt a természethez, jól ismerte a vizek törvényeit, harmonikus egyensúlyt teremtett ember és környezete között. Ugyanakkor kora technikai szintjén a leghatékonyabban élt a természet adta lehetőségekkel, ügyelve arra is, hogy ne használja túl a rendelkezésre álló javakat.

A fokgazdálkodás hanyatlása a török hódoltság idején kezdődött. Ezen kultúrát ismerő népesség megfogyatkozott, elvándorolt, részben megsemmisült, a jól működő rendszer pedig tönkrement. Néhány jobban védett helyen a 18. századig fennmaradt, legtöbbször azonban az újratelepülő népesség nem tudott mit kezdeni a folyókkal. Ahol a rendszer még fennmaradt (Sárköz, Közép-Tiszavidék, Rétköz, Bodroghöz), a megváltozó folyók is előidéztek bomlást. A folyók felső szakaszán végbement erdőirtások meggyorsították a lefolyást, növelték az eróziót. A Tisza árvizei egyre hevesebbek lettek, egyre több hordalékot szállítottak. A kamara és a vármegyék megpróbálták beavatkozni, gyakran a lakosság ellenére is: megindult a szabályozás, gátépítés, de ha az egyik falu határát mentesítették is, a szomszédot öntötte el a víz. A hajózás érdekei, a malmok ügyének rendezése is sürgették a szabályozást. Azonban nem feledkezhetünk meg egyéb gazdasági okokról sem. A Kisalföldön már a 16. században megindul az elsősorban gabonát termelő a majorsági gazdálkodás, megnövekszik az igény a szántóföldekre, azaz irtásokra és lecsapolásokra van szükség. A jog is elősegítette ezt: az erdők, legelők, mocsarak nem tartoztak a jobbágyok telki állományához, ezeket a földesúrral közösen használta a község. Azaz a földesúr sehogyan, illetve csak járadékai révén húzott belőle hasznot. Azonban az irtásföld a majorsági föld részét képezte, és ha a földesúr allódiumához csatolta, máris termelhetett rajta, irtásként a jobbágyok kezén hagyva pedig magasabb adót szedhetett utána. A jobbágyok rosszabbul jártak, biztos megélhetési forrásukat veszítették el. A folyamat európai léptékű, Angliában racionalizálás elvén rosszul művelt, ám mindenkinek szegényes megélhetést biztosító közföldekből mintabirtokokat alakítanak, tömeges elvándorlást idézve elő. A ma-

gyarországi Balaton-lecsapolási tervekből ez a racionalitás árad, a természetet és a helyi viszonyokat nem ismerő, végtelen önbizalommal megáldott emberé, aki már nem látja át a folyamatok összefüggését (akár egy alföld vízgazdálkodását, akár egy társadalmi csoport működő struktúráját). Még ha a jobbítás szándéka vezérelte is ezeket az embereket, tévedésük súlyos, megbolygatták a szervesen összefüggő rendszereket: az Alföld a 19. században jól-rosszul végrehajtott vízrendezés után a szárazságok, szikesedés problémáival küzd, a rendezés az egyre vaduló árvizeket sem tudja megfékezni, a 20. századra ez a válság ha nem is látványosan, de tovább mélyül, újabb és újabb tervek születnek, öntözőrendszerek épülnek, de ezek csak felületi kezelésre elegendők. A társadalmi rend is megbomlik, a halászzattal, állattenyésztéssel foglalkozó nép szelléreként került az úrbéri tabellába (azaz olyan adózóként, aki nem rendelkezett számottevő telki állománnyal; ez mint láttuk nem azt jelenti, hogy nincstelen lett volna), most szellér utódát már jogosan azonosíthatjuk a „szegény emberrel”. Jobb esetben az ármentesített területen elkülönzik a földesúri és jobbágyi részeket, így minimális telki állományhoz is juthat a falu népe, de gyakran ennek intenzívebb művelése sem elég a megélhetéshez. A szellérek alól az 1848-as rendezés végleg kihúzza a talajt, a liberális reformer már értetlenül áll egy valaha működő társadalmi struktúra romjai előtt, csak a telki állomány mehet át a jobbágyok kezébe (tehát pl. az irtásföldek sem). Az ártér soha nem volt telki állomány, mégis ez biztosította a megélhetést, most feltörve pedig allodiális jelleget öltött, így a jobbágy esetleg irtásként, remanenciálisként, szorgalmi földként válthatja meg. Az egykor finoman rétegzett társadalmi struktúra nem bírta el a felső rendezések formalizáló paragrafusait, ennek első kárai már Mária Terézia rendezésekor kiütköztek.

Az eredmény elszomorító. A 18. század végén a fokgazdálkodás utolsó területei is lehanyaglanak, az ormánsági egykézés kezdete, a sárközi elvándorlás megindulása erre a korszakra tehető. Az Alföld újra benépesül, de problémái az egykori ártereken máig megoldatlanok. Ki emlékezik már a természettel való együttélésnek a gondolatára is, a racionális önérdék, a legnagyobb haszon elve viszont széles tömegeket hódít. Az emberi gondolkodás is megváltozott ezen időszak alatt, kialakult „a kapitalizmus szelleme”. A kívülről beavatkozó ember heroikus magasságba emelkedik, de nem számol a tévedés lehetőségével, aki pedig a lassú, folyamatos, szerves alakulásban hisz, az konzervatív kerékkötő, pedig lehet, hogy megsejtett valamit abból, hogy a dolgok nem minden esetben írhatóak le a technikai racionalitással.

...ÉS A TUDOMÁNY

A 19. század tudományos érdeklődése még nem fordul ezen terület felé. A történelmet uráló politikatörténet, jogtörténet és kronológia a pozitívizmus minden erényével századának gyermeke. A változások okát mindig a felső történelemben keresi, a népek sorsát királyok, csaták és törvények döntenek el, a történelem pedig ezek gondos leírásában merül ki. A parasztság kutatása is kimerül a róluk szóló törvények kutatásában. A kép a 20. század első felében némiképpen már megváltozott, az „alsó történelem” felé több tudományban is megindul az érdeklődés. A néprajz mellett a történelem, sőt a földrajz is

leteszi a névjegyét. A francia emberföldrajzi iskola, amely céljai között az ember és természet kölcsönhatásának vizsgálata is szerepel, hazánkban is meggyökerezik. Mendöl Tibor "Szarvas földrajza" című munkája iskolapéldája ennek, az ártér és a falu együttélésének leírása szintén mintaértékű (Mendöl 1981: 55-66.). A történetírás is birkózik a problémával, szemlélete azonban túlságosan eseménycentrikus, a gazdaság- és társadalomtörténet még erősen jogtörténeti jellegű. Az alsó szintű történelem kutatása általánosításokra és sémákra is támaszkodik. Az egyik ilyen elterjedt toposz a történeti művek földrajzi fejezeteiben a vadvízország mítosz. Szekfű Gyula nyomán népszerűsödik (aki elsősorban a török pusztította országra alkalmazza, némiképpen jogosan), hogy az ártér a víz birodalma, ahol minden gazdálkodás lehetetlen. Ez valóban így lenne, ha a gazdálkodás az intenzív szántóföldi művelésben merülne ki. Nagy hangsúlyt kap az ember, aki a 18. században megfékezi a félelmetes ellenfelet. Mendöl Tibor is leromlott kultúrtájat lát az Alföldben, és helyesen, bár eltúlozva méri fel a pusztulás fő irányait. A hódoltság előtti állapot kérdésében egy ilyen intenzív ártéri gazdálkodásra azonban ő sem gondol. Az ártér ritkán lakott területként jelentkezik, mely az archaikus foglakozások, társadalomperemi csoportok menedéke (Mendöl 1936: 169-189.). A középkorral foglakozó munkák említik Magyarország halban való bőségét, de az, mintegy Isten áldása örvendeztet minket. Gyakori a falvak leírásában a halastó megjelenése, ez a köztudatba is átkerült, és mindenki jó érzéssel gondolhat arra, hogy eleink szorgalmasan ásták a falu határában a nyugati mintára terjedő halastavakat. Pedig Werbőczy Tripartitumában sok történész olvashatta, hogy: „*Piscina magna cum clausura existens, gyalmostho, vel etiam morothwa dicta*” (Werbőczy 1990: I/133. 41. §). Valahogy a halastó kifejezés elterjedt, de az, hogy a morotva elhagyott folyómedret is jelenthet, az nem. Pedig a halban való bőséget, és a területek értékét éppen a fokgazdálkodás adta (Molnár 1991: 21.). A néprajz, mely az alsó történelem feltárását vállalja fel, közelebb kerül az egykori valósághoz. Kiss Géza Ormányság c. néprajzi monográfiájában nagyon jól mutatja be a feltételezett ártéri gazdálkodást, s ő a táj népének hanyatlását is az ártéri gazdálkodás megszűntében, illetve az uradalom kialakulásában látja (Kiss 1986: 36-44, 91-100 472-508.).

A II. világháború után az emberföldrajzi iskola Mendöl Tiborral együtt háttérbe szorul, gyakorlatilag még a szemlélet is eltűnik a hazai földrajzból. Azonban az elveszett fonalat a mérnöki tudományként ismert vízügyi, vízepítő szakma veszi fel. Ez volt az a tudomány, amely leginkább a természet átalakításának művelését és a racionalizálást tűzte céljául, de saját történetének kutatása során egy másfajta kultúrát is rekonstruálni tudott. Elsőként Károlyi Zsigmondot kell említenünk, akinek sikerül bizonyítania, hogy az árterek a középkorban nem lakatlan helyek, hanem nagyon is értékes birtokok voltak. Elsősorban a malmok hasznóvételére és a halászatra hivatkozik, leírja, hogy emberi beavatkozás nélkül ez a bőség nem jelentkezhetett volna. Ő tógazdálkodásról ír, de hogy ez egy egységes rendszert alkotott volna, arról még nem tud (Károlyi 1960: 47-52.). A téma kutatásában vízvázlatzó jelentőségű Andrásfalvy Bertalan 1973-ban megjelent munkája (később bővítetten is megjelenik). Ő az első, aki leírja a fokok rendszerét, a vízmozgások irányát, bemutatva, hogy egy komplex gazdálkodási módról van szó, új szemlélettel új fényt ad a kérdésnek. Célja annak cáfolása, hogy az árterek csak a vízrendezések után váltak a mezőgazdaság és megtelepedés helyszínévé (Andrásfalvy 1973: 19-

23.). Az újszerű nézet lassan hódít teret. Sokan a hidrológus szakma belügyének tekintik a kérdést, de Károlyi Zsigmond és Lászlóffy Woldemár történeti kutatásai egyre inkább előtérbe állítják a problémát.¹ A történettudományon belül újra megerősödik az alsó történelem kutatása, majd a történeti ökológiával, humánökológiával megindul az ember és a természet kölcsönhatásának vizsgálata. A humánökológia az emberföldrajz egy klasszikus célját vállalja fel, de immár történészek kezdeményezésére. Kutatásaikban már kulcsszerepet kap az ártéri gazdálkodás, vízgazdálkodás vizsgálata, elsősorban R. Várkonyi Ágnes vezetésével. A társadalomtörténészek munkáiban is helyet kap a természeti erőforrásokkal összhangban működő jobbágygazdaság bemutatása, Takács Péter már így rajzolja meg a Szabolcs megyei jobbágyország képét (Takács 1991: 21-31.). A magyar történeti földrajz tájrekonstrukciós iskolája Nyíregyházán Frisnyák Sándor vezetésével kap erőre, ő és munkatársai elsősorban a Rétköz, Bodroglók területét kutatják (Frisnyák 1990: 15-19.). A néprajzosok is tovább folytatják munkájukat: Bellon Tibor az Alföld ártéri gazdálkodását és annak megismerését tárja fel (Bellon 1996: 311-321.), Timaffy László a Rábaköz ártéri gazdálkodását rekonstruálja (Timaffy 1991: 5-11.). Az árterületek megítélésének kérdése ma már eldőlni látszik, örömdetes tény, hogy a fokgazdálkodás bemutatása legújabb, modern földtudományi szintézisünkben is helyet kapott (R. Várkonyi é.n.: 448-450.), s szinte valamennyi, a környezetvédelemmel kapcsolatba kerülő szakember foglalkozik vele.

Nem véletlen ez a megélelnkülő érdeklődés a 20. század végén ezen rég feledésbe merült gazdálkodási forma iránt. Megoldatlan globális problémák fenyegetésében él az emberiség, amelyek között első helyen áll a fenntartható (kívánatos) fejlődés és a környezet-szennyezés kérdése. Lassan világossá válik, hogy a technokrata, mindent változtatni, javítani akaró ember, nem érti, értheti meg a körülötte lévő világot. A hideg érdekszerűség a gyors pusztulásba vezethet. A kimerülő és pusztuló természet arra kényszeríti az embert, hogy keresse, hogyan lehetne máshogyan együtt élni a természettel. Visszatekinteni a múltba, fölfedezni működő technikákat, megismerni más mentalitásokat. A technokrácia állásai erősek, az emberek gondolkodásába a haszonelvűség mélyen beleivódott. Minden tudományon belül megerősödik a komplexitás szemlélete, a csak egy területhez értő szakember alkalmatlansága a problémák megértére egyre bizonyosabb. Ismét szükség van egy olyan jellegű tudományra, mint a földrajz, amely egy probléma köré építi sokirányú ismereteit, nem pusztán a teret vizsgálja, de az embert is. Rövid tanulmányunk is jól mutatja, hogy minden történeti munka konstrukció. Olyan konstrukció, amelynek alkotója nem menekülhet a kor gondolkodásának uralkodó tendenciái elől. Örömdetes, hogy mai megközelítéseink újra a természet és társadalom kölcsönhatására helyezik a hangsúlyt.

VÉGSZÓ

Manapság még a fokgazdálkodás egykor klasszikus területein is alig találkozunk annak nyomaival. Az ártéri gazdálkodás működő rendszere egyes területeken még felújítható (a Bodroglókban történtek erre kísérletek), másutt a szántóföldi gazdálko-

¹ Lászlóffy Woldemár ugyanakkor következetesen a vadvízország híve (Lászlóffy 1982: 157-206.).

dás hosszú évtizedei rekonstruálhatatlanul eltűntették a mikrodomborzat elemeit. Csupán légifelvételről ismerhetők fel az ágrendszerek formái. Azonban nemcsak a táj szegényedett, mi magunk is. Az egykori társadalmi struktúrák és gondolkodásmódok is nehezen vehetőek ki korunk mentalitásának hordalékai alól.

Azt hiszem a világ a vártnál mindig lassabban mozog. A szerves alakuláshoz idő kell, a gyors mechanizálódás csak kiüresedéshez vezet. A Balaton lecsapolási tervek kudarcba fulladtak, érdektelen birtokosok miatt nem gyűlt össze rá elég pénz. A szi-bériai folyók megfordítása sem sikerülhetett. A gondolkodásunk megváltozásához is arra lassúságra, sok munkával kiérlelt alakulásra lesz szükség, ahogy annak idején is lassan tűntek el régi világ utolsó hangulatai, talán egy-egy szilánk még mindegyikünkben maradt.

Dolgozatomat egy Hajnal István idézettel szeretném zárni, amelyet R. Várkonyi Ágnes is idéz a Pannon Enciklopédiában, ez a pár sor mindazt tükrözné, amit ebben a dolgozatban el szerettem volna mondani.

„A letelepedés nem „gazdasági” kérdés, oka mélyebben rejlik. A tagozott együttes nem pillanatnyi ingerei szerint igazodik a természethez, hanem formákkal fejezi ki viszonyulását hozzá. Már nem földet, fát, virágot látja bennük, hanem önmaga s mások élményeit. Ezért érzi magát „otthon” a környezetben. Az alkalmi búvóhely keresése helyett a természet rendjében az emberi lét tényeire ismer rá. Kapcsolódik hozzájuk, de már emberi függetlenséggel; sajátos eljárásmodokat fejleszt ki ennek szolgálatára, beleértve a hasznos megmunkálást is. A településnek a természetes környezetre vésett formája a társadalomstruktúrának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója” (Hajnal 1939: 139).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1973: *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása*. Vízügyi történeti füzetek 6. Budapest
- Bellon Tibor 1996: Ártéri gazdálkodás az Alföldön az ármentesítések előtt. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Kárpát medence történeti földrajza*. Nyíregyháza 311—321.
- Frisnyák Sándor 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Hajnal István 1939: *Történelem és szociológia*. Századok 1939/1—2. 1—32; 137—166.
- Károlyi Zsigmond 1960: *Vízhasznosítás, vízepítés és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Kiss Géza 1986: *Ormányság*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Lászlóffy Woldemár 1982: *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Mendöl Tibor 1981: *Szarvas földrajza*. Bibliotheca Bekesiensis 23. Békéscsaba
- Mendöl Tibor é. n.: Az új településrend. In: Domanovszky Sándor (főszerk.): *Magyar művelődéstörténet IV. (Barokk és felvilágosodás)*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat 169—189.
- Molnár Géza: *Folyószabályozás régen és ma*. ÖKO 1991/1. 17—29.
- Takács Péter 1991: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban 1772*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Timaffy László 1991: *Rábaköz és a Hanság*. Győr, Novodat Kiadó
- R. Várkonyi Ágnes é. n.: Történeti ökológia. In: Karátson Dávid (szerk.): *Pannon Enciklopédia. Magyarország földje*. Budapest, Kertek 2000 Kiadó 448—450.
- Werbőczy István 1990: *Tripertitum*. Budapest, Téka Könyvkiadó

Takács Károly

Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein

Közel egy évtizede kezdtem el foglalkozni a Rábaköz-Hanság vidék régészeti lelőhelyeinek felkutatásával. Terepbejárásaim során sajátos szerkezetű árkokra figyeltem fel, amelyek a területen mindenütt felbukkantak, ám mindenütt csak kisebb részleteket, hosszabb-rövidebb szakaszokat lehetett belőlük megfigyelni, amelyek elszórtan és első ránézésre teljes összevisszaságban helyezkedtek el. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy egy eredetileg összefüggő árokrendszer részleteiről van szó, olyan részekről, amelyek szerencsés körülmények folytán jobban fennmaradtak, míg a többi árokszakasz a pusztulás eltérő fokára került.

Az árokhálózatok rekonstrukciója a Rábaköz keleti, Tóköznek nevezett részén volt a legsikeresebb; itt az egész tájegységet lefedő árokhálózat bontakozott ki. Az egyre intenzívebb kutatás során fény derült arra, hogy az árkokat vízvezetési céllal hozták létre, magyarán egy csatornarendszerrel állunk szemben. A rábaközi kutatással párhuzamosan az ország más területein is előkerültek az említett sajátos típust képviselő pusztulófélben levő objektumok, és több helyütt lehetett összefüggő csatornahálózatokat rekonstruálni.

A csatornarendszerek datálásának kérdése ma még nem tekinthető teljes mértékben megoldottnak. Az kezdettől fogva világosan látszott, hogy a tárgyalt objektumok a 18. században már nem léteztek vagy erősen pusztult állapotban voltak, így a csatornák szükségképpen korábbi időre nyúlnak vissza. Az eltelt évek során az írott forrásokkal való összevetés és az előkerült régészeti leletek alapján egyértelművé vált, hogy a vizsgált csatornarendszerek az Árpád-korban már léteztek és működtek. Kérdés azonban, hogy – részben vagy egészben – visszanyúlnak-e ennél korábbi időre, illetve, mennyivel élik túl az Árpád-kor időszakát.

A kutatási eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence alföldi területein az újkori vízépítéseket évszázadokkal megelőzően már létezett egy egységes elvek szerint működő vízügyi rendszer, amely a 13-14. és a 18. század között pusztult el.

Az elmondottakat alátámasztó tény- és érvanyagot az alábbiakban fogjuk közreadni. E tanulmány két részre oszlik. Az első részben a Rábaköz keleti felén, a Tóközben felkutatott csatornarendszert mutatjuk be, ennek során 13. századi határleírások adatait is felhasználjuk. Ezenkívül további három területtel foglalkozunk, ahol a rekonstruált csatornahálózatot Árpád-kori határleírások kontextusába lehet helyezni. Csak az említés szintjén kerülnek tárgyalásra azok a helyek, ahol az objektumokat viszonylag jól meg lehet figyelni, ellenben a csatornákra vonatkozóan információval szolgáló középkori forrással az adott területről nem rendelkezünk. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy minden egyes vizsgált területről térkép készült, amelyeken a téma szempontjából

fontos részleteket jelenítettük meg. A szöveg megértéséhez a térképek nélkülözhetetlenek. A tanulmány második részében az Árpád-kor írott és régészeti forrásait tekintjük át a tárgyalt csatornarendszerek szempontjából.

Az első részben nagy szerepet kapnak az említett középkori határjárások, ezért talán nem árt néhány szóban összefoglalni e forrástípus alkalmazásának módját és jelentőségét. A középkori határleírások sokféleképpen hasznosítható adatai korán felkeltették a kutatók érdeklődését, és ezeket különféle szempontok szerint munkáikban fel is használták. Kevesen vállalkoztak viszont részletes határleírások rekonstrukciójára. Magam mindössze két ilyen munkáról tudok.¹ A látszólagos érdektelenség oka nagyrészt a feladat nehézségében rejlik, mivel csak a legkritikább esetben sikerül összegyűjteni annyi adatot (elsősorban helynevet), amely a pontos lokalizálást lehetővé teszi. Az alábbi cikkben öt Árpád-kori határleírás rekonstrukciójával találkozhat az olvasó. Ez az öt reambuláció sok szempontból egyedülálló a középkori forrásanyagban, mivel az általuk leírt területek helynévanyaga kivételesen jól fennmaradt, lehetővé téve a határvonalak és határpontok helyhez kötését. Egyedülállóak ezek a határjárások abból az aspektusból is, hogy a vonatkozó területeken az általunk vizsgált pusztult csatornahálózatok viszonylag jobb fennmaradást mutatnak. A határleírások rekonstrukciója arra irányul, hogy a lehető legpontosabban meghatározzuk a bennük különféle terminusok alatt felbukkanó árkok, csatornák helyét. A továbbiakban majd látni fogjuk, hogy a forrásokban szereplő objektumok jól azonosíthatóak az adott területen megfigyelt, esetenként régészeti is kutatott pusztult csatornahálózat hosszabb-rövidebb szakaszaival. Az objektumazonosítások természetesen fontos támpontot jelentenek a csatornarendszerek korának és funkciójának meghatározásához.

I. RÉSZ

A Tóköz elpusztult csatornarendszere

Tóköznek a Rábaköz északkeleti, az egykori Győr megyébe eső felét nevezzük. A Rábaköz délnyugati – Sopron vármegyei – részétől nemcsak elnevezésében, hanem alaktanilag is különbözik. A két terület közötti egykori közigazgatási határ a Rábacsécsénytől Bősárkányig húzódó geológiai törésvonalon található. Természetföldrajzilag azonban ide tartozik Bősárkány, Maglóca, Barbacs és Bágogysovát határa is. E falvak vonalától nyugatra a területet a Rába és mellékágainak teljesen sík homokos, iszapos öntései borítják. Ezzel szemben a Tóköz felszíne északnyugat-délkeleti irányú, keskeny partidűne sávokkal és a közöttük levő lapos, vizenyős mélyedésekkel tagolt. A partidűnek felszínét általában 1-6 m löszös homoklepel takarja. A Tóköz

¹ Györffy György egy önálló tanulmányban az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő Kolon birtok határvonalát rekonstruálta (Györffy 1956. 407-415). A későbbiekben Laszlovszky József két, szintén 11. századi határjárás lokalizálására tett kísérletet (Laszlovszky 1986). Megemlítendő még Györffy György Árpád-kori történeti földrajza is, melyben számos esetben lokalizált néhány határpontot. Ezek a helyhez kötések azonban, lévén, hogy a szerző nem törekedett a teljes határvonal pontos kijelölésére, nem tekinthetők határrekonstrukciónak (Györffy 1963-1998).

vizenyős mélyedései révén összeolvad a Hanság mocsarával attól éles határ nem választja el (Göcsei 1988: 9). Földrajzi körülményei folytán mindig elzárt terület volt, ennek következtében számos archaikus elemet figyelhetünk meg, akár a művelési rendszer, akár a településszerkezet tekintetében. Másik, ebből következő jellegzetessége, hogy viszonylag kevés a pusztult hely. Mindössze hét-nyolc eltűnt középkori településről van adatunk.² A pusztasodás kis mértéke folytán a falvak még ma is viszonylag sűrűn helyezkednek el egymás mellett.

A Tóköz vizei közül meg kell említeni a Barbacsi- és a Fehér-tót, amelyek az időközben lecsapolt Kónyi-tóval együtt gazdag halállományukról voltak nevezetesek a kora újkorban.³ A szabályozások előtti folyóvizeket a Rába és a Rábca mellett a Barbacsi-tóba folyó Keszeg-ér és a Rábát a Rábával összekötő Sárdos-ér képviseli, amely utóbbi egyes szakaszain az Ásvány-ér, illetve a Söre-ere néven szerepelt.⁴

Az 1. számú térképmellékleten a Tóköz területének mintegy 80%-át láthatjuk a vizsgált csatornarendszerrel. A mai településeken, utakon és a pusztult csatornákon kívül csak az egykori halastavakat, valamint a Rábát, a Keszeg-eret és a Söre-Sárdos-eret ábrázoltuk. A térképen a jobb fennmaradású, ezáltal egyértelműen azonosítható objektumok szerepelnek. Kivételt jelentenek azok a teljesen vagy szinte teljesen elpusztult csatornák, amelyek létezését régészeti ásatás igazolta.⁵

A tóközi pusztult csatornákat ezideig negyvenkilenc ponton vizsgáltuk meg kutatóárokkal. A szondázások mindenekelőtt a pusztult vagy erőteljesen pusztulófélben levő objektumokra irányultak, részben annak eldöntésére, hogy a jelzett helyen egykor valóban árok, csatorna húzódott, illetve, hogy az adott árok az alább ismertetendő – az egész rendszerre jellemző – jól körülhatárolható típushoz tartozik-e. Az említett negyvenkilenc kutatóárból harminchat a térképen fekete vonalakkal határolt négyzet alakú területre esett, amit mintaterületként a többinél jóval intenzívebben vizsgáltunk. Az objektumok itteni sűrűsödése tehát a felderítettség nagyobb arányát tükrözi csupán és nincs összefüggésben az eredeti helyzettel. Az eddigi kutatások alapján nyilvánvaló, hogy nagyon sűrű csatornahálózattal kell számolnunk és a terület legnagyobb részén az egykor létező objektumoknak csak töredékét sikerült azonosítani.⁶

A szondázó ásatások célja másfelől a csatornák szerkezeti jellemzőinek jobb megismerése és ezzel együtt a pusztulás folyamatának rekonstruálása volt. Nagy szerepet kapott a betöltés anyagának vizsgálata is. Az ásatások további nagyon fontos célja a csatornák fenekének szintezése volt, amelynek révén hosszú szakaszokon rekonstruálni lehetett a lejtési viszonyokat. A szondázások során szerzett itt említett tapasztalatokról és eredményekről külön utalás nélkül e tanulmány megfelelő helyein részletesen

2 Lengyel 1944: passim.

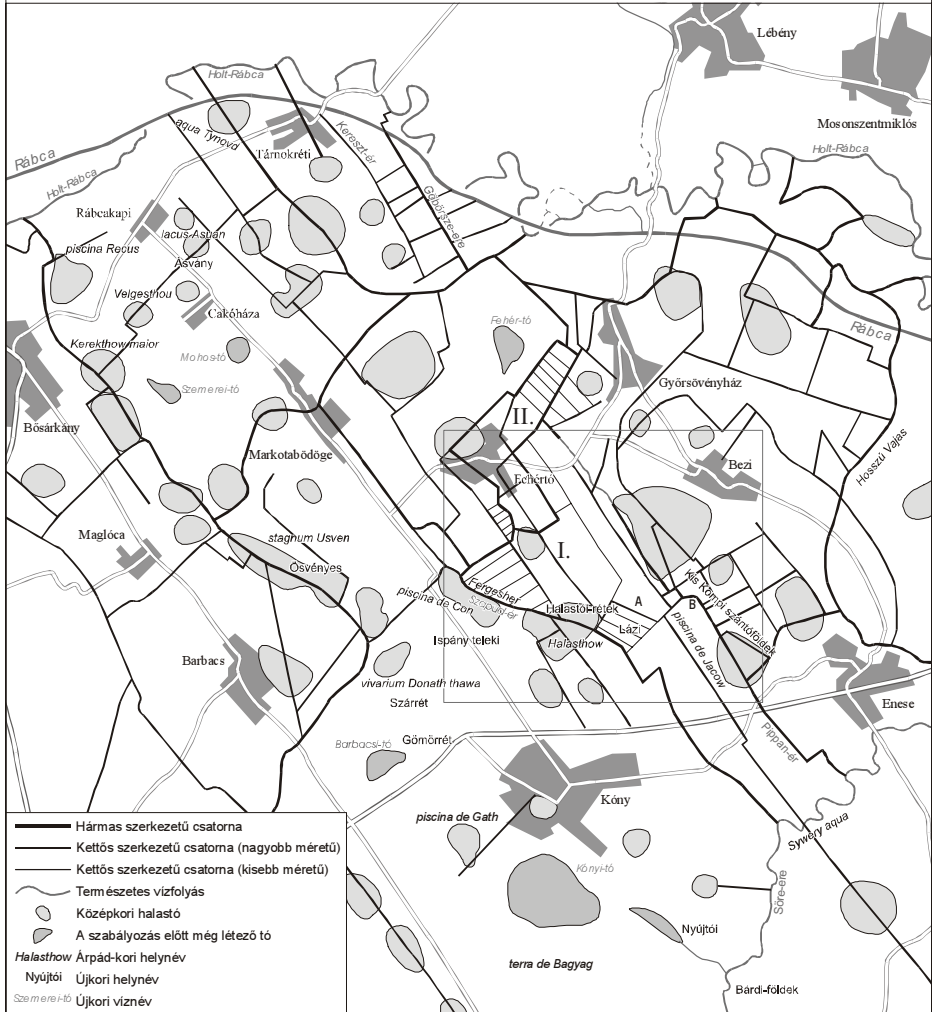
3 A Tóköz e három nagy tavának halászatára nézve lásd: Bedy 1938: 256-257; Lukács 1953: 282-290; Mikó 1970: 31; Takács 1999: 390-394.

4 Az említett vizekre vonatkozó forrásokat alább idézzük.

5 Az objektumok változatos fennmaradási (más szempontból pusztulási) formáival a továbbiakban külön alfejezetben foglalkozunk.

6 Megjegyzendő, hogy a nagyobb méretű objektumokat, amelyek egyben a csatornahálózat fő artériái, jóval nagyobb arányban lehetett azonosítani. Elmaradás elsődlegesen a kisebb árkok tekintetében van.

1. térképmelléklet
A Tököz térképe
a vizsgált objektumokkal
1:180 000

szólunk majd. Volt azonban a régészeti kutatásnak egy eddig nem említett eredménye is, nevezetesen az előkerült leletanyag, amelyről viszont itt szeretnénk beszámolni.

Bár leletek (kerámia, csont) több objektumból is kerültek elő, korhatározó értékű leletanyagra csak egy árokmederben bukkantunk. A 10. kutatóárokkal vizsgált objektum fenekéről több csont kíséretében Árpád-kori kerámiatöredékek kerültek elő. (Az előkerülés helye a térképen I. számmal jelölve.) Szerencsés véletlen folytán jutott tudomásunkra, hogy egy másik, a csatornarendszerhez tartozó pusztulófélben levő árok-ból, amely Fehértó község szélén húzódik, évtizedekkel ezelőtt Szent Istvánnak két, hátoldalán Regia Civitas feliratú obulusa (CNH 1, illetve H1) került elő. (Az előkerülés helye a térképen II. számmal jelölve.) Bár a pénzek nem hiteles ásatásból származnak, ennek ellenére az előkerülés körülményei és pontos helye utólag is rekonstruálható volt.

Ha e pénzeket korhatározó értékűnek fogadjuk el, ami ellen egyébként semmi nem vehető fel,⁷ akkor a csatornarendszerben már két objektum van, amely az Árpád-korra megy vissza. Tekintve, hogy a két objektum egy összefüggő csatornahálózat része, így ez a kormeghatározás természetesen az egész rendszerre érvényes. A datálás kérdését ezek a leletek persze minden kétséget kizáróan nem döntenek el. Igazi megerősítést az Árpád-kori források bevonása jelent majd, amelyeket folyamatosan fogunk idézni és elemezni. A dolgozat első részében ezek a források még csak határleírások lesznek, míg a második részben már komplexen vizsgáljuk az idevonható teljes forrásanyagot.

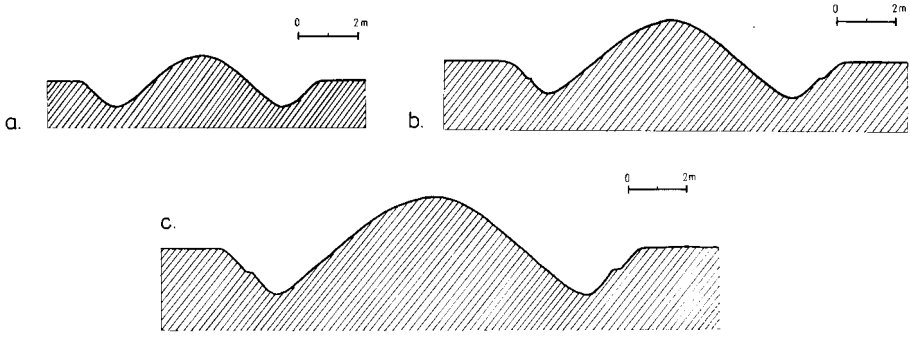
A csatornák szerkezeti jellemzői

Az objektumok korábban említett sajátos szerkezete alatt mindenekelőtt azt kell érteni, hogy kivétel nélkül két vagy három mederre tagolódnak, oly módon, hogy a kitermelt föld a medrek közé került. Célszerű tehát kettős és hármas szerkezetű csatornákról, illetve árkokról beszélni. A csatornáknak ez a legfőbb ismertetőjegye, amit alapszerkezetnek is nevezhetünk. Ennek alapján minden más objektumtól könnyen megkülönböztethetőek (1-5. tábla).⁸

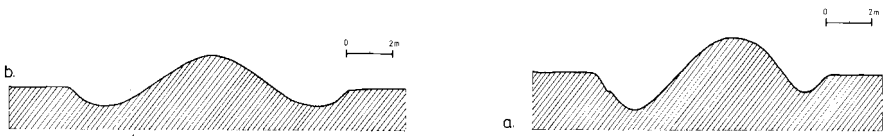
Ezen túlmenően azonban már nagy eltérések vannak az egyes csatornák között, főként a medrek és a medrek közé hányt töltések alakja, valamint az objektumok mérete tekintetében. A csatornák szélessége 4-5 métertől 30-35 méterig terjed, mélységük 0,5 méter és 4 méter között ingadozik. A szélesség és mélységértékek természetesen összefüggenek, bár egyenes arányosságot nem lehet kimutatni. A hármas szerkezetű csatornák vonatkozásában a három meder mérete és alakja minden esetben különbözik, általában a középső meder szélesebb és mélyebb a két szélsőnél, de ez nem

⁷ Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a pénzek a használat ideje, azaz a 11. század első évtizedei után több évszázaddal kerüljenek az árokmederbe. Ez még úgy is szinte elképzelhetetlen, ha a forgalomból való kivételük után hosszú ideig ékszerként vagy egyéb céllal őrizték meg őket. A pénzek egyébként jó állapotban vannak, átalakításnak (pl. lyukasztás) nyoma nincs, jelentősebb kopás sem figyelhető meg rajtuk.

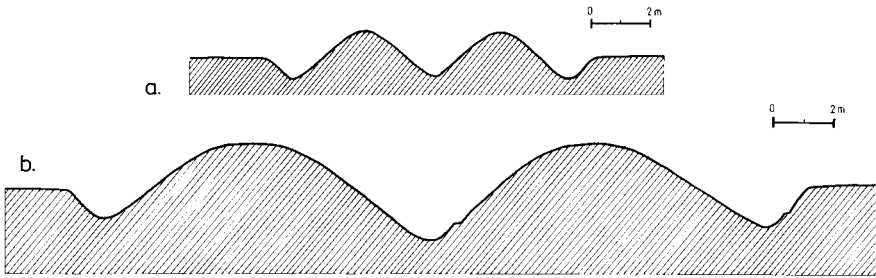
⁸ Az 1-5. táblán látható rekonstrukciók részben a még viszonylag ép objektumok, részben pedig a szondázó ásatások alapján készültek.

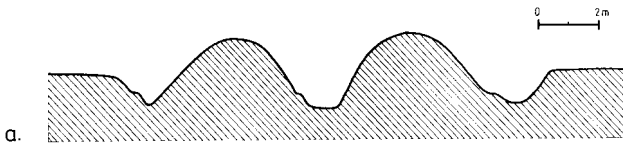
1. tábla

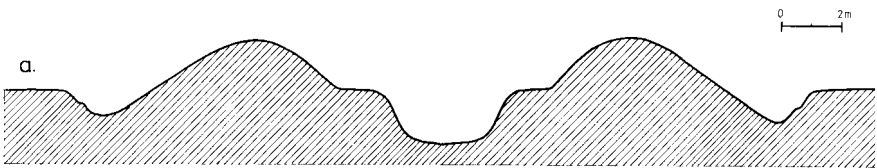
2. tábla

3. tábla

4. tábla

5. tábla

törvényszerű. (3.,4.,5. tábla) A kettős szerkezetű objektumok lehetnek szimmetrikusak és aszimmetrikusak. Az aszimmetria, tehát a két meder közötti méretkülönbség néha szélsőségessé is válhat (2. tábla, a. ábra).

Gyakran meg lehetett figyelni a nagyobb medrek egyik vagy mindkét oldalának lépcsőszerű kiképzését, valamint a mederfenék két vagy három kisebb mederre való tagolását. Míg ez utóbbi megoldás funkciója egyelőre rejtély, addig a lépcsős kiképzés nyilvánvalóan a mederben dolgozó emberek munkájának megkönnyítésére szolgált, akár az árok kiásásakor, akár tisztításakor.

Objektumaink tehát nagy formai és méretbeli változatosságot mutatnak, s ez a variabilitás néha még egy csatornán belül szakaszonként is megfigyelhető. Ami közös bennük az a már ismertetett alapszerkezet: két vagy három meder, medrek között a töltéssel. Némi megszorítással az alapszerkezethez sorolható még a medrek lépcsőszerű kiképzése is. Vizsgált objektumok esetében tehát joggal beszélhetünk külön árok- vagy csatornatípusról.

A sajátyszerű szerkezetnek természetesen funkcionális magyarázata van, amit az alábbiakban fogunk ismertetni. Az előadottakból kiderül majd, hogy az említett alak- és méretbeli eltérések is azzal a funkcióval magyarázhatók, amit az adott objektum vagy objektumszakasz a rendszer egészén belül betöltött. Mielőtt azonban a rendszer működésének ismertetésére rátérnénk, célszerű lesz a területre vonatkozó Árpád-kori határleírásokat megvizsgálnunk, mivel olyan, az egykori környezetre vonatkozó információkkal szolgálnak, amelyek tárgyunk szempontjából alapvetően fontosak.

Árpád-kori határjárások a Tóközben

A 13. századból öt határleíró oklevél maradt fenn a Tóköz területéről, közülük azonban csak három hordoz használható információt az egykori környezetre vonatkozóan. 1228-ban Kóny határait írták le, melyet a király Endus fia Péter magtalan halála után a templomos lovagrendnek adományozott:⁹ „... *prima meta est versus occidentem in principio piscine de Gath, deinde vadit versus septemtrionem ad pratum de Gomer, ubi est secunda meta terrea. Deinde tendit versus orientem ad pratum, quod Sahareth dicitur, ubi est tertia meta, exinde progreditur versus eandem partem ad vivarium, quod vulgo Donath tauva dicitur, ibi est quarta meta. Deinde progreditur ad viam per quam tenditur de Con ad Marchytha, et in eadem via est meta quinta, exinde vero progreditur ad terram, que Apathelky nominatur, abhinc proceditur ad piscinam de Con, que vulgo Coumweyzy nominatur, et ibi est meta. Deinde vadit ad locum, qui Cekenyes vocatur, et ibi est meta, abhinc vadit ad riuulum, qui Fergesher dicitur, et idem riulus est meta terre de Coum, deinde vadit ad locum, qui Halasthow nuncupatur, et idem locus est meta eiusdem terre, abhinc tendit ad Laz, et ibi quoddam fossatum est meta. Deinde progreditur ad riuulum, qui Compw dicitur et ibi est meta ipse riulus. Item vadit versus orientem ad piscinam Jacow, que vulgo Jacoweyze nuncupatur, et eadem piscina est meta. Deinde progreditur ad dexteram*

⁹ A kónyi oklevélnek egy 1491-ből és egy 1520-ból való átírása maradt fenn. Győri Káptalani Levéltár (GyKL), Cimeliotheca II/29., V/214. Az oklevelet az 1491. évi átírás alapján Wenzel Gusztáv adta ki először, számos hibával terhelve (ÁÚO I. 250-252). Később a két átírat összevetésével Ráth Károly közölte, ám ez a kiadás sem mentes néhány apró hibától (HO II. 3-4).

partem versus meridiem ad aquam, que dicitur Sywery, que dividit terram Templi et terram Georgy, abhinc vadit versus eandem plagam ad caput cuiusdam lacus, qui Nultofy nominatur, deinde progreditur versus occidentem ad terram, que dicitur Bard, et ibi est meta, et eadem meta dividit terram Templi et terram Georgy. Deinde vadit ad quandam arborem, que Kalandafyze nuncupatur, abhinc progreditur ad locum, qui Lechekary nominatur, et idem locus est meta terre Templi. Abhinc vadit ad Gyznoowl et ibi est meta terrea, que dividit terram Templi et terram Bagyag, abhinc vero progreditur ad locum, qui dicitur Caucat. Deinde procelatur ad locum, qui Weyzer dicitur, et ibi est meta terrea et inde reuertitur ad prenominatam metam, et sic mete Templi de Coun terminantur.”

Köny esetében meg kell említeni határának meglehetősen szabályos alakját, amely annak lényegi változatlanóságára utal. Ezt erősíti, hogy a határvonal hosszú szakaszokon vizenyős mélyedésekben fut, ahol egykor a Rába erei kanyarogtak, mintegy természetes határt képezve. Csak az északi, északkeleti tájékon érintkezik a szomszédokkal magasabb felszínen. Pusztult helyről csak a kónyi határ északnyugati részén tudunk. Szapud falu területe azonban teljes egészében Sövényház határába olvadt (Lengyel 1944: 58).

A határjárás nyugaton kezdődik a *Gath*-nak nevezett *piscina*¹⁰ mellett, amely összefüggésben lehetett a leírás végén említett Vejsze-érrel (*Weyzer*). Mindkettőt a Tóközt nyugatról határoló törésvonal mocsaras sávjában kereshetjük, az egykori Kónyi-tó és a Barbacsi-tó között. Innen északra a *Gomer* rét már jól azonosítható az újkorban Gömörrétnek vagy Kömörrétnek nevezett területtel.¹¹ Ettől keletre a *Saharreth* nem lehet más mint a falu úrbéri és kataszteri térképein szereplő Szárrét.¹² A tőle keletre levő *Donát-tava* helynév mára elenyészett, azonban ebben az irányban, Szárrét mellett egy dombok által körülvevett ovális alakú medencét találunk, melyet az év egy részében talajvíz borít. Az említett *vivarium*-ot ide lokalizálhatjuk.

Megerősíti feltételezésünket, hogy ezt követően a határ a Markotára vezető utat keresztezi; az említett tófenék pedig éppen a Szárrét és a markotai út között van. A markotai út után *Apatelki* (*Apathelky*) következik. A vonatkozó területet a múlt században Ispánytelekinek nevezték.¹³ Ispányteleki elhelyezkedése alapján valószínű, hogy a markotai út a mainál nyugatabbra húzódott. Innen a határ a Kónyi halastóhoz megy (*Counveyzy*). A falu újkori határa itt egy erdővel borított, az előbb említett *Donát-tavá*hoz hasonló mélyedést vesz körül, majd délkelet felé kanyarodik. Kónyvejsze halastavat tehát ezzel a hellyel azonosíthatjuk.

Az ezután említett két helynév szintén nem maradt fenn. Halastói rétek nevű kaszálót találunk viszont Fehértó 1793-as úrbéri térképén, amely Kónyvejszétől keletre helyezkedik el a határleírással megegyezően.¹⁴ A lokalizálást megerősíti, hogy Kóny úrbéri és kataszteri térképein a Halastói rétektől keletre találjuk a Lázi nevű dűlöt,¹⁵

10 A szövegben szereplő *piscina* és *vivarium* kifejezések alatt minden kétséget kizáróan halastavakat kell érteni.

11 Magyar Országos Levéltár (MOL) S16 No. 392. (1756), GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

12 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

13 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

14 GyKL No. 35. (1793)

15 GyKL No. 56. (1838-1839), MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

amelyet az oklevél szintén a Halastó után, attól keletre említ. A Halastói rétegeknek nevezett terület egy tekintélyes nagyságú, mélyebb részein visszatérően belvízzel borított mélyedés, melynek a helyén sejthetjük az egykori tavat. Kóny újkori határvonala ezen a szakaszon szintén a Kónyvejsze és a Halastó helyén vezet keresztül, és a két egykori tófenék között a Szapud-ér nevű csatornát követi.

Az oklevélben a Halastó (*Halasthow*) előtt említett Férgeš-eret (*Fergesher*) tehát a mai csatorna (Szapud-ér) helyén kereshetjük. A Szapud-ér több pontját kutatóárokmal vizsgáltuk meg és kiderült, hogy a helyén eredetileg egy kb. 20 méter széles, hármas szerkezetű csatorna húzódott, amelynek az egyik medrét a múlt században kitisztították, helyenként kiszélesítették és kimélyítették, míg a két másik meder nyomai hosszú szakaszon teljesen eltűntek. Az objektum egy részén, ahol sűrű bokrok és fák borítják, még a felszínen is megfigyelhető a két másik meder maradványa. A fenti lokalizálások után erős bizonyossággal állíthatjuk, hogy az oklevélben említett Férgeš-ér erre a hármas szerkezetű csatornára vonatkozott, mivel egyéb természetes vagy mesterséges meder, illetve erre utaló felszíni jelenség a Kónyvejsze és a Halastó között nincs.

A határ a Halastó után a jól lokalizálható *Laz*-hoz ér. Itt az oklevél szerint egy bizonyos *fossatum* (árok)¹⁶ a határ. Kóny újkori határvonala ezen a helyen egy kettős árok maradványai mellett található, mely a Férgeš-érről azonosított hármas szerkezetű csatornából ágazik ki, majd délkelet felé kanyarodik és hosszabb szakaszon nagyjából párhuzamosan halad a Férgeš-érről (a térképen *A* betűvel jelölve). Az objektumnak ez a szakasza teljesen el van pusztulva, csak régészeti kutatással lehetett tisztázni a helyét. Az objektum szélessége 8 méter és 20 méter között ingadozik a mélységtől függően. A kettős csatorna egy ponton kelet felé kanyarodik. Innen az objektum szinte ép állapotban folytatódik és egy hosszú északnyugat-délkeleti irányú hármas csatornába torkollik.

Megjegyzendő, hogy a *fossatum*-mal azonosított kettős árok és a Férgeš-érről azonosított hármas csatorna közötti területen, melyet 1228-ban *Laz*-nak neveztek, három további, az előzőekkel párhuzamos kettős árok húzódik végig, melyek a *fossatum*-ból ágaznak ki. Ezek az árkok ma már szinte teljesen el vannak szántva. Maradványaik és a szondázások alapján kis méretű objektumokról van szó, szélességük 4-7 méter között mozog.

Az oklevél a *fossatum* után kelet felé említi a *Compw rivulus*-t, amely nagy valószínűséggel azonos azzal a pusztult hármas csatornával, amelybe a fent nevezett kettős árok torkollott (a térképen *B* betűvel jelölve). Az azonosítást megerősíti, hogy az egykori hármas csatorna melletti dűlőt Kis Kompi szántóföldeknek hívták a 18. században.¹⁷ A határleírás ezt követően egy *Jacow* nevű halastavat szerepeltet, majd déli irányba kanyarodva a *Sywery aqua*-ig jut. *Sywery aqua*, részben a neve, valamint a határjárás további menete alapján az újkori Söre-erével azonos.¹⁸ E lokalizálás után a Söre-ere előtt említett *Jacow piscina* nem lehet más, mint az a nagykiterjedésű mélyedés, amelynek a közepén halad végig az oklevél *Compw rivulus*-ával azonosított pusztult

¹⁶ A *fossatum* szóval és több más részben hasonló jelentésű terminussal az alábbiakban még részletesen foglalkozunk.

¹⁷ GyKL No. 55. (1780-as évek)

¹⁸ MOL S12 Div. XIII. No. 330. (1800)

hármass szerkezetű csatorna. A hármass csatorna a tófenék északi és déli részén is kettéágazott, de főága egyenesen vezetett tovább dél-délkelet felé és a Söre-erébe torkollott. Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy Kóny 13. századi határa a Jákóvejsze piscinától (*Jacoweyze*) északra és délre a *Compu rivulus*-szal azonosított hármass csatorna vonalát követte egészen a Söre-eréig. A csatorna legdélibb szakasza a Jákóvejsze és a Söre-ere között, 18. századi térképeken *Pippán-ér* néven szerepel. Egyik térképen a rajta átvezető hidat is láthatjuk.¹⁹

Megjegyzendő, hogy Kóny újkori határa ezen a szakaszon mintegy 7-800 méterrel nyugatabbra található, ahol egy pusztult kettős árok vonalát követi; a falu középkori és mai határvonala közé ugyanis keskeny sávban a sövényházi határ ékelődik.

A hármass csatorna Söre-erébe torkollásától kezdve Kóny Árpád-kori határa – az újkori helyzettel megegyezően – dél felé a Söre-ere vonalán haladt a következő határpontig, amelyet az oklevél *Nultofy*-nak nevez. A község kataszteri térképe ezen a részen egy Nyújtói nevű területet jelöl.²⁰ Egy 18. századi vízrajzi térképen ennek a közelében hosszúkás tavat találunk, mely alakja után nem lehet más mint az említett Nyújtó vagy Nyúltó.²¹ A térképen jól látszik a tó összeköttetése az érrel, ezt nevezhette a 13. századi leírás a tó fejének, Nyúltófőnek. (Helyesen talán Nyúlt-tónak írhatnánk.)

Innen a középkori határ, megint csak a maival megegyezően nyugat felé fordul és elválik a dél felé kanyarodó Söre-erétől, amely ettől kezdve az *Ásvány-ér* nevet viselte.²² Azt a helyet, ahol az *Ásvány-ér* délnek kanyarodik Rábacsécsény 1840-es úrbéri térképe Bárdnak nevezi,²³ amely nyilvánvalóan megegyezik a határleírásban említett *Bard*-dal, annyi eltéréssel, hogy az oklevél a helyet az ér nyugati oldalára helyezi, s nem a keletre. A *bárd* egyik köznévi jelentése ‘vágásra érett erdő’ (Csöre 1980:193, 204-205), tehát ez esetben az *Ásvány-ér* mentét két oldalról kísérő erdőről lehet szó.

Ezt követően újabb támpont a bányai (*Bagyag*) földek említése. A határvonal tehát a rábacsécsény-bősárkányi törésvonal területének közepén húzódnak észak felé, akárcsak a 18. században. Az itt említett Vejsze-ér (*Weyzer*) a mai Barbacsi-csatorna közelében folyhatott és kapcsolatban lehetett a Kónyi- és a Barbacsi-tóval, továbbá feltehetőleg az oklevélben említett *Gath*-i piscinával is. A Gáti halastavat a falutól nyugatra teszi a leírás. Kónytól nyugatra egy félkör alakban húzódó dombvonulatot találunk, amit Szigetnek neveznek. Ez a dombvonulat keletről és részben északról egy mélyedést határol, amelyet helyenként és időszakonként magas talajvíz borít. Az egykori tavat délnyugatról egy hosszú, mintegy 1,5 m magas kidomborodás (gorond) zárja le. A tófenék a településtől nyugatra, Gömörretről pedig délre van, így valószínűvé teszi az azonosítást a leírásban említett Gáti halastóval. S ezzel visszaérkeztünk a határjárás kezdőpontjához.

19 MOL S12 Div. XLNo. 30:1. (1780), MOL S12 Div. XIII. No. 295:4 (1793), MOL S12 Div. XIII. No. 330. (1800)

20 MOL S78 99. téka, Kóny (1854)

21 MOL S12 Div. XIII. No. 295:4. (1793)

22 Az *Ásvány-ér* szinte az összes szabályozások előtti Rába-térképen szerepel; névvel együtt először egy 1810-ben készült térkép ábrázolja: MOL S12 Div. XIII. No. 378: 2. Az írott forrásokban 1369-ben bukkan fel, mint Szovát és Csécsény határvize (Sopron: I/232-233).

23 Győr-Moson-Sopron megye levéltára Úrbéri térképek (GymU). No. 59. (1840)

A kónyi határleírás rekonstrukciója során tehát egy kettős szerkezetű csatornát az oklevélben említett *fossatum*-mal, két hármass szerkezetű csatornát pedig ugyanitt említett *rivulus*-okkal lehetett azonosítani. Minthogy ezek az objektumok az egész területet lefedő pusztult csatornarendszernek részei, hosszabb-rövidebb szakaszai, ebből következően az egész csatornarendszernek léteznie kellett a 13. század elején.

Tekintettel az oklevélben említett és az idők folyamán elpusztult halastavakra úgy tűnik, hogy a környezeti viszonyok tekintetében is jelentős változások mentek végbe. Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzük meg a másik Árpád-kori határjárást, Rábcakapi 1251-es reambulációját.²⁴ Ez esetben tekintsünk el a határleírás részletes elemzésétől és rekonstrukciójától, elegendőnek tűnik e munka eredményeinek az ismertetése.

Kónyhoz hasonlóan Kapi határátját is meglehetősen biztonsággal lehetett lokalizálni, amit a helynevek jó fennmaradási arányának köszönhetünk. A rekonstrukció során öt halastó helyét tudtuk meghatározni, amint ezt térképünkön láthatjuk.²⁵ Ezen kívül még két további halastó került említésre (*piscina Homis*, *piscina Golog*), amelyeket viszont nem lehetett egyértelműen azonosítani.²⁶

Harmadik oklevelünk, mely környezetre vonatkozó információval szolgál, Maglóca 1222. évi határleírása.²⁷ Az oklevél Maglóca, Markota és Barbacs között, ahol a három határátját találkozik *Usven stagnum*-ot említ (*per medium stagnum, quod Usven vocatur*). A jelzett helyen ma egy hosszan elnyúló mélyedést találunk, amelyet 18-19. századi térképek Ösvényesnek, a kiemelkedő részeket pedig Ösvény-szigetnek nevezik.²⁸ E hosszanti mélyedést elhelyezkedése és az újkori helynév alapján egyértelműen azonosíthatjuk a 13. századi *Usven stagnum*-mal.

Összegezve tehát, 13 századi határleírások során a Tóköz területén tizenhat tóról, halastóról tettek említést, közülük mindössze egy létezett az újkorban, az ármentesítések előtt. A tavak közül tizenkettőt lehetett pontosan helyhez kötni. A lokalizálások révén kiderült, hogy a halastavak mindegyike jellegzetes felszíni képződménnyel azonos. Magasabb felszínekkel körülvárt mélyedésekről van szó, amelyek már a 18. századi, 19. század eleji, tehát a szabályozások előtti térképeken mocsaras, hasznavehetetlen területekként jelennek meg, s lényegében ugyanez a helyzet ma is. Ezek a felszíni formációk azonban nagy számban találhatóak meg az egész területen, ennél fogva, ha az említett tizenkét mélyedés helyén halastó volt az Árpád-korban, akkor a többi hasonló felszíni jelenség is tóként funkcionált. Ilyen módon arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a Tóközben több száz halastó létezett az Árpád-korban.²⁹

24 Kapit Pok nembeli Móric ispán királynéi udvarbíró adományozta az általa alapított mórchidai premontréi prépostságnak, s ennek során határait leíraták. Az adománylevelet, melyben a határleírás található IV. Béla 1263-ban átírta és megerősítette. Ez utóbbi oklevelet írta át a csornai konvent 1398-ban, melyről ugyanitt 1510-ben újabb átírás készült. Az oklevél ma már csak ezen két utóbbi átíratban tanulmányozható. MOL Diplomatikai Levéltár (DL) 355., 356.

25 A tavak közül Ásvány-tó neve maradt fenn. GyKL No. 22. (1822), GymU No. 146. (1843)

26 Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1261 előtti években határmegosztásra került sor Kapin, s ennek során két további lokalizálhatatlan tóról tettek említést: *Wscalacus*, *Fuened stagnum*. Vö. Wagner 1955: 274.

27 Wagner 1955: 87. Maglócát II. András adományozta Osl ispán fiainak.

28 GyKL No. 71. (1793), GymU No. 214. (1839)

29 Ezáltal válik magyarázhatóvá a Tóköz név is, amely már viszonylag korán, 1325-ben felbukkan a forrásokban – *Thokuz* – (DL 2273). Az ármentesítések előtti időkben mindössze 12-13 tó létezett a területen, eltekintve persze az időszakos vízállásokról.

A térképmellékleten a számbajöhető „tőhelyek”-nek csak egy részét ábráztuk. Térképünkön jól látszik, hogy a pusztult tavak mintegy felfűződnek az ugyancsak pusztult csatornarendszerre; a halastavakat a csatornahálózat köti össze egymással és a folyókkal: a Rábcával, Rábával és a Rábából kiszakadó erekkel.

A kónyi határleírásban a csatornák (*fossatum, rivulus*) összefüggése a halastavakkal jól érzékelhető. A halastavak és a csatornák összefüggése egyébként is nyilvánvaló, hiszen egy síkvidéki tó akkor válik halászatilag hasznosíthatóvá, ha valamilyen vízhálózatához kapcsolódik, amelyből víz- és halutánpótlást kaphat, ellenkező esetben hosszabb távon a pusztula léte is veszélybe kerülhet. Így nem véletlen az sem, hogy a 18. századra a csatornarendszerrel együtt a tavak is eltűntek, növényzettel ellepett, mocsaras mélyedésekké váltak.

Mindezek után rátérhetünk a csatornarendszer működésének a felvázolására.

A csatornarendszer működése és funkciója

Az elvégzett szintezési munkák és egyéb kutatási eredmények révén ma már viszonylag jól rekonstruálható az egykori csatornák vízügyi szerepe. Az egyes csatornák működése természetesen az egész rendszer működésére és céljára utal, amelyet szintén felvázolunk majd.³⁰ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján csak a szisztéma alapvető funkciója, illetve a működés-működtetés adekvát lehetőségei rekonstruálhatók, ám, hogy a csatornarendszert konkrétan, részletekbe menően hogyan működtették arra ma még nem lehet válaszolni. A kérdés szorosan kapcsolódik a területen egyidőben létező gazdálkodási formákhoz. Általában véve elmondható, hogy minden vízügyi rendszer valamilyen meghatározott földművelési-állattartási szisztémához kapcsolódik és szerkezetét, működését annak szükségletei határozzák meg. A csatornák léte tehát egy sajátos művelési-gazdálkodási struktúrát feltételez, amelynek feltárása további mélyreható kutatást igényel. Ezzel összefüggésben meg kell oldani a szisztéma sokrétű környezeti-ökológiai hatásának kérdését is.

Mindenekelőtt rá kell mutatni a mai és az egykori csatornarendszer közötti szemmel látható különbségekre. Eltérés ugyanis nemcsak az objektumok szerkezetében van (a működő csatornák mind egyszeresek), hanem a hálózatok sűrűségében is. A vizsgált mintaterület 22 négyzetkilométeren ezideig 52 kilométer pusztult csatornát, árkot sikerült azonosítani, míg ugyanezen a területen ma mindössze 9 kilométernyi belvízlevezető csatorna működik. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy még ez a néhány rövidke csatorna is az egykori objektumokba van beleásva; a régi csatornákat tisztították, helyenként szélesítették és mélyítették ki. Az sem elhanyagolandó körülmény, hogy a pusztult csatornahálózat legnagyobb részét kitevő kisebb méretű kettős árkok még a mintaterületen is kevésbé vannak felkutatva, a térképen látható hálózatot tehát sokszorosán sűrűbbnek kell elképzelnünk. A régi és az új csatornák közötti szerkezeti és számbeli különbségek természetesen funkcionális különbséget takarnak.

30 E cikk keretei között minden részletre kiterjedő pontosan dokumentált bemutatásra nincs lehetőség, csupán a lényeg rövid összefoglalására vállalkozhattunk. Az itt leírtakat külön tanulmányban szándékozunk részletekbe menően kifejteni.

Az egykori szisztéma központi elemei az általunk hármas szerkezetűnek nevezett csatornák, amelyek többféle vízügyi funkciót láttak el. Az objektumok középső medre két oldalt töltések közé van szorítva, ezáltal alkalmas arra, hogy a környező felszínnél magasabban szállítson vizet. A töltések közé zárható vízoszlop magassága 2-től 4 méterig terjed a helyi viszonyoktól függően. Eddig közel 18 kilométer hosszúságú hármas csatornát színteztünk végig, s ez alapján általános érvénnyel kimondható, hogy a töltésezett medreknek nincs egyenletes lejtése, a mederfenék kisebb ingadozásoktól eltekintve lényegében vízszintes. Az ingadozás a csatornák teljes hosszában is csak néhány deciméter, az eddigi esetekben sohasem haladta meg az egy métert. Magyarán tehát arról van szó, hogy ezekben a töltésezett medrekben a víz bármely irányban folyhatott az éppen aktuális vízállástól függően.

Ehelyütt rá kell mutatni arra a tényre, hogy azok a csatornák, amelyek az elsődleges vízfolyásokból a Rábcából és a Rábából ágaznak ki szinte kivétel nélkül hármas szerkezetűek. Egyértelműen látszik tehát, hogy emelkedő vízálláskor ezen objektumok középső, töltésezett medrei arra szolgáltak, hogy rajtuk keresztül vizet vezessenek ki a folyókból – ha kellett magasabban a környező felszínnél – és valamilyen szisztéma szerint osszák szét a többi csatornába. A víz bizonyos szintig a töltések között tarthatták, de adott helyen ki is engedhették, részben halastavakba, amelyek vízügyi szempontból lényegében víztározóként működtek. Másrészt pedig kellő magasság esetén meghatározott területeken árasztották szét öntözés céljából. Ha a rendszerben a vízszint csökkenni kezdett a víz útja fordított volt, ilyenkor ugyanezek a hármas csatornák gyűjtötték össze a hálózatból a vizet és vezették le a folyókba. Megjegyzendő, hogy az eddig végigszíntezett csatornák fenekének minden pontja mélyebben van a környező terület legmélyebb részeinél, a csatornák segítségével tehát az egész térséget vízteleníteni lehetett.

A vázolt folyamatban, főként a vízlevezetésben fontos szerepe volt a hármas csatornák szélső medreinek és a kettős csatornáknak. Az előbbieket nem csupán a töltések kellő mértékű felmagasítására szolgáltak, hanem részben felfogták a töltéseken átszivárgó vizet, másfelől pedig a víz lecsapolásában működtek közre (lásd 3., 4., 5. tábla). A szélső medrek meghatározott pontok felé lejtnek, ahol az oda lefolyt víz zsilipek segítségével a középső mederbe került. Árasztáskor természetesen ugyanezek a pontokon jutott ki a töltések közül. Elzáróberendezések magától értetődően nemcsak az egyes medrek között, hanem az objektumok találkozásánál is épültek; hármas és kettős szerkezetűek egymásba torkollásánál egyaránt.³¹

A kettős szerkezetű csatornákat elsősorban az különbözteti meg a hármasoktól, hogy nem képesek a vizet a környezetnél magasabb szinten meghatározott helyre szállítani, továbbá csak helyileg és csak időnként folyhatott bennük víz, míg a hármasok középső medrében szinte folyamatos vízáramlással kell számolnunk.³² Fő jellemzőjük, hogy eltérő magassági szinteken futnak és ennek megfelelően változatos lejtési

31 Az elzáró berendezések helyét számos esetben meg lehetett figyelni. Hogy pontosan milyen szerkezeti megoldásokról van szó, arra régészeti kutatások adhatnak választ a jövőben.

32 Ezt az eltérést jól mutatják a kónyi határleírásban azonosított objektumok elnevezései. A *rivulus* megjelölések, amelyek vízfolyásra utalnak, egy-egy hármas szerkezetű csatornára vonatkoztak. Ezzel szemben a Lázon keresztülvezető kettős csatornát, amely száz méterenkénti átlag 15-20 centiméteres esésével elsősorban a terület időszakos víztelenítésére szolgált, jellemzően „csak” *fossatum*-nak nevezték.

viszonyaik vannak, amelyek részletes taglalására itt nem térhetünk ki. Többrendbeli jellemzőik alapján (fenékesés, szerkezet, hálózatsűrűség, stb.) rendeltetésük a töltésezett medrekből kapott víz szétterítésében-kiárasztásában és ugyanide való összegyűjtésében-levezetésében jelölhető meg.

E funkciót sajátos szerkezetük szemlélteti a legjobban. Azáltal, hogy a kitermelt földet nem kétoldalra, hanem a két árokmeder közé hányták a víz akadálytalanul kijutott a medrekből (elárasztáskor) és zavartalanul vissza is került (lecsapolás idején). A medrek közötti töltésnek ezen kívül sajátos funkciói is voltak. Egyfelől lehetővé tette, hogy a két meder egymástól függetlenül is működhessen, ily módon az általa elválasztott területrészeket külön-külön is el lehetett árasztani, illetve lecsapolni. A tavakban pedig meghatározott vízfelületeket rekesztett el egymástól, amely elkülönítés egyébként az okszerű tógazdálkodás alapvető kritériuma.

Több helyütt meg lehetett figyelni, hogy a hármaskörű csatornák amikor magasabb felszíneket vágnak át kettős szerkezetűvé válnak. A jelenség oka, hogy ilyen esetben nem volt szükség medret körülzáró töltésekre, hiszen a víz magasabb partok között (egyes esetekben némileg magasabb mederben) folyt.³³ Ugyanez magyarázza a Rábából és a Rábából kiágazó kettős szerkezetű csatornákat is.

Az előadottak alapján nem furcsállható, a terület egykori és mai csatornahálózata közötti sűrűségbeli különbség, hiszen a modern kori csatornák szinte kizárólag belvízlevezetésre szolgálnak, amely nem igényel nagyszámú objektumot. Ha azonban nem egyszerűen lecsapolni, hanem vizet odavezetni, öntözni is akarunk, sokkal összetettebb és egyben sűrűbb rendszerre van szükségünk. Erre vonatkozóan jó példát jelentenek a mai öntözőrendszerek, ahol állandó és ideiglenes csatornák tömkelegével találkozhat a szemlélő.

A fentiek alapján nem véletlen az sem, hogy a tárgyalt objektumokhoz szerkezetileg hasonló csatornákat mai öntözőtelepeinken találunk. Az öntözőcsatornák már eleve töltéssel vannak ellátva, hiszen a környezetüknél többnyire magasabban vezetik a vizet. Emellett nagyon sokszor a töltések külső oldalán két további kisebb árokkal, ún. szivárgócsatornával látják el az objektumokat, melynek a töltésen átszivárgó víz összegyűjtése és levezetése a feladata. Ugyanilyen hármaskörű csatornák (a mai vízügyi szakirodalom ezeket természetesen nem így nevezi) funkcionálnak egyes alföldi körtöltéses halastavak tápcsatornáiként, ahol ezt a szerkezeti formát megintcsak a környező felszínnél magasabb szinten történő vízvezetés indokolja (Kovács 1968: 94; Szalai 1989: 178-180).

Ismertetett objektumainkkal szinte teljesen megegyező csatornákat rizstelepeken és helyenként rét-legelő öntözésben figyelhetünk meg (Szalai 1989:230-233). A rizsföldeken a három mederből álló csatornák szélső medrei nem csupán a töltéseken átszivárgó víz felfogására létesültek, hanem ennél sokkal összetettebb funkciót látnak el: mind a területegységek (kalitkák) elárasztásában, mind pedig a víz levezetésében szerepük van. A víz útja ezekben az objektumokban tehát kétirányú, amely egyben magya-

³³ A térképen ezeket az általában rövid szakaszokat nem tüntettük fel külön, hanem az egyszerűség kedvéért az egész objektumot hármaskörűnek vettük.

rázatul szolgál a tóközi csatornákkal való hasonlóságra.³⁴ A rizsföldeken és egyes öntözött legelőkön az ismertetett kettős árkokhoz hasonló objektumokat is találunk, amelyek részben elválasztják egymástól a területegységeket, kalitkákat, lehetővé téve az egymástól független elárasztást és víztelenítést, másrészt a két árokmeder a középre hányt földdel a víz akadálytalan és gyors levezetését segíti elő.

A hasonlóságok számbavétele mellett azonban rá kell mutatni egy nagyon alapvető különbségre, nevezetesen arra, hogy a tóközi csatornarendszer esetében nem egyszerűen öntözésről és elszórt, kis területeket érintő öntöző- és tógazdaságokról van szó, amelyek a létező vízügyi rendszertől lényegileg függetlenek, hanem a térség egészét lefedő egységesen működő vízügyi-vízrendező szisztémáról. Olyan rendszer áll előtűnk, amelynek a lényege a vizek szabályozott szétvezetése és állandó áramoltatása egy sűrű csatornahálózatban.

Azáltal, hogy a folyók vize mesterséges medrek és tavak sokaságában folyt szét, lényegében megszűnt az árvízprobléma, hiszen a vizek megoszlása révén az áradás már messze nem érhetett el olyan magas szinteket mint a csatornarendszer megépítése előtt, illetve az ember kezébe került a vízszint szabályozásának a lehetősége. A csatornarendszer fenntartói egyes medrek elzárásával vagy éppen megnyitásával egészen aprólékosan manipulálhatták a vizek magasságát, attól függően, hogy éppen mire volt szükség. Bizonyos területek elárasztása céljából felemelheték a vízszintet a kívánt magassáig, majd gyorsan le is vezethették a fölös vízmennyiséget. Nagyon fontos hidrológiai kiegyenlítő szerepe volt a tavaknak, amelyek magukba fogadták a nagy víztömegeket, aszályos időben pedig vizüket öntözésre lehetett felhasználni.

Az ilyenfajta manipuláció természetesen csak nagyobb térségben egyszerre történhetett, kisebb egységekben nem. Ehhez kapcsolódóan fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a csatornahálózat bármely pontján történt beavatkozás (pl. egy csatorna elzárása vagy megnyitása) szükségképpen kihatott az egész rendszerre, ily módon az egyes műveletek csak az egész térségre tekintettel levő egységes koncepció keretében folyhattak.³⁵ A szabályozásnak egyéb korlátai is voltak, például csak bizonyos határok között nyílhatott arra lehetőség, hogy miközben valamely felszínre kijuttatják a vizet, addig annál alacsonyabb térszínek szárazon maradjanak. Továbbá nagy víztömegek lezúdulása idején, elsősorban tavaszi hóolvadáskor, ha a víztározóként működő halastavak a felesleget már nem voltak képesek magukba fogadni valószínűleg rá is kényszerültek a medrekben már nem tartható víz adott helyen való kiárasztására.

Az árvízkezelés mellett nem szabad megfeledkeznünk a csatornarendszer másik fő hidrológiai funkciójáról a terület víztelenítéséről sem. Teljesen természetes, hogy az árasztások idejét kivéve a lecsapolás a fent leírt módon folyamatosan működött, tehát a víz első lépésben a kettős csatornába és a hármasok szélső medreibe került, ahonnan zsilipek segítségével a töltésezett medrekbe folyt, amelyek azután a folyókba vezették.

34 Nem árasztásos öntözés esetén a vizet odavezető csatornák (öntözőcsatornák) és a felesleges vizet levezető csatornák többnyire egymástól elkülönült hálózatot alkotnak. Megjegyzendő, hogy a vízügyi szakirodalom az általunk hármas szerkezetűnek nevezett rizsföldi objektumok egyes medreit különválasztva kezeli, mintha három külön csatornáról lenne szó.

35 Mindez már átvezet bennünket a szervezés kérdéseire, amellyel e tanulmány második részében foglalkozunk.

Láthatjuk, hogy a víz a rendszeren belül állandó mozgásban volt. A folyamatos cirkuláció révén kiterjedt és sokrétű felhasználásra nyílt lehetőség, melyek közül a két legfontosabb az előzőekben már említett tógazdálkodás és öntözés.

A halastavak a csatornahálózaton keresztül folyamatos víz-és tápanyag utánpótlásban részesültek, ezenkívül a halakkal való feltöltés is biztosítva volt.

Az öntözés módja elsődlegesen az árasztás lehetett, amit azonban egyéb felületi öntözési eljárással is kombinálhattak. Részben az árasztásból, részben a vizsgált terület jellegéből következően elsősorban rétek-legelők öntözésére gondolhatunk. Figyelembe kell venni továbbá a kiárasztott vízben lebegő finom hordalékot is, amely folyamatosan 'trágyázta' a területet.³⁶ E két tényező együtt – hozzászámítva még az árasztásokat folytonosan követő víztelenítéseket – a fűtermés jelentős minőségi javulásához és mennyiségi növekedéséhez vezethetett.³⁷ Emellett számolnunk kell természetesen a művelt területek valamely szisztéma szerinti öntözésével is, hiszen a csatornarendszer ennek a lehetőségét is magában hordja.³⁸

Összefoglalva tehát egy olyan rendszer áll előttünk, amely tökéletes ellentéte a mai vízügyi szisztémának, mivel nem totális és egyoldalú víztelenítésre törekszik, hanem az áradmányos területek állandó problémáinak, az ár- és belvízkezelésnek a megoldásával együtt a felszíni vizek sokoldalú hasznosítására is kísérletet tett.

Röviden ennyi az, ami ma erről a vízügyi rendszerről elmondható. Láthatjuk, hogy mindenképp előtt a konkrét üzemeltetéssel kapcsolatban még rengeteg a nyitott kérdés, amelyeknek a megválaszolása a jövőbeni kutatások feladata lesz. Van viszont egy olyan, első pillantásra talán nem is releváns probléma, amelyre ehelyütt próbálunk megoldást találni. A területen tartott állatok kérdéséről van szó.

Egy sűrű csatornahálózat számára a legnagyobb veszélyt a legelésző állatállomány jelenti, az állatok ugyanis állandó mozgásukkal teljesen tönkretelhetik, szétaposhatják a csatornákat. Erre nézve 'jó' példát jelentenek a középkori spanyol öntözőrendszerek. Spanyolországban az említett ok miatt kitiltották az állatokat az öntözött területekről, és a legeltetés színhelyét a nem öntözött régiókban jelölték ki (Glick 1970: 22-26). Hasonló problémákkal nyilván más öntözéses kultúrákban is szembe kellett nézni. Esetünkben az állatok áthelyezése nem jöhetett szóba, hiszen az egész terület csatornázott volt. Ebből a szempontból különös jelentősége lehet az objektumok sajátos szerkezetének, amit ugyan hidrológiai szempontok magyaráznak, ám a sáncszerű forma egyben „védelmi” célokat is elláthatott: megakadályozhatta, hogy az állatok átkeljenek rajta, illetve visszatarthatta az állatot egy ilyen próbálkozástól.

36 A lerakódó hordaléknak nemcsak az öntözött területeken volt jelentősége, hanem a halastavakban is. A különféle tápanyagokban gazdag folyóvízi hordalék kedvező hidrobiológiai hatásaira lásd: Felföldy 1980: 111.

37 Megjegyzendő, hogy a rétek-legelők a legvízigenyesebb növénykultúrákhoz tartoznak. A Kárpát-medence kedvezőtlen csapadékeloszlása miatt (a legmelegebb hónapokban esik a legkevesebb eső) fűtermő területeink (is) nagymértékben rászorulnak az öntözésre, s vele a trágyázásra. Az öntözés akár húszszoros fűtermést is hozhat alföldjeinken (Barabás 1969: 57-59; Haraszti 1977: 69-70).

38 A kónyi határleírás *Láz* helyneve ebből a szempontból némi kapaszkodót jelent. A *Láz* ugyanis középkori forrásainkban a mocsártól vagy erdőtől elhódított kaszálókat és a belőlük kialakított szántókat jelentette (Belényesi 1954: 398). Kóny Lázi nevű határrészén ma is megfigyelhetők az egykori csatornák, amelyek a terület öntözésére és víztelenítésre szolgáltak, s melyek közül kettőt is említenek a 13. században.

Ezt a feltevést néprajzi adatokkal támaszthatjuk alá. Még századunkban is ismertek voltak olyan földölak, karámok vagy szénáskertek, amelyeket egészen hasonló szerkezetű objektumok (sánc-árok kombináció) vettek körül. Megfigyelhető továbbá, hogy az árok szinte kivétel nélkül azon az oldalon volt, ahonnan az állatot várták (Andrásfalvy 1970: 181; Andrásfalvy 1975: 400-402; Szabó 1975: 84-87). Mindezek alapján az objektumok sajátos szerkezete az állatok távoltartását legalább olyan jól szolgálhatta, mint a hidrológiai célokat. Hozzá kell tenni, hogy ebből a szempontból a hármás csatornákat semmi sem különbözteti meg kettősöktől.

A sáncszerű szerkezet nemcsak az objektumok védelmét segíthette elő, hanem ezzel együtt bizonyos területek védelmét is, ahol az állat jelenléte nem volt kívánatos. A legelő állatok elkerítése, távoltartása a művelt területtől, kaszálóktól vagy azok egy részétől állandó problémát jelentett a paraszti gazdálkodásban. A megoldást a sűrű bokros sávokban, az ún. gyepükben találták meg, amelyeket a hatékonyabb védekezés érdekében helyenként kisebb árokkal kombináltak.³⁹ Ebből az aspektusból tekintve csatornarendszerünk egyetlen hatalmas kerítés-(gyepű) rendszernek is felfogható. Ezáltal össze tudták egyeztetni a sűrű csatornahálózat létét az állattartás érdekeivel, ami annál is inkább fontos lehetett, mivel maga a rendszer is részben a fűtermő területek vízrendezése céljából született meg.

A fennmaradás formái

A csatornák egyes szakaszai rendkívül eltérő állapotban maradtak fenn. Vannak szinte teljesen ép objektumok, míg mások nyom nélkül eltűntek s legfeljebb csak a talaj eltérő színe utal rájuk. A pusztulás folyamán a csatornamedrek elsődlegesen a töltések anyagával temetődtek be. Többhelyütt megfigyelhető volt a töltések kevert talaja a csatornamedrek betöltésében. A teljesen elpusztult és a szinte ép objektumok között számtalan átmeneti forma létezik, amelyekre egyenként nem térhetünk ki, csupán néhány jellegzetes fennmaradási formát, illetve felszíni jelenséget említenénk.

A feltűnő felszíni jelenségek sorába tartoznak az objektumokat borító növények. Van ugyanis néhány növényfaj, amely rendszeresen megtalálható a csatornák maradványain vagy azok helyén. Ezek a fajok részben tüskés cserjék: kőkény, gyepűrózsa, kecskerágó. Részben pedig gyümölcsfák: szilva, meggy, cseresznye, alma, stb. A viszonylag ép objektumokat ezek a növények, elsősorban a tüskés bokrok nagy sűrűségben borítják. E tény nyilvánvalóan nagy mértékben hozzájárult fennmaradásukhoz. Elszórtan majd az összes csatornamaradvány környezetében feltűnnek, úgyhogy szinte indikátor szerepet lehet nekik tulajdonítani.

Ezeknek a növényfajoknak a jelenléte véleményünk szerint nem a véletlen műve, hanem a rendszer működése idején a medrek közötti töltésre tudatosan telepített növények utódairól van szó. Egy ilyen megoldás ugyanis számos haszonnal járhatott:

³⁹ Középkori forrásainkban gyakran felbukkan a *tanorok* szó. Így hívták a folyamatosan művelt földek élősövény kerítését, melyet gyakran kisebb árokkal erősítettek meg (Belényesy 1960: 87-88). Az újkorban főleg rétek elkerítésére használták az élősövény-árok kombinációt (Hofer 1955: 153; Andrásfalvy 1970: 175-177; Paládi-Kovács 1979: 118-121).

a növényzet mind gyökérzetével, mind pedig sűrű ágaival védi a csatornát a külső behatásoktól (erózió, állati kártétel, stb.) Ehelyütt vissza kell utalnunk arra a feltevésre, mely szerint az objektumok úgy vannak kiképezve, hogy az állatok ne tudjanak rajtuk átkelni. Ezt a célt sűrű, tüskés bokrok és fák odatelepítésével még inkább elérhették. Másfelől viszont a növényeknek kedvező életfeltételeket jelenthetett a töltések kevert, gyakran nedves talaja. S talán az sem véletlen, hogy olyan növényekről van szó, amelyek gyümölcsét az ember szívesen fogyasztja.

Gyakori eset, hogy az objektumok vagy azok maradványai mellett földutak vezetnek vagy a múltban vezettek valamikor.⁴⁰ Megintcsak azt kell feltételeznünk, hogy az úthálózat és a csatornahálózat összekapcsolódása arra az időre megy vissza, amikor objektumaink még funkcionáltak. Teljesen természetes ugyanis, hogy a közlekedés a csatornák mellett történjék. Erre vonatkozóan temérdek analógiát lehet felhozni, elég azonban arra utalni, hogy ez az egybeesés mai csatornáinknál is megfigyelhető.

Több esetben előfordul, hogy az út (részben ma is működő utakról van szó) magára az objektumra települt rá, pontosabban annak egykori töltésére, amelynek az anyaga az állandó taposástól szétterült és kétoldalt részlegesen vagy teljes egészében betemette az árokmedreket. A csatornatöltések útként való használata, amely az objektumok gyors ütemű pusztulásához vezetett nyilvánvalóan a rendszer szétesése után kezdődött. A funkciójukat veszített csatornák töltése a közlekedés számára alkalmas helyként kínálkozott, főként alacsonyanfekvő, vizenyős felszíneken. Az utak, bár nagyban elősegítették a csatornák pusztulását, másfelől viszont a kutatás folyamán jelzésértékűek arra nézve, hogy hol keressük az objektumokat.

Számos példája van annak, hogy az egykori csatornák medrét a múlt századi vagy századunkbeli vízrendezésekkor felhasználták belvízlevezetésre. Ez elsősorban a hármas szerkezetű csatornákra vonatkozik, amelyeknek ilyen esetben a középső medrét tisztították ki, helyenként ki is szélesítették és mélyítették. A szélső medreket viszont, amelyekre ebben a rendszerben nem volt szükség, hagyták tovább pusztulni, illetve a maradványaikat a középső mederből kitermelt anyaggal és a töltések anyagával többnyire teljesen el is tüntették.⁴¹ Ez az újkori felhasználás azonban, tekintve a mai csatornahálózat ritkaságát, kevés objektumot érint és általában azokat sem teljes hosszúságukban, hanem csak bizonyos szakaszokon.

Fontos hangsúlyozni, hogy az itt tárgyalt jellegzetes fennmaradási formák nemcsak a Rábaközre jellemzőek, hanem az összes eddig kutatott területre.

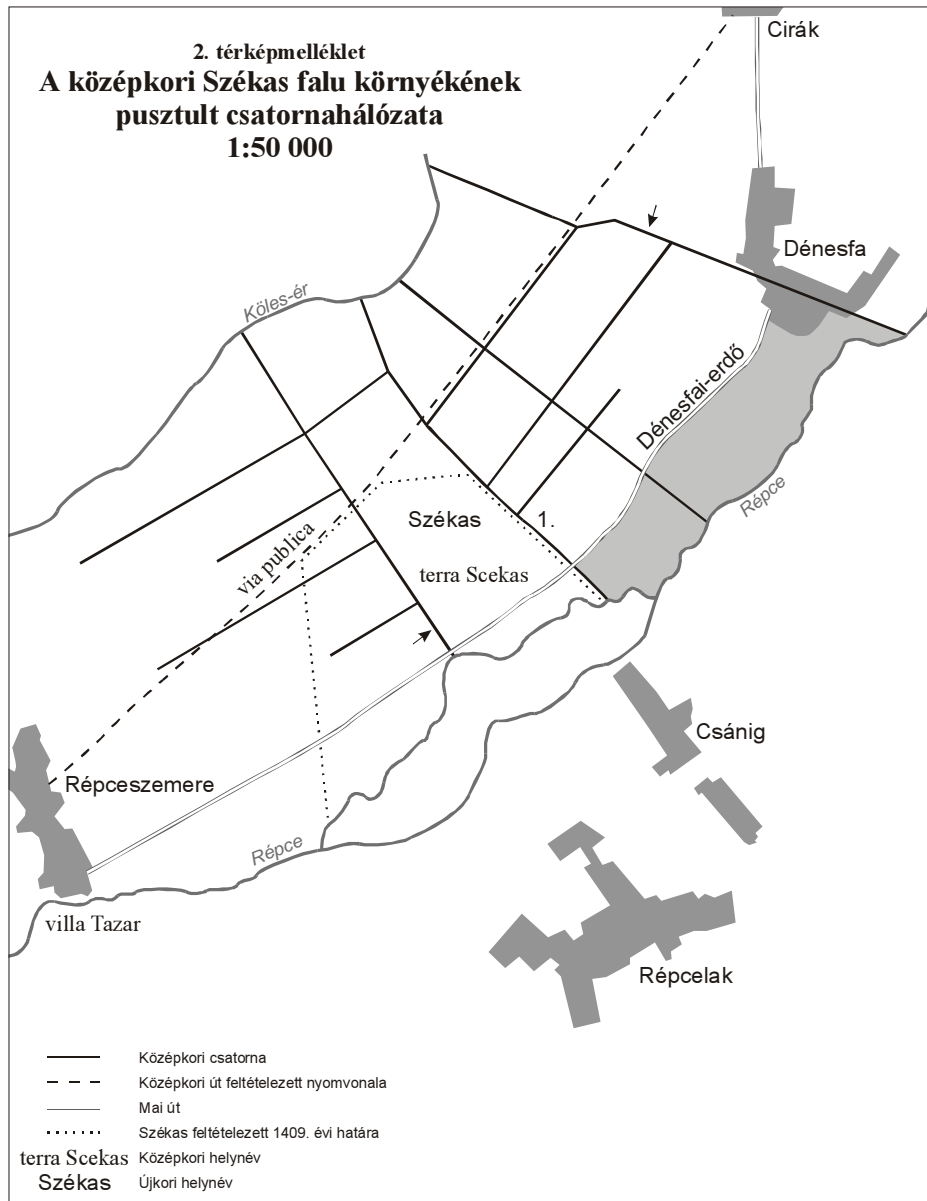
KUTATÁS MÁS TERÜLETEKEN

Már a rábaközi csatornák első felbukkanásakor felmerült a kérdés, hogy vajon mást is számolnunk kell-e hasonló szerkezetű, pusztult csatornákkal. A kérdésre a meginduló terepbejárások hamar választ adtak, ugyanis egyre-másra kerültek elő az ismerte-

40 A szondázások során számos esetben lehetett intenzív taposás nyomait észlelni a csatornákon, illetve azok mellett.

41 A felesleges medrek és töltések maradványainak eltüntetésére irányuló törekvés érthető, hiszen ezek a felszíni képződmények nagyban akadályozzák a csatornák mentén a közlekedést.

2. térképmelléklet
**A középkori Székas falu környékének
 pusztult csatornahálózata**
 1:50 000

tett objektumok maradványai (kettős és hármas szerkezetűek egyaránt) és a rájuk utaló felszíni jelenségek a Kisalföld különböző pontjain, majd a Duna alföldi szakasza mentén és a Tisza valamint a Körösök völgyében is. Különbséget mindössze a pusztultság mértékében tapasztaltunk.⁴²

Mivel az összes eddig kutatott területtel nem foglalkozhatunk, ezért erre a célra három kisebb régiót választottunk ki. Az objektumok jó fennmaradása mellett közös jellemzőjük, hogy mindhárom területről részletes és meglehetősen pontosan rekonstruálható Árpád-kori határleírással rendelkezünk, amely határleírások alapvetően fontos információkat hordoznak a kutatott csatornákkal kapcsolatban.

Az egyik terület a Rábaköz nyugati szegélyén található Dénesfa és Répceszemere között, ahol az Árpád-kori Székas falu határjárását fogjuk megvizsgálni. A másik a szintén elpusztult Ponyvád falu környéke, a Gerence-patak és a Rába között. Végül a harmadik a Kalocsai-Sárközben fekvő egykori halomi uradalom területe, ahol két különböző határleírásunk is van: magának a több falut összefogó uradalomnak a reambulációja, valamint az uradalom határain belül fekvő Csertő falunak a határjárása.

A Sopron megyei Székas határleírásai a 13. és a 15. századból

A rábai királyi erdőőrök (*custodes silvarum de Raba*) Székas nevű birtokának határát a 13. század második felében három alkalommal járták meg. Mivel a határleírásokban több *fossatum* (árok) szerepel és a határvonal viszonylag jól lokalizálható, ezért a helyszín kedvezőnek ígérkezett az Árpád-kori árok felkutatása és azonosítása szempontjából. Az egykori Székas falu a Répce mellett feküdt Répceszemere és a mai Dénesfa között, helyét a 18-19. századi térképek Székas helyneve őrzi.⁴³ A terület földrajzilag a Rábaköz hordalékkúp-síkságához tartozik. A felszín tagoltsága ennek megfelelően igen csekély (Göcsei 1988: 8-9). A Répce mint bő vízfolyás mellett meg kell említeni a Köles-eret, amely a Répcével párhuzamosan eleinte kelet-északkelet, majd észak felé folyik. Figyelmet érdemel a vidék erdőkben való gazdagsága. A Répce mentét kísérő egykori nagykiterjedésű erdők maradványa a térképünkön is feltüntetett Dénesfai-erdő.⁴⁴ A Köles-értől északra, illetve nyugatra pedig a csapodi Nagyerdő terül el.

A területen végzett terepbejárásaink, valamint múlt és e századi térképek és légifotók adatai alapján a 2. térképmellékleten látható árokrendszer bontakozott ki.⁴⁵ Az ob-

42 A következő területekről van szó csak felsorolászerűen: Rábaköz és környéke, Rábcaköz és Szigetköz, Marcal-völgy, a Duna mente mindkét oldalon a madocsai kanyarulattól a Mohácsi-szigetig, Bodrogköz, a Tisza mente Csongrád és Szeged között, a Fehér-és Fekete-Körös összefolyásának környéke.

43 Sykas kut, MOL S11 No. 697. (1764); Székas, II. katonai felmérés, Sec. 51. Col. XXIV. (1846), Szikás, MOL S78 194. téka, Dénesfa (1856)

44 A Répce menti erdőket a Rába erdőhöz sorolták, ahogy ezt a székesi erdőőrök *rábai* jelzője is mutatja az alább tanulmányozandó oklevelekben. A király rábai erdőuralma egyébként többször szerepel forrásainkban. Erre nézve lásd Kristó 1988: 271.

45 A korai térképek közül elsősorban a II. katonai felmérés vonatkozó szelvénye és Dénesfa 1856-os kataszteri térképe volt segítségünkre, amelyeken több azóta elpusztult csatorna szerepel. II. katonai felmérés, Sec. 51. Col. XXIV. (1846), MOL S78 194. téka, Dénesfa. (1856)

jektumok változatos fennmaradási formákat mutatnak, amelyek részletes leírására ehelyütt nem vállalkozhatunk. Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a térképmel-lékleten nyilakkal jelölt csatornák maradványaik alapján hármasszerkezetűek voltak, a többi pedig – legalábbis a felszínen – az ismertetett kettős szerkezetet mutatja. A hálózathoz kapcsolódó többi, egyértelműen nem meghatározható felszíni jelenség alapján ennél jóval több objektummal, azon belül pedig több hármasszerkezetű csatornával kell számolnunk a területen. A valós helyzet megismerése beható régészeti kutatást igényelne, amely azonban mindeddig váratott magára. Ezek után térjünk rá a 13. századi források vizsgálatára.

Valamikor az 1265 előtti években IV. Béla király a Veszékény nemzetségbeli Dénes ispánnak adományozta a Székas és Cirák közötti névtelen birtokot, amely az ugyanazon nemzetségből származó Salamon magtalan halála után szállt vissza a koronára. Az adományozással szemben felléptek a nemzetség többi tagjai, de végül jóváhagyták a királyi döntést.⁴⁶ E birtok a későbbiekben Dénes ispán után a Dénesfalva nevet nyerte (ma Dénesfa), azonban mint majd látni fogjuk, a falut még a 15. század elején is néha Cirákhhoz sorolták. 1265-ben a király az erdőőrök Székas faluját is Dénesnek adományozta és határait leíratta. Az oklevélben ez áll: „...*incipiens in aqua Rabcha iuxta magnum fossatum eiusdem magistri Dionisii, tendit in terra arabili versus occidentem, deinde iuxta eundem fossatum in virgulto venit in quandam vallem Cueser vocatam, transiens in valle Cueser currit versus terram nobilium de Zemere, et ibi contiguatur eisdem de Zemere, hinc progreditur versus meridiem cum magnis metis et iuxta terram Zemere tendit versus Rabcha, hinc secundum aquam meat, descendit in priorem locum, videlicet ad fossatum magistri Dionisii antedicti*” (Sopron: I/30).

A határ tehát a Répcétől indul⁴⁷ és nyugat (azaz északnyugat) felé haladva eljut a Köles-érhez (*Cueser*), s ezen közben végig egy nagy *fossatum* mellett halad, amely a leírás alapján összekötötte a Répcét a Köles-érrel. A határvonal ezután a Köles-ér mentén Szemere (azaz délnyugat) felé halad, majd eljutva a szemerei földekhez déli irányba kanyarodik és egyenes vonallal visszajut a Répcéhez. Az utolsó dél-északi irányú határszakasz a leírás szerint végig Szemerétől választja el Székast.

A birtokadományt úgy tűnik IV. Béla később visszavonta, mivel ezt követően Székast újra az erdőőrök kezén találjuk. 1272-ben ugyanis a székesi erdőőrök Majs nádor előtt bepanaszolták Dénes ispánt azzal, hogy Cirák nevű birtokához (a későbbi Dénesfalvához) délről az ő székesi földjük egy részét hozzácsatolta (*indebite detinet occupatam*) (Sopron: I/34-35). A kiküldött soproni várjobbágyok a határt megjárva az erdőőrök panaszát alaptalannak ítélték. A székesiak azonban tovább pereltek, 1279-ben Máté nádor, 1283-ban László soproni ispán elé került az ügy, akik azonban megerősítették Majs nádor 1272-es ítéletét, amely az erdőőrök ellenében Dénes ispánnak adott igazat (Sopron: I/45-46, 48-49). A per során 1272-ben és 1279-ben is megjárták Székas határát. A két határleírás egymással tartalmilag megegyezik, így elegendő lesz az 1272-est közreadni: „...*incipiens a parte orientali iuxta fluvium Rabucha, sub quadam*

46 Az adománylevél nem maradt fenn, csak a Veszékény nemzetségbeliek tiltakozása kapcsán utalnak rá (Sopron: I/31).

47 A Répcét forrásaink a 12. és 15. század között váltakozva hol Rábcának, hol Répcének írják. Erre nézve lásd: Takács 1999b: 123-131.

arbore piri, ubi sunt due mete terree antique, deinde parum procedendo, vadit ad quoddam fossatum, ubi sunt due mete terree; deinde in eodem fossato, ubi quedam arbores parvule continentur, vadit directe ad caput cuiusdam piscine Kendurattho vocate, que est Dionisii antedicti, ab hinc per quendam fossatum vadit ad monticulum, quem arare consueverunt, ubi sunt due mete iuxta quandam salicem, deinde vadit versus occidentem, ad quasdam arbores piri, ubi incidit iterum ad fossatum, per quod cum continuis metis in virgulto vadit ad virgultum Zemere, ubi terminatur.”

A Székas és Cirák (Dénesfalva) közötti határ az 1265-ös leíráshoz hasonlóan a Répcétől kezdve egy *fossatum* mellett húzódik s eljut a *Kendurattho* piscinához.⁴⁸ S bár a forrás irányt nem ad meg, de nyilvánvalóan északnyugat felé haladunk. Az 1265. évi határjárással szemben viszont most nem jutunk el a Köles-érig, hanem a határ attól valahol délre, nyugat-délnyugati irányba kanyarodik és Szemeréig megy. A Szemerétől elválasztó metálist nem járták be, hiszen ennek itt nem volt jelentősége. Míg azonban Szemeréig, azaz a határleírás végpontjáig eljutunk ezen közben egy másik *fossatum*-ról is értesülünk, amely – mivel rajta keresztül érkezünk el a szemerei határhoz – nyilvánvalóan délnyugati irányban halad.

Mindezek alapján igazat kell adnunk a székesi erdőöröknek, hiszen 1265-ben Székas északnyugati határa még a Köles-ér folyása volt, 1272-t követően pedig ennél délebbre jelölték ki a határpontokat. Valószínűnek tűnik, hogy Dénes ispán, miután vissza kellett adnia Székast az erdőöröknek, egy részt megtartott belőle magának vagy esetleg a későbbiekben tette rá a kezét a szomszédos földekre.⁴⁹ Ha mindez megállja helyét, akkor a Székas és Cirák (Dénesfa) között említett *fossatum* nem feltétlenül ugyanaz, mint az 1265-ös oklevélben szereplő nagy árok, hanem sokkal inkább egy másik, ennél nyugatabbra levő, de ezzel többé-kevésbé párhuzamos és ugyancsak a Répcétől a Köles-ér irányába tartó objektum.

Ezzel azonban nincs vége a határleírások sorozatának, mert 1409-ben újra bejárták Székas határát, amelyet ekkor már csak *particula terra*-nak neveznek. (Sopron: I/597-602). Székast Répcelakkal és Csániggal együtt reambulálták. Répcelak és Csánig faluk határvonala viszonylag pontosan megállapítható, mivel körös-körül ismert falvakat jelöl meg határosként. Az egész határleírást ehelyütt nem követjük nyomon, csak a Székasra vonatkozó résszel foglalkozunk, amelyet a térképen pontvonallal jelöltünk. Az oklevélben található hosszú és rendkívül részletező leírást az alábbiakban magyar fordításban adjuk közre. A szövegből kihagytuk a többletinformációt nem tartalmazó, a határjelek állítására vagy felújítására és az állandó iránymegjelölésre vonatkozó sematikus részeket, melyeket szögletes zárójellel jelöltünk. Székas határleírása a Répcén való átkeléssel kezdődik. Ennek helyét Répcelak és a vele egykor nyugatról szomszédos Taszár falu (*villa Tazar*) elhelyezkedése alapján meglehetősen biztonsággal kijelölhetjük.⁵⁰ „...innen észak felé kanyarodva átkeltek a Rabcha folyón, [...] és egy rét szélén határ-

48 A *Kendurattho* név alatt a Kenderes-tó eltorzult formáját láthatjuk.

49 A feltételezés annál is inkább valószínű, mivel Veszvény nembeli Dénes, akit a 14. században Nagy vagy Öreg Dénesnek neveztek a 13. század nagy (és tegyük hozzá gátlástalan) birtokszerzőihez tartozott (Karácsónyi 1900-1901: 135). 1284-ben a Répce túloldalán fekvő Csánig falu lakosaival volt határvitája, melynek a forrásból kikövetkeztethetőleg Dénes ispán jogtalan határmegvonása volt az oka (CD v/3. 261).

50 Az elpusztult Taszár falu helyére vonatkozóan Nick (Köröselő) 1221-es határjárása szolgál útmutatóval (Wagner 1955: 84).

jelet újítottak fel. Onnan ugyancsak északi irányban mentek és egy rét közepén határjelet állítottak. Továbbhaladva észak felé szántóföldek között haladtak [...], majd ugyanezen a tájékon egy cserjésen keresztüljutva határjelet újítottak fel. Ugyanebben az irányban eljutottak a Zyrak faluból Zemere faluba vezető országúthoz, amely mellett határszögletként földhányást emeltek, elválasztva egymástól Zemere és Székas földjét. Innen ugyanazon az úton keresztül kelet felé kanyarodtak és mintegy két nyíllövésnyit előrejutva az út mellett határjelet emeltek. Az úton keresztül továbbmentek keleti irányba három nyíllövésnyire. [...] Innen délkelet felé haladtak és egy határjelet felújítottak. Ugyanebben az irányban továbbhaladva eljutottak egy bizonyos fossatumhoz, amely Székas és Zyrak birtokokat választja el egymástól. Hosszan mentek a fossatum mellett, addig a pontig, ahol az elágazott, itt határjelet állítottak. Ugyanezen fossatum mellett, mely a birtokot kelet felől határolta egészen a Rapcha erdőig jutottak [...], majd ugyancsak a fossatum mellett a Rapcha folyóig mentek...”

A leírás alapján a Székas és Szemere közötti határvonal nagyjából észak-déli irányú és ebben megegyezik az 1265-ös határjárással. 1409-ben azonban – akárcsak 1272-ben és 1279-ben – nem jutunk el észak felé a Köles-érig, hanem a határ a Cirákról Szemerére vezető út mellett kelet felé kanyarodik.⁵¹ Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy az északi határszakasz megegyezik az 1272-ben és 1279-ben leírttal, amely szintén a Köles-értől délre vezetett. Az út mellett kettő, majd három nyíllövésnyit haladtak. Egy nyíllövést 120 méternek véve mintegy 500-700 métert tehettek meg.⁵² Ezt követően az útról letérve délkelet felé egy határponton keresztül valamely *fossatum*-ig jutnak. Ha a határpontok közötti távolság – az előbbi két illetve három nyíllövés alapján – átlagosan 200-300 méter volt, akkor az útról való letéréstől a *fossatum* egyenes vonalban kb. 400-600 méterre lehetett. Ha a Cirákról Szemerére vezető út vonalát jól határoztuk meg és a fenti számítás is megállja a helyét, akkor az itt említett *fossatum*-ot nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a térképen 1-es számmal jelölt pusztult kettős szerkezetű árokkal. Az azonosítást alátámasztani látszik, hogy ezt követően a *fossatum* mellett jutnak el a Répcéhez, és az említett kettős árok is a Répcébe torkollik.

Mindezen (elégé bizonytalan) számításoktól függetlenül tény, hogy Székas és a későbbi Dénesfalva között az 1265-ös, 1272-es és az 1279-es határleírásokkal megegyezően egy a Répcéig vezető *fossatum* húzódott. Kérdés persze, hogy a három határleírásban ez a határszakasz s vele a *fossatum* ugyanazt a helyet, illetve objektumot jelenti-e. Ha igen, akkor csak egy csatornáról van szó, más esetben kettőről vagy háromról. Ez utóbbit támasztaná alá a székasiai és Dénes ispán már idézett határvitája.

A határleírásokban említett *fossatum*-okról röviden összefoglalva a következőket tudtuk meg: említenek egy (vagy kettő, három) *fossatum*-ot a mai Dénesfa és Székas között, amelyek a Répcéből ágaztak ki és északnyugati irányban a Köles-érig vezettek. Ha több *fossatum*-ról van szó, akkor ezek nem túl nagy távolságra egymástól, nagyjából párhuzamosan haladtak. Ebből a *fossatum*-ból (vagy az egyik *fossatum*-ból) egy ponton egy másik *fossatum* ágazott ki, amely ennek megfelelően délnyugat-északkeleti irányú lehetett. Értesültünk még egy *fossatum*-ról, amely szintén délnyugat-északkeleti irányban haladt, tehát többé-kevésbé merőlegesen az elsőként említett objektum(ok)ra.

51 A leírás alapján a Cirákról Szemerére vezető út a mainál északabbra haladt, tehát nem a Répce folyását követte, hanem megközelítően egyenes vonallal köthette össze a két falut.

52 A nyíllövés megközelítő hosszára nézve lásd: Bogdán 1990: 225.

A 2. térképmellékletre tekintve látható, hogy a területen megfigyelt árokhálózat tájolása megegyezik az oklevelekben leírt objektumok tájolásával. További egybeesést jelent a határjárásokkal, hogy az északnyugat-délkeleti irányú csatornák szintén a Répcétől haladnak a Köles-érig. Mindezek alapján megalapozottan vonható le az a következtetés, hogy a vizsgált határleírásokban szereplő *fossatum*-ok az ugyanezen a területen megfigyelt pusztult csatornahálózat néhány objektumára vonatkoznak. A térképmellékleten látható kettős-hármas szerkezetű objektumokból álló csatornarendszernek eszerint a 13. században már léteznie kellett.

Ponyvád falu határleírása 1086-ból

A középkori Ponyvád falu a Bakonyból lefutó Gereince-patak mellett feküdt nem messze annak Rábába torkollásától.⁵³ Az egykori falu környéke alacsony helyzetű, enyhén tagolt síkság, a Rába és a bakonyi vízfolyások közös hordalékkúp maradványa.⁵⁴ A területen több helyütt megfigyeltük a tárgyalt csatornákra utaló felszíni jelenségeket, Ponyvád pusztja közvetlen környékén pedig a 3. számú térképen látható csatornahálózatot lehetett rekonstruálni. Itt is nyíl jelzi a felszínen hármas szerkezetet mutató objektumot, amely nyilvánvalóan nem az egyetlen a területen. A csatornarendszer pontos feltérképezéséhez intenzív régészeti kutatásra lesz szükség a jövőben.

Ponyvád falu a Szent István által alapított bakonybéli apátság birtokaihoz tartozott. Határleírása, néhány más faluéval együtt az apátság javainak Szent László-kori összeírásában található.⁵⁵ A határleírás szövege így hangzik: „*Incipit per munimentum, quod vulgo dicitur aruk et vadit ad angulum munimenti, qui vergit ad alium angulum munimenti, a quo vertitur ad occasum et terminatur per longum munimentum, quod declinatur ad sepulchrum Welen, a quo iterum dirigitur per munimentum longum, quod mittit parumper per campum recto gressu ad angulum munimenti, a quo vertitur per IIII cumulos ad sulcum longum, qui vulgo dicitur huzeu brazda, qui mittit ad predictum locum.*”

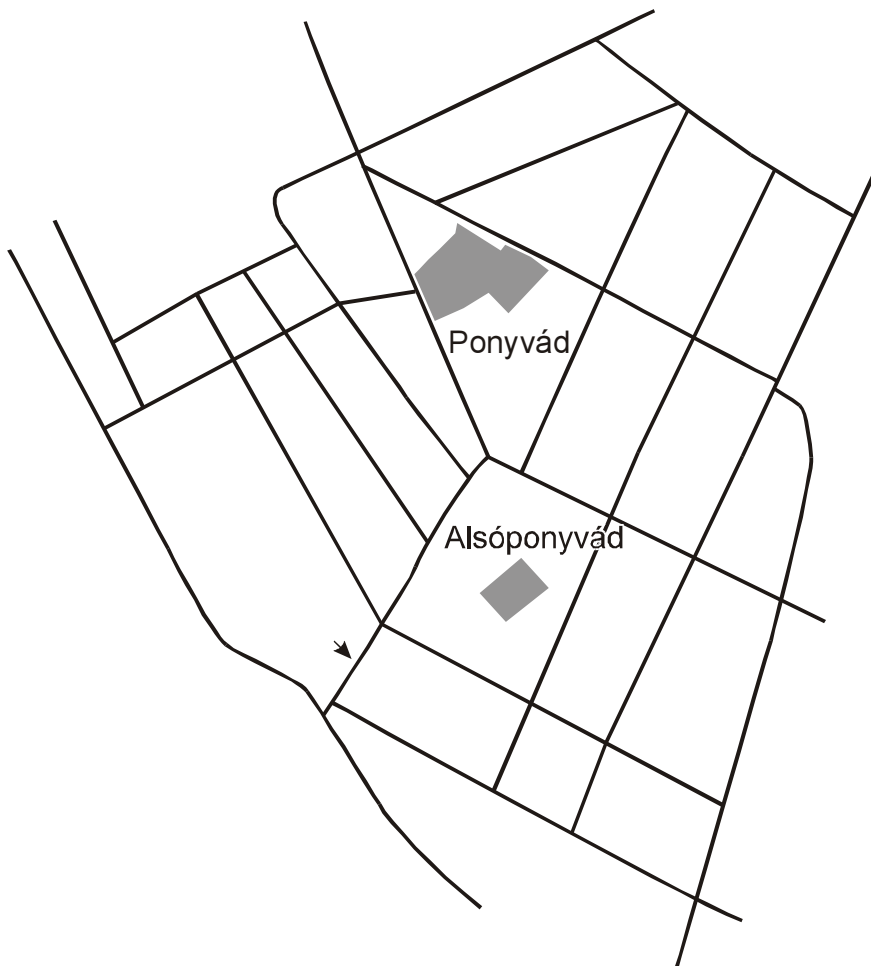
E rövid határleírás egyszeri elolvasásából is kiderül, hogy a falu területét minden oldalról latinul *munimentum*-nak, magyarul ároknak (*aruk*) nevezett objektumok veszik körül, amelyek többhelyt szögletesen törnek meg. A *munimentum* kifejezés (a szót ebben a kontextusban legpontosabban sáncnak fordíthatnánk) alapján első pillantásra katonai-védelmi berendezésekre gondolhatnánk, ám miért vennék körül egy falu határát a támadó ellenség feltartóztatására szolgáló sáncok?

53 A falu első említése a bakonybéli apátság 1037. évi, hamis alapítólevelében található, s később még többször felbukkan a forrásokban. Az újkorban pusztá Malomsok határában (Györfly 1963-1998: II/620; Csánki 1897: III/956)

54 Magyarország kistájainak katasztere I. 1990: 359-360.

55 A bakonybéli összeíró oklevél hitelességének kérdésében sokáig megoszlott a kutatók véleménye, egyetértés csak abban volt, hogy több eltérő időpontban keletkezett részből áll. Karácsonyi János szerint 1135 és 1170 között keletkezett hamisítvány (Karácsonyi 1891: 137). Fejérpataky az összeírás minket érdeklő első részét hiteles egykorú másolatnak tekintette (Fejérpataky 1892). Erdélyi László négy részben készült hamisítványnak vélte, melynek az első része 1180 körül keletkezett (Erdélyi 1903: 237-247). Hasonlóképpen vélekedett Szentpétery Imre is (RA 9). Az újabb kutatás viszont Fejérpataky nézetét osztva az első részt hiteles egykorú másolatnak tekinti (Györfly 1977a: 495, 1977b: 553; DHA 247). Az oklevél legújabb kiadása: DHA 250-255.

3. térképmelléklet
Ponyvád puszta környékének
rekonstruált Árpád-kori csatornahálózata
1:25 000

A kérdés megoldását a térképmelléklet mutatja, amelyen jól látható az egykori Ponyvád területét sakktablaszerűen lefedő pusztult csatornarendszer. A falu határán szögletes törésekkel körbefutó, magyarul ároknak nevezett objektumok nem vonatkozhattak másra, mint ennek a csatornahálózatnak néhány elemére. Az esetleg megütöközést keltő latin *munimentum* kifejezés könnyen érthetővé válik, ha a tárgyalt objektumok sáncszerű szerkezetére gondolunk, legyenek akár két, akár három mederből állóak.⁵⁶ A Ponyvád puszta környékén rekonstruált csatornarendszert mindezek alapján a 12. század előtt hozták létre.

A halomi uradalom és benne Csertő falu Árpád-kori határleírásának rekonstrukciója

A halomi királyi udvarházhoz tartozó nagy birtoktömböt I. Béla király 1061-ben adományozta az általa alapított szekszárdi apátságnak. Az adományozáskor a birtok határait leírták.⁵⁷ A halomi uradalom területének egy kisebb részét 1239-ben kihasították és a kihasított rész határát is megjárták.⁵⁸ Ezen a kisebb területen később Csertő falu jött létre, ezért az utóbbi határleírást a továbbiakban mint Csertő falu reambulációját idézzük. Majd látni fogjuk, hogy a halomi és a csertői határleírás több ponton kapcsolódik egymáshoz, ami nagy segítséget jelent a rekonstrukció szempontjából. Mivel Csertő reambulációja lényegesen rövidebb és részben ezáltal pontosabban lokalizálható, ezért célszerű lesz először ezzel foglalkoznunk. Mielőtt azonban erre rátérnénk néhány szó erejéig a térség földrajzi viszonyait és a terepbejárások eredményeit tekintjük át.

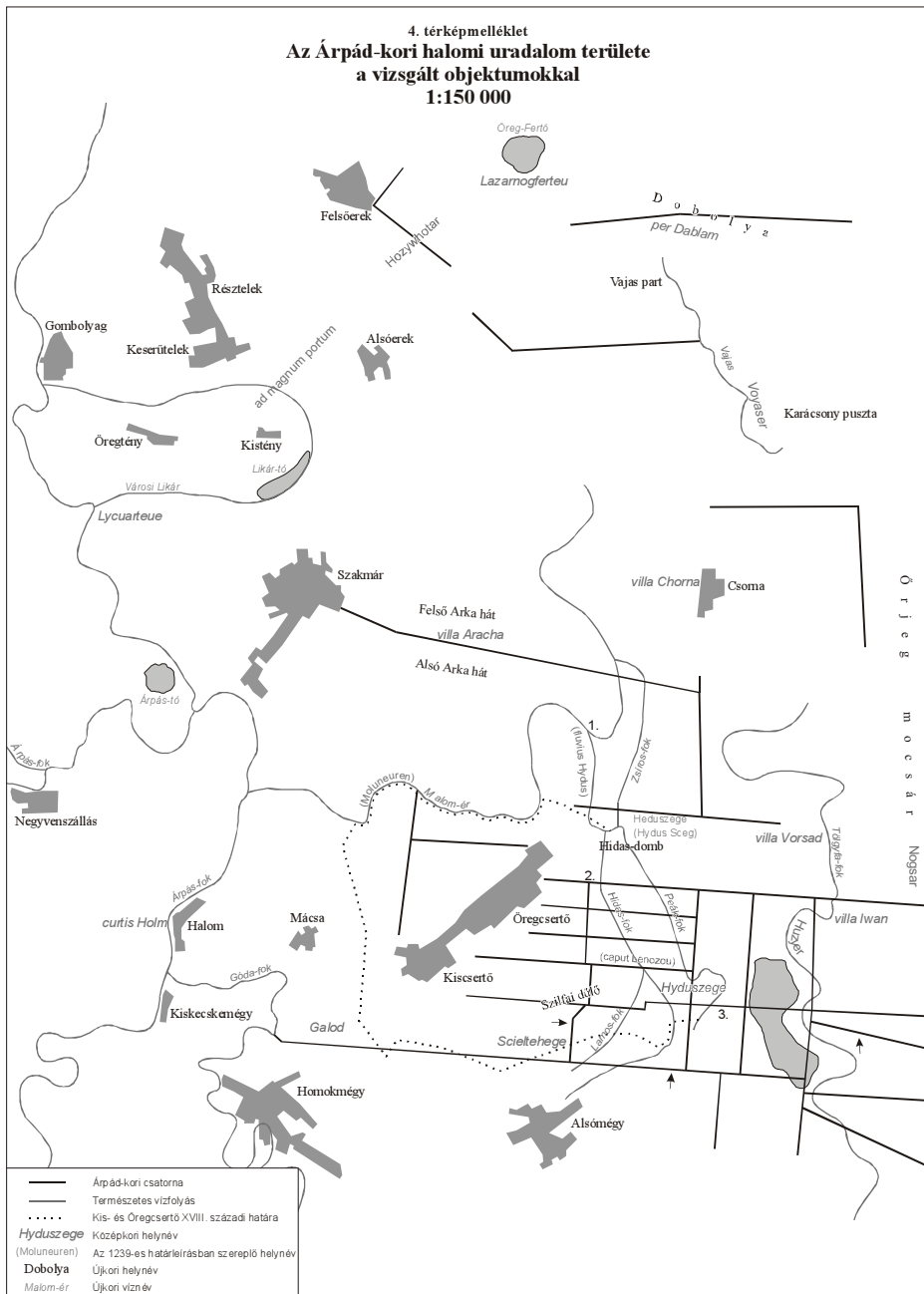
Az Árpád-kori halomi uradalom a Duna menti Kalocsai-Sárköz vizekben gazdag területének keleti részén található. A Dunából kiszakadó erek buja szövevénye határozta meg alapvetően e sík táj arculatát. A síkság sárga öntésiszappal fedett magasabb

56 A bakonybéli oklevélben szinte az összes határleírásban felbukkannak a magyarul *aruk*-nak nevezett *munimentum*-ok. A középkori oklevelek csatornákra vonatkozó terminusaival tanulmányunk második részében foglalkozunk majd.

57 Az apátság 1061-es alapítóleveléből mindössze két határleírás, a halomi és a bátyai uradalom reambulációja maradt fenn 14. századi átíratok formájában. Kont Miklós nádor 1360 május 7-én kelt ítéletlevelében utal I. Béla oklevelére, amit IV. László 1272-ben, majd Károly Róbert 1327-ben írt át és erősített meg. Ebből a nádor csak a halomi határleírást veszi át, amellyel Szatmár falunak az apátsághoz tartozását bizonyítja. Kont Miklós oklevele a kalocsai káptalan 1390. évi átíratában maradt fenn (DL 42446). A határleírást az esztergomi káptalan 1696-os átírata alapján elsőként Fraknoi Vilmos közölte (Fraknoi 1879: 61-62). Kritikai kiadása, mely az általunk közölt szöveg alapjául szolgált: DHA 168. Az említett bátyai határleírás Szepesi Jakab országbíró 1376. évi oklevelében maradt fenn. DL 106181. Kiadása: DHA 168. Az oklevél-törödékekkel szemben több kifogás merült fel a kutatók részéről. Pauler Gyula számára a halomi határleírás szerinte fejlett viszonyokat tükröző részletessége és I. Bélának Adalbert neve tette gyanússá a szövegrészletet. (Pauler 1899: 430. 219. jegyz.). Pauler nyomán Szentpétery is hamisításra gyanakszik. RA 7. A legújabb kutatások szerint nem szorosabb értelemben vett hamisítványról, hanem az eredeti, 1061-es oklevél szövegének legkésőbb a 13. század folyamán interpolált változatáról van szó (DHA 166). Az általunk vizsgált határleírás korának kérdését tanulmányunk második részében még fogjuk érinteni.

58 1239-ben IV. Béla a Halom és Iván faluban lakó Csertőt (*Chertu*) és rokonait a szekszárdi apátság szabad jobbágyságai közé emelte, az apát pedig részükre a Halom és Iván között elterülő földet kihasította és határát megjáratta (HO IV. 22-24). A kihasított föld, illetve az itt létrejött falu később az adományozott Csertő nevet kapta.

4. térképmelléklet
Az Árpád-kori halomi uradalom területe
a vizsgált objektumokkal
1:150 000

ártéri szintjei a földművelés szinterei, míg az alacsony ártereken ma többnyire szikes legelőket találunk. A terület legalacsonyabb része a keleti peremen, a kecel-bajai magaspárt közvetlen tövében észak-déli irányban húzódó tőzegterület (az egykori Órjeg-mocsár), mely az Ős-Duna medrének maradványa.⁵⁹

A Kalocsai-Sárköz területén számos helyen előkerültek az előzőekben ismertetett objektumok, illetve a rájuk utaló felszíni jelenségek. A halomi uradalom szűkebb környékét és az itt megfigyelt pusztult árkokat a 4. számú térkép mutatja. Jól látható, hogy Öregcsertőtől keletre összefüggő csatornarendszert lehetett rekonstruálni. Az objektumok többsége a felszíni jelenségek alapján kettős szerkezetűnek látszik, a néhány hármas szerkezetet mutató pusztult csatornát itt is nyíllal jelöltük. Ennél természetesen jóval több hármas szerkezetű objektummal kell számolni. A jövőbeni régészeti kutatások feladata lesz az eddig azonosított csatornák szerkezeti jellemzőinek pontos meghatározása, valamint a teljesen elpusztult objektumok felkutatása és az itteni csatornarendszer működésének felvázolása. A kutatásnak természetszerűleg ki kell terjednie a Kalocsai-Sárköz egész területére.

Mindezek után rátérhetünk Csertő 1239. évi határleírásának az elemzésére. Az oklevél szövege így hangzik: „*Prima meta incipit in Moluneuren ab occidente et tendit per fluuium Hydus versus orientem ad Hydus Sceg, inde versus meridiem ad Aruk, que vocatur Wyzesfener, de quo ad caput Lenozou, inde per Lenozou ad patak kekkektowa, unde ad Mege hotar, inde versus occidentem ad Brzegd holma, de quo per Huz ad Agya teluke, inde per Nogaruk, unde versus aquilonem per idem Aruk ad Huz, de quo ad primam metam Moluneuren.*”

A határjárás tehát nyugaton kezdődik a Malom-örvénynél (*Moluneuren*), s innen halad a Hidas (*Hydus*) folyón keresztül kelet felé. A Malom-örvény teljes bizonyossággal azonosítható a szabályozások előtti Malom-érrel, amely Csertőtől nyugatra szakadt ki az Árpás-fokból és folyt kelet felé, majd a mai Öregcsertő északi csücskénél észak felé kanyarodott.⁶⁰ A falu északi határát tehát a Malom-ér alkotta 1239-ben, s amint a térképünk mutatja, ugyanez volt a helyzet a 18. században is.

A Malom-ér után említett Hidas folyó alatt minden kétséget kizáróan az újkori Hidas-fokot sejtethetjük, amely a szabályozások előtti térképek alapján a Malom-érből ágazott ki (a térképen 1. számmal jelölt pontnál) és déli irányba folyt.⁶¹ Csertő határa a 18. században nem követte észak felé a Malom-ér folyását, hanem haladt egyenesen kelet felé a Hidas-fokhoz. Az 1239-es oklevél leírásából ugyanezre következtethetünk.⁶² A Hidas folyó után említi az írás a Hidasszeget (*Hydus Sceg*), amely a megfogalmazás alapján a folyó mellett, attól keletre található. Mindezen behatárolás után a Hidasszeg nem lehet más, mint az újkori Hidas-domb, amelyet a Hidas-fok és az ebből itt kiszakadó Peák-fok zár közre és 95,1 méter tengerszintfeletti magassággal emelkedik ki környezetéből.⁶³ A sarok, szeglet, zug jelentésű *szeg* szavunk helynevekben legtöbbször

⁵⁹ Magyarország tájféldrajza I. 175.

⁶⁰ MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763), Pest megyei Levéltár. Térképek. Törzsanyag (PmT) No. 16. (19. század), Pest megyei Levéltár. Urbéri térképek (PmU) No. 213. (1869).

⁶¹ Kalocsi Érseki Gazdasági Levéltár (KÉGL) No. 6. (1770)

⁶² Csertő pusztája egykori határát jól mutatja a Kalocsa város környékét 1770-ben ábrázoló térkép, melynek alapján a térképmellékletünkön feltüntetett határvonal készült (KÉGL No. 6). A keleti határvonalat a térkép nem ábrázolja; ennek oka az itteni bonyolult birtokviszonyokban rejlik.

⁶³ PmU No. 213. (1869)

re folyók kanyarulatai által közrefogott területet vagy a vizenyős környezetbe félszigetként benyúló kiemelkedéseket jelentette.⁶⁴ Az itt említett Hidas-domb az előbbi kritériumnak minden tekintetben eleget tesz.

A Hidasszeg után a határ délnek fordul és egy árokig (*Aruk*) megy, amelyet Vizesfenyérnek neveznek (*Wyzesfener*). Erre az adatra alább még visszatérünk. A határjárást tovább követve dél felé a Lenaszó (*Lenozou*) *caput*-jához jutunk. *Aszó* szavunk egykori pontos jelentéséről még folyik a vita nyelvészeink körében, abban azonban mindenki egyetért, hogy a terminus kivétel nélkül patakokra, erekre, illetve azok völgyére, medrére vonatkozik.⁶⁵ Az említett *Lenaszó* esetünkben tehát eret, érmedret jelölhet, amit a *caput* szó is alátámaszt, mely víznevekben vizek torkolatát vagy kezdetét, fejét jelenti. Ha a jól azonosítható Hidasszegtől egyenesen dél felé haladunk, akkor a Lamos-fok torkolatához érünk, amely a Hidas-fokból ágazott ki.⁶⁶ Minthogy más torkolat a környéken nem található, így a *Lenozou caput*-ját ezzel a hellyel azonosíthatjuk.

A továbbiakban említett határpontokat a helynevek eltűnése miatt már nem lehet pontosan lokalizálni. Dél felé még két határpontot jelöl meg az oklevél, ezt követően a határ nyugat majd észak felé fordul és valószínűleg a falu (illetve puszta) 18. századi határvonalán fut tovább egészen a Malom-érig.

Mindezek után rátérhetünk a halomi uradalom határleírásának elemzésére, melynek a szövege így hangzik: „*Territorium, quod pertinet ad curtem Holm, habet terminum in orientali parte ad Nogsar, inde ad Huzyer, de quo ad Bezegdorloya, unde ad Scekefener, inde ad Aruk et inde ad Lapustou ad monasterium pertinencia, inde per Potou et per longam vallem ad Nogaruk et per Aruk ad Hyduszege, in meridionali parte, partim ad occidentem per Nokoro ad ecclesiam pertinentem ad Scielthege, unde iuxta Megeteue ad altam vallem et per vallem ad Galod, de quo ad Edesferyer, unde ad Voryanos et Alapas, que ad monasterium totaliter pertinent, a septemtrione vinea Crin, de qua per Aruk et per vallem ad rotundam paludem et Lycuartheu ad monasterium pertinencia, inde per Babathege et per Noghatar ad magnum portum, de quo per Nogaruk ad Hozywbotar, unde iuxta Scegh et Lazamogferteu, quod ad monasterium pertinet, inde ad Kerektou et per Dablam et vineam Byka et Fyesthelek et per longam insulam ad ecclesiam pertinencia, inde ad Voyaser et Apalogh, quod ad monasterium pertinet, unde per pontem Agye comitis et per Kuertuelsar, quod ad ecclesiam pertinet et per longum Aruk ad Heduszege, inde contra orientem ad Ferteue et ad Cheukyn ad ecclesiam pertinentes, a quo ad Noghatar super Vorsadteue, inde ad Bukesara et per longam paludem ad Noguth, inde ad rotundum calusta, de quo Kukynyesthelek, inde ad Huzywaruk, de cuius transitu versus meridiem ad Narashomok, inde per Beseneu wth, de via ad Nogaruk et inde ad primam metam Nosar.*”

A halomi uradalmon belül több falu terült el, amelyek alapján nagyjából megrajzolható a birtok kiterjedése. Forrásaink a következő falukat említik: Halom, Szakmár,

64 Szinnyi 1893-1896: II. 506. MNyÉSz 121. FNEsz II. 539. (Szeghalom és Szegvár szócikkek)

65 Szinnyi 1893-1896: I/58; Gombocz-Melich 1914-1930: 160-161; Bárczi 1951: 32-33; TESz I/187-188, FNEsz II/528. (Szarvaszó szócikk)

66 PmUNo. 213. (1869)

Csorna, Araka, Csertő, Varsád és Iván. A települések helye több-kevesebb pontosság-gal megállapítható, ahogy ezt térképünkön láthatjuk.⁶⁷

A határleírás égtájként, az óramutató járásával megegyezően halad és minden irányból megadja a határpontokat. Keleten először egy bizonyos Nagysárt (*Nogsar*) említ, amely a Kalocsai-Sárközt s vele a halomi uradalmat keletről szegélyező Őrjeg-mocsárral vagy annak egy részével azonosítható.⁶⁸ Az ezután említett Hosszú-érben (*Huzyer*) a szabályozások az Őrjeg-mocsár nyugati szélén kanyargó Tölgyfa-fokot ismerhetjük fel, amely lényegében a Tass felett a Dunából kiszakadó Kígyós-ér déli irányú folytatása.⁶⁹

A következőkben említett két határpontot adatok híján nem lehet azonosítani. A Nagyarok (*Nogaruk*) után szereplő *Hidasszeg* (*Hyduszege*) név azonban már ismerősen cseng. Problémát jelent viszont, hogy a *Hidasszeg* után a leírás rátér a déli égtáj ismeretetésére, tehát a határ innen már nyugat felé halad. Ha az itt említett *Hidasszeg* azonos lenne a Csertő határában szereplővel, akkor Csertő területének nagyobbik része az uradalom határán kívül esne, ami nem valószínű. A probléma megoldásához előre kell ugorjunk az oklevél szövegében, a határjárás vége felé ugyanis ismét találkozunk a *Hidasszeg* névvel (*Heduszege*). Az utóbbi *Hidasszeg* semmiképpen nem lehet azonos az előbb említettel, hiszen akkor a határvonal itt bezárulna és a határleírás befejeződne. A határjárás azonban itt nem ért véget, hanem még tucatnyi határpontot említve tért vissza a kezdőponthoz, a Nagysárhoz, s a metális természetszerűen ott zárult be. Eszerint két *Hidasszeg* nevű hellyel kell számolnunk! A leírás végén szereplő *Hidasszeg* – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – jól azonosítható a *Hidasdombbal*, azaz az 1239-ben felbukkanó *Hydus Sceg*-gel. A reambuláció kezdetén említett *Hidasszeget* mindezen megfontolások, valamint Csertő déli határvonala alapján a *Hidasdombnál* jócskán délebbre kell keresnünk, de természetesen a *Hidas-fok* mellett.

Csertő határának délkeleti csücskében a *Hidas-* és a *Peák-fok* által közrezárt kiemelkedést találunk, amely az északabbi *Hidasdombhoz* nagyon hasonló felszíni képződmény. A tárgyalt *Hidasszeget* magunk ezzel a *dombbal* azonosítjuk, amely lokalizálás egyben megfelel a határjárás rendjének. A *Hidasszeg* előtt említett határpontokat tehát ettől a helytől keleti, északkeleti irányban kell keresnünk. Az ezek sorában szereplő *Lapos-tó* (*Lapustou*) valószínűleg azonos a *Tölgyfa-foktól* nyugatra elterülő, vize nyős mélyedéssel, mivel egyéb tóra utaló felszíni jelenség nincs a területen.

Tovább követve a határjárást a *Hidasszeg* után a birtok déli, illetve délnyugati részén (*partim ad occidentem*) haladunk keletről nyugat felé, lényegében Csertő falu déli határhoz.

67 Halom (*Holm*), Iván (*Iwan*) és a későbbi Csertő faluról az idézett 1239-es oklevélből értesülünk (HO IV. 22-24). Szakmárt 1299-ben és 1360-ban említik, mint a szekszárdi apátság birtokát (ÁÚO XII. 650-651; DL 42446). Csorna (*Chorna*), Araka (*Aracha*) és Varsád (*Vorsad*) már az 1061-es oklevélben szerepelt (DHAI. 168). Halom, Csertő, Szakmár és Csorna pusztákként az újkorig fennmaradtak, lokalizálásuk így nem okoz nehézséget. Araka falut Felső Arkahát és Alsó Arkahát helynevek alapján Szakmártól délkeletre kereshetjük (KÉGL No. 29. [18. század vége]). Varsád elhelyezkedésére nézve a halomi határleírás rekonstrukciója nyújt majd támpontot. Iván falut az 1239-es oklevél meghatározása lokalizálja a mai Öregcsertőtől kelet-délkeletre, az egykori Őrjeg-mocsár szélére.

68 MOL S12 Div. XI. No. 28. (1740 körül), MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763), KÉGL No. 6. (1770)

69 PmU No. 218; Kuczy 1980: térképmelléklet. A Kígyós-érre vonatkozóan: MOL S12 Div. XI. No. 28. (1740 körül), MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1763)

nalát követve, amely itt úgy tűnik az uradalom déli határával azonos.⁷⁰ Az azonosíthatatlan *Nokoro* után szereplő *Scieltehege* nagyjából ugyanarra a területre lokalizálható, ahol az újkorban a Szilfai dűlőt találjuk.⁷¹ Ettől nyugatra kellett lennie a Megyetőnek vagy Megyetővének (*Megeteue*), a régi völgynek, és *Galod*-nak, amely utóbbinak hangzásbeli rokonsága a Góda-fokkal talán szintén nem véletlen.⁷² Tovább nyugat felé két határponton át jutunk el *Alapas*-hoz, mely nem lehet más, mint a bővízű Árpás-fok.⁷³ Az azonosítást megerősíti, hogy *Alapas* említése után tér rá az oklevél az északi égtáj ismertetésére, amely csak abban az esetben válik érthetővé, ha a délnyugati részről időközben északabbra jutottunk. Az Árpás-fok észak-déli irányban folyt, s így igencsak alkalmas volt arra, hogy hosszabb szakaszon az uradalom nyugati határa legyen; tehát rajta keresztül juthattunk el a birtok délnyugati részéről az északnyugatira.

Problémát jelent viszont, hogy az Árpás-fok ezen a tájékon két ágra szakadva folyt; kérdés tehát, hogy melyik lehetett a birtok határvize. Bár semmilyen megfogható adat nem támasztja alá, mégis úgy tűnik, hogy inkább a keleti ágra kell gondolnunk, amely közvetlenül Halom falu mellett kanyargott, mivel a határvonal elsőként azt a medret keresztezi és jelentőségénél fogva mindenképpen meg kellett, hogy említsék.

Az Árpás-fokon keresztül jutunk el tehát az északi tájéokra, melynek során több határjelen keresztül *Lycuar*-hez érünk. A *Lycuar* név minden kétséget kizáróan azonosítható az egykori Tény falut körülvevő, elnyújtott patkó alakú érrel, mely korai térképeken a *Likár* nevet viseli.⁷⁴ Az érmeder egy ponton kiszélesedve a Likár-tónak nevezett vízállást alkotta (Kuczy 1980).

A Likártöve tehát azzal a hellyel azonosítható, ahol a Likár kiágazik, abból az észak-déli irányú vízfolyásból, amely összekötötte a Dunából Dunavecscénél kiágazó Nagy-ért és az Árpás-fokot.⁷⁵

A Likártöve utáni határpontokat támpont híján nehéz helyhez kötni; a nagy rév (*magnus portus*) azonban feltehetőleg a Likár északi-északkeleti részén levő átkelő lehet. A nagy rév után negyedikként szereplő *Lazamogferteu*-t (Lázárnagyferto?) az újkori Felsőerek pusztától keleti irányban fekvő Öreg-Fertő nevű vízállással azonosítható.⁷⁶ A lokalizálásra nézve további alátámasztást jelent, hogy az ezt követően másodikként említett *Dabla* (az oklevélben a szóvégi *m* az accusativus jele) az újkorban Dobolyának nevezett területre vonatkozik, amelyet az Öreg-Fertőtől délkeletre találunk.⁷⁷ A többi helynévleg nem azonosítható határpontnak tehát a Likártöve, az

70 Mindez annál is inkább valószínű, mivel ide egészen közel fekszik Alsómégy, a középkori Sármégy falu, amely nem tartozott a halomi uradalomhoz és amely már 1198-ban feltűnik a forrásokban (CD II. 328. – *Sarmegi*)

71 PmT No. 16. (19. század közepe)

72 KÉGL No. 6. (1770), PmT No. 16. (19. század közepe)

73 Tulajdonnevek, helynevek átírásakor gyakran előfordul egy-egy betűelírás. Árpás-fokra nézve lásd: MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1740 körül), KÉGL No. 6. (1770), PmU No. 220. (1807), PmT No. 16. (19. század közepe) Az *Árpás* víznév egyébként a korai századokban másutt is felbukkan: *fluvius Arpas*, DHA 251. (1086); *rivulus Arpas*, CD VII/1. 214 (1223).

74 PmT No. 16. (19. század közepe), PmU No. 221. (1869)

75 Nagy-érre vonatkozóan lásd: MOL S12 Div. XIV. No. 3. (1740 körül). A Likártöve előtt említett *rotunda palus* a fenti lokalizálások után az innen délre eső Árpás-tó lehet (Kuczy 1980). Az azonosításnak ellentmondani látszik viszont a tó túlzottan déli fekvése.

76 PmU No. 250. (1864), Kuczy 1980.

Öreg-Fertő és a Dobolya közé kell esni. A nagy rév fenti helyhez kötése eszerint megállja a helyét, az utána szereplő Nagyárok (*Nogaruk*), Hosszúhatár (*Hozywhotar*) és Szeg (*Scegh*) pedig ettől északkeletre keresendő, az Öreg-Fertő irányában.

Térképünk alapján a határ legészakabbi részét az Öreg-Fertő jelenti, innen kezdve már délkeleti irányban haladunk. A Dobolya után negyedikként említett Vajas-ér (*Voyaser*) ismét biztos támpontot jelent, ugyanis ez a vízfolyás 18. századi térképeinken is ugyanezen a néven szerepel.⁷⁸ A Vajas-ér után feltüntetett négy határpontra vonatkozóan adattal nem rendelkezünk. Az egyedüli támpontot Csorna falu jelenti, melyről tudjuk, hogy az uradalom határain belül feküdt. A határ tehát Csornától keletre húzódott a Vajas-értől egészen a Hidasszegig (*Heduszege*). E második Hidasszeg – ellentétben az elsővel – immár jól azonosítható a mai Hidas-dombbal, azaz a Cserető határán feltűnő *Hedus Sceg*-gel.

A Hidasszegnél a határ egyenesen kelet felé fordul és számos határpont érintése után visszatér a kiindulóhelyhez, a Nagysárhoz (*Nogsar*). Láthatjuk, hogy a Hidasszeg és a Nagysár között feltűnően sok határpont kerül említésre, amelyet valamiféleképpen meg kell magyarázni. Ezzel kapcsolatban felhívnom a figyelmet arra, hogy a leírás elején a Nagysár és a délebbi Hidasszeg között ugyancsak szorosan egymás mellett sorakoznak a határpontok. Úgy látszik, hogy az uradalom délkeleti részén az Örjeg-mocsár mentén jóval aprólékosabb határkijelölésre volt szükség, mint más területeken. Ennek okát a terepadottságokban vagy/és a településszerkezetben kereshetjük.

Adataink szerint ezen a vizenyős területen viszonylag sűrű volt a településhálózat a korai századokban. A határleírás végén szerepel a Varsádtöve (*Vorsadteue*) nevű hely, amely nyilván a *Varsád* nevet viselő vízfolyás torkolatára utal. A név összefüggésben lehet az uradalom Varsád falujával; a település nyilván a vízről kapta a nevét. Varsád falu eszerint valahol az északi Hidasszeg és az Örjeg-mocsár között feküdt. Azt is tudjuk, hogy *homussad*-i embereknek Varsádon két ekealja földjük volt, amiből arra lehet következtetni, hogy *Homussad* falu Varsád közelében helyezkedett el, de az uradalom határain kívül.⁷⁹ Utalnánk továbbá az előzőekben már említett Iván falura, amely szintén ugyanezen a területen csak kissé délebbre kereshető. Ezenkívül számolnunk kell olyan településekkel is, amelyek a forrásokban nem jelennek meg.⁸⁰ A határleírás végén

77 KÉGL No. 6. (1770)

78 KÉGL No. 6. (1770). Az érre utal egy másik térkép *Vajas part* dülöneve is: KÉGL No. 485. (év nélkül)

79 *Homussad* Varsáddal együtt – mint említettük – a határleírás végén szerepel. Varsádhoz hasonlóan *Homussad* falu neve is vízfolyásra utalhat. A név előtagjában a *hamis* szó rejtezik, mely víznevekben gyakran előfordul a korszakban: *Homuser piscina*, DHA 184. (1086); *piscina Hamusthou*, Sopron: I/15. (1225); *piscina Homis*, DL 355-356. (1251); *Homuspothak*, CD VII/3. 24-25. (1262); *stagnum Hamustow* ÁÚO VIII. 228. (1296) A *Homussad* név utótagjában pedig régi *szád* szavunkat fedezhetjük fel, amely nyílás, torkolat jelentésben élt (MNyÉSz 23). A nevet ily módon *Hamisszád*-nak ejthetjük, jelentése pedig; a Hamis nevű víz torkolata. A *hamis* szó vizek nevében nyilvánvalóan annak mesterséges voltára utal, amely témánk szempontjából érdekes adalékot jelent.

80 Megjegyzendő, hogy az uradalom fent rekonstruált határai közé az eddig említetteken túl még mintegy három, csak a késő középkori forrásokból ismert falu tartozott. Ezek a következők: Csósz, (Vass 1980: 162); Malomér, (Csánki 1890-1913: III/326; Vass 1980: 163); Pálföldje, (Csánki 1890-1913: III/371; Vass 1980: 172). Kérdés, hogy Erek, Karácsond és Tény faluk léteztek-e már az Árpád-korban, s ha igen az uradalomhoz tartoztak-e, mivel későbbi területüket a rekonstruált határvonal átszeli vagy érinti (Csánki 1890-1913: III/326, 334, 353; Vass 1980: 163, 166, 175).

szereplő sok határpont tehát kapcsolatban lehet azzal, hogy több, viszonylag kis falu területét kellett a határjárás során itt a délkeleti szakaszon megkerülni, amely szükségessé tette az aprólékos megjelölést.

A fenti lokalizációk alapján egzakt határvonalat meghúzni természetesen nem lehet, ettől függetlenül az azonosított határpontok a határjárás irányával megegyező, teljes kört alkotnak, amely a rekonstrukció lényegi helyessége mellett szól. Láthattuk, hogy az Árpád-kori helynevek túlnyomó többsége az idők folyamán feledésbe merült. E tény nyilvánvalóan összefügg a térség török időkbeli pusztulásával (Bárh 1975: 18-19), de ugyanígy kapcsolatban lehet a környezeti viszonyok megváltozásával. Az utóbbi tényező visszaül az árkok problémájára.

A csertői és a halomi határleírásban együtt összesen kilenc árokról (*Aruk*) történik említés. Ebből hármat Nagyároknak, kettőt Hosszúároknak neveznek az oklevelek. Azt is láthattuk, hogy az árkok a terület minden részén megjelennek; helyenként maga a leírás sugallja, hogy árkok összefüggő hálózatával van dolgunk. A *nagy* és a *hosszú* jelzők alapján többféle méretű árokkal kell számolnunk, amelyek közül nyilvánvalóan csak a tekintélyesebbek némelyikét jelölték meg a leírás során. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy teljes, az egész területre kiterjedő árokhálózatok léteztek a halomi uradalom határai között az Árpád-korban. A kérdés csupán az, hogy milyen objektumokat takarnak az oklevelekben szereplő árkok.

Ezen a ponton vissza kell utalni a terület régészetileg kutatott pusztult csatornáira, illetve a Csertőtől délkeletre rekonstruált árokhálózatra, melyeket térképünk mutat.

A forrásokban említett árkok nagy száma, „hálózatszerűsége”, valamint – ezzel összefüggésben – az eltérő méretű és hosszúságú objektumok meglétére vonatkozó adatok, mind-mind a helyszínen megfigyelt és feltárt csatornákkal mutatnak egyezést. Emellett két esetben objektumazonosítást is megkísérelhetünk. Csertő határán a Hidasszegtől délre említett árok nagy valószínűséggel azonosítható a Hidas-dombtól délre, mintegy 500 méterre található objektummal, amely hosszan húzódik végig a területen nyugat-keleti irányban, átvágva a Hidas-, Peák – és Tölgyes-fokon (2. sz. objektum). A Vizesfenyérnek nevezett (*Wyzesfener*) árkot tehát ezzel az objektummal azonosítjuk. A másik árok a halomi uradalom határán a Lapos-tó és a délebbi Hidasszeg között említett Nagyárok, amely több körülmény figyelembevételével leginkább a 3. számmal jelölt objektummal hozható kapcsolatba.

A Csertőtől délkeletre megfigyelt árokhálózat nyilvánvalóan nem állt elszigetelten környezetében. A környéken másutt is megfigyelhető pusztult árkok és az arra utaló felszíni jelenségek, valamint a tárgyalat határleírási adatok alapján a halomi uradalom területén és annak környékén az ismertetett objektumokból álló, összefüggő csatornarendszerek léteztek az Árpád-korban.

Következtetések

Láthattuk, hogy az országnak egymástól távoli területein bukkannak fel ugyanazon típusba tartozó, a pusztultság eltérő fokán álló árkok, csatornák. Az objektumok sajátos szerkezete már önmagában arra utal, hogy időben egymással párhuzam

mosan létező művekről lehet szó. Mindezt nagyban megerősíti, hogy a csatornák speciális felépítése és ebből következő sajátos funkciója. funkciói mögött meghatározott gazdálkodási formáknak kellett meghúzódnia, amelyek minden esetben meghatározott történelmi korszakhoz vagy egymást követő korszakokhoz kötődnek.

E tisztán elméleti felvetést az eddigi kutatási eredmények alátámasztják, hiszen négy területen, illetve tájegységben egyaránt az Árpád-kor időszakára lehetett keltezni a pusztult csatornarendszereket. Mindezek alapján az egyéb területeken megfigyelt, az említett típusba tartozó csatornák is ugyanerre a korra mennek vissza.

A kérdést abból a szempontból is megközelíthetjük, hogy ilyen monumentális, egységes vízügyi elgondolásra és szervezetre utaló csatornarendszerek nem léteztek egy vagy egynéhány kisebb régióban, elzárt szigetek módjára, márcsak azért sem mert, mint említettük minden vízügyi rendszerhez kapcsolódik valamilyen gazdálkodási rendszer, amely utóbbi általában nagyobb földrajzi zónákhoz kötődik. Ily módon fenti következtetésünk úgyszólván a teljes bizonyosság szintjére jut, sőt még ki is egészül azzal, hogy a tárgyalta korszakhoz hasonló vízépítéseknek az említett időszakban alföldjeink egészén vagy legnagyobb részén folyniuk kellett. Itt kell megemlíteni azt a tényt, hogy a kettős-hármas szerkezetű csatornák maradványai az összes eddig kutatott területen előkerültek, e területek pedig az Alföld keleti szélétől a Nyugat-Dunántúlig terjednek!

Mindezek után azt a végső következtetést vonhatjuk le, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence síkvidéki, áradmányos területeit a tárgyalta szerkezetű objektumokból álló csatornarendszerek borították. (Egyelőre nem zárva ki a korábbi vagy/és későbbi fennállás lehetőségét.) Ha az eddigi kutatási eredmények általánosíthatók, akkor a Kárpát-medencében legalább félmillió kilométernyi csatornával kell számolnunk. Ilyen mértékű természetátalakító munka ismereteink szerint az európai kontinensen az újkor előtt nem folyt.

Ezeknek a monumentális vízügyi munkálatoknak az emléke az Árpád-kor gyéren csörgedező forrásaiban is megjelenik. A kor írott forrásaival a dolgozat második részében foglalkozunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Rövidítések:

ÁÚO: Wenzel Gusztáv 1860-1874: *Árpád-kori új okmánytár I-XII*. Pest

CD: Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XIII*. Budae 1829-1844

DHA: Georgius Györffy (ed.) 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. [etc.] I. Budapest.

FNESz: Kiss Lajos 1988: *A földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. második javított és bővített kiadás Bp.

HO: *Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patris)* Győr, 1865. I-VIII. 1865-1891

MNyÉSz: *A magyar nyelv értelmező szótára VI*. Budapest, 1980.

RA: Szentpétery Imre 1923: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I*. Budapest.

Sopron: *Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II*. (szerk.) Nagy Imre, Sopron, 1889-1891.

TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I-IV. Budapest, 1967-1984.

Andrásfalvy Bertalan 1970: *A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig*. II. rész (A Dunántúli Tudományos Intézet Évkönyve) Pécs

- Andrásfalvy Bertalan 1975: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig* (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.) Szekszárd
- Barabás Endre 1969: *Takarmányozás*. Budapest
- Bárczi Géza 1951: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest
- Bárh János 1975: *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa
- Bedy Vince 1938: *A győri székeskáptalan története*. Győr
- Belényesy Márta 1954: *A földművelés alapvető kérdései a XIV. században*. Ethnographia (65) 387-415.
- Belényesy Márta 1960: *A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban*. Ethnographia (71) 81-106.
- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874*. Budapest
- Csánki Dezső 1890-1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Budapest*
- Csőre Pál 1980: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest
- Fejérpataky László 1892: *Kálmán király oklevelei*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 7.) Budapest
- Felföldy Lajos 1980: *A vizek környezettana. Általános hidrobiológia*. Budapest
- Fraknoi Vilmos 1879: *A szekszárdi apátság története*. Budapest
- Glick, Thomas F. 1970: *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge
- Gomboc Zoltán-Melich János 1914-1930: *Magyar etymologiai szótár I*. Budapest
- Göcsse Imre 1988: *A Rábaköz természetföldrajza*. In.: Rechnitzer János (szerk.): *A Rábaköz térszerkezete*. Kapuvár-Csorna
- Györffy György 1956: *A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz*. In: Bárczi Géza-Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest 407-415.
- Györffy György 1963-1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*. Budapest
- Györffy György 1977a: *István király és műve*. Budapest
- Györffy György 1977b: *A „lovagszent” unalkodása (1077-1095)*. Történelmi Szemle 533-564
- Haraszi Ede 1977: *Az állat és a legelő*. Budapest
- Hofer Tamás 1955: *A Déldunántúl településformáinak történetéhez*. Ethnographia (68.) 125-186.
- Karácsonyi János 1891: *Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla*. Budapest
- Karácsonyi János 1900-1901: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig III*. Budapest
- Kovács Gábor (szerk.) 1968: *Az öntözés kézikönyve*. Budapest
- Kristó Gyula 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest
- Kuczky Károly 1980: *A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata*. Kalocsa
- Laszlovszky József 1986: *„Dedi etiam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza”*. (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához) In: Zounuk I. 9-24.
- Lengyel Alfréd 1944: *Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében (1000-1711)*. Győr
- Lukács Károly 1953: *Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez*. Ethnographia (64.) 282-290.
- Magyarország kistájainak katasztere I*. Budapest 1990.
- Magyarország tájféldrajza I*. Budapest
- Mikó Sándor 1970: *A Barbacsi-tó halászata*. Halászat (61.) 29-32.
- Paládi-Kovács Attila 1979: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest
- Pauler Gyula 1899: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I*. Budapest
- Erdélyi László (szerk.) 1903: *Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII*. Budapest
- Szabó László 1975: *Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkaikak rendeltetéséhez*. Archaeológiai Értesítő (102.) 84-87.
- Szalai György (szerk.) 1989: *Az öntözés gyakorlati kézikönyve*. Budapest
- Szinnyei József 1893-1896: *Magyar tájszótár I-II*. Budapest
- Takács Károly 1999a: *Egy elfeledett halgazdálkodási mód a Barbacsi-tavon.. Soproni Szemle (53.) 390-394.*
- Takács Károly 1999b: *Néhány észrevétel Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez*. Aetas 4. 123-131.
- Hans Wagner 1955: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Comitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I*. Graz-Köln
- Vass Előd 1980: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa

Joachim Radkau

A környezettörténet nyitott kérdései¹

Hans Rosenberg 1968-ban azon élcelődött, hogy „az utóbbi években az ún. társadalomtörténet sok olyan téma homályos gyűjtőneve lett, melyeket az NSZK történettudományában haladónak és végiggondolásra érdemesnek tekintenek” (Rosenberg 1969: 147). Manapság pedig egyre inkább úgy érezzük, hogy ugyanígy tréfálkozhatnánk a környezettörténet helyzetén, itt is, ott is azt látva, hogy milyen simán társítják hozzá gondolatban a nő-, a béke-, a művészet- és test-, a szenzibilitás- és a városrészek történetét. A társadalomtörténet gyermekkorának emlékezetéből azonban reményt is méríthetnénk, tekintve, hogy a sokoldalú kapcsolódási képesség e diszciplína vitalitásának ékes tanújele – ha a környezettörténet, ellentétben a társadalomtörténettel, nem az állásfelszámolások és a defenzív állagmegőrzés időszakában került volna az egyetem falain belülre. Emiatt ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy a környezet iránti érdeklődés a történettudományban nem inspirál majd igazán új kezdeményezéseket, hanem a meglévő kutatási irányokhoz fog kapcsolódni. Ezért is rendkívül fontos, hogy megértsük a környezettörténet különösségét, de legalábbis azt, hogy mely irányokban kellene ezt a különösséget keresnünk.

Feltételezik például, hogy az erdő- és a vízhasználat körüli konfliktusok automatikusan a környezettörténet tárgykörébe tartoznak; azonban ezek esetében rendszerint ökonómiai érdekek ütközéséről van szó. Sok minden, amit a *környezettörténethez* szokás sorolni, sokkal inkább az erőforrások emberi felhasználásának történetéhez tartozik. Georges Bertrand sajnálkozik afelett, hogy az erdő eddig csak annyiban került a történész érdeklődésének homlokterébe, hogy mekkora volt a fakitermelés, illetve, hogy milyen mértékű terhelés érte az erdőt a különféle hasznosítási jogok következtében (Duby 1975: 35). Párhuzamot vonva a társadalomtörténettel azt várhatnánk, miként utóbbi képes volt a politikátörténet pusztá háttérének és titkos mozdatórugóinak feltárásától elmozdulni a saját központi vonatkoztatási pontja, a társadalom felé, amelyet történeti alannyá tudott fejleszteni, úgy a környezettörténetben is egyfajta haladást figyelhetnénk meg; mégpedig azt, hogy erősödik e diszciplína autonómiája: az ökológiai dimenziójú ökonómiai konfliktusok analízisétől a *környezet mint olyan* történetírása felé, melyben erdő és víz nem csak rendeletek és e rendeletek elleni vétségek tárgyaként, hanem történeti szubjektumként jelennek meg.

Értelmetlen lenne ugyanakkor ezen az úton a végsőkéig elmenni (ahogyan az sem kívánatos, hogy a politikátörténetet teljes mértékben kiiktassuk a társadalomtörténetből). Nemcsak azért, mert ily módon valamennyi cselekvési perspektívát elveszíténénk; hanem mert a történész ezáltal az ökológiai mozgalom egyik alapproblémájával szembesülne: a környezeti tudatosság saját jogokkal szeretné felruházni a természetet, miközben folyvást az emberi szükségletek foglalkoztatják. Hogy konkrétan

1 Forrás: Joachim Radkau: Unausdiskutiertes in der Umweltgeschichte. In: Hettling-Huerkamp-Nolta-Schmul (Hrsg.) 1991: *Was ist Gesellschaftsgeschichte? Positionen, Themen, Analysen*. München, Verlag C. H. Beck 44-57.

mit jelent a „*természet*” a történelemben, azt emberi szükségletek határozzák meg. Az „*önmagában vett természet*” miatt nem kell aggódnia az emberiségnek: még egy atomháború után is léteznének valamiféle ökológiai rendszerek; a kérdés csak az, hogy ebben az esetben maradna-e még olyan hely [Nische], mely az ember számára ökológiai szempontból is megfelelő lenne: az „*ökológiai problémák*” az emberiség problémái. Így az írott forrásokra támaszkodó környezettörténetírás mindig is emberközpontú; másfelől sok környezeti probléma épp az antropocentrizmusban gyökerezik. A történeti környezetkutatásnak meg kell próbálnia ezt a feszültséget operacionalizálni. Időlegesen a következő definíciót javaslom:

A történeti környezetkutatás az emberi élet- és reprodukciós feltételek hosszú távú fejlődését kutató diszciplínák közé tartozik. Azt vizsgálja, hogy az ember hogyan befolyásolta ezeket a feltételeket, illetve miként reagált annak zavaraira. Ezen belül is kitüntetett figyelem illeti meg az emberi cselekvések nem szándékolt, hosszú távú kihatásait, melyekben az egymást felerősítő [synergetisch] hatások és a természeti folyamatokhoz kapcsolódó láncreakciók teljes mértékben érvényre jutnak.

Az így kijelölt irány azt a célkitűzést foglalja magába, hogy a környezettörténet önálló, speciális kutatási területté nője ki magát, valamint, hogy nyisson az általános történettudomány felé: mindkettő egyformán szükséges, és mindkettőnek meg is kellene valósulnia. A környezettörténet ugyanis nemcsak témaválasztásában, hanem megismerési érdekeiben [Erkenntnisinteresse] is sokkal közelebb áll a világ történeti megközelítéséhez, mint azt feltételezik. A hosszú távú fejlődési ívek, szinergetikus hatások, valamint a nem szándékolt hatásláncolatok kidolgozása: ezek azok a folyamatok, amelyek a történettudomány specifikus megismerés-lehetőségeinek magját képezik. Már maga a „*fejlődés*” fogalma is, ami a történetírás konstitutív eleme, tartalmaz egy darabka természetet. Bár Droysen ellene volt a természeti elemek történetírásba való felvételének; úgy vélte, a „*természet átszellemült formában*” jelen van a történelemben, csak az elmúlással következik be a „*tiszta [bloß] természetesség*”, és ennek kinövésai „*a valódi elgyengülés utolsó megnyilvánulásainak*” tekintendők (Droysen 1975: 212). Ez a szitkozódás azonban éppen szóhasználatában árulkodó. Az a vágy, hogy a természeti folyamatokat integráljuk a történelemben, mélyen átszővi a historiográfiát (Radkau 1972: 153) és olyan művekben csúcsosodik ki, mint Braudel „*Mediterranéé*”-ja; a környezettörténet ennyiben a történések régi álmát váltja valóra. A történetírás nemcsak a haladásnak adózik csodálattal, hanem legalább annyira a hanyatlásnak is: ebbe a képletbe jól illeszkedik a környezeti problémákkal való foglalkozás.

Ugyanígy azt sem szabadna eltagadnia a történeti környezetkutatásnak, hogy az ökológiai mozgalomból ered; csak meg kell tanulnia ezt a kérdést kezelni. A környezetvédelmi politikához hasonlóan a történeti környezetkutatás is tagolható a különféle hordozó közegek szerint: víz, levegő, táj, erdő, stb. Azonban az efféle felosztás hosszú távon nem lehet kielégítő; ily módon ugyanis semmiféle történeti struktúra nem jön létre. Mind történeti, mind ökológiai szempontból az a mérvadó, hogy megragadjuk a különböző hordozó közegek közötti összefüggéseket; az is meggondolandó, hogy miként juttatható érvényre az okozó-elv, nemcsak a környezeti politika, hanem a környezettörténet területén is. Ha a történetírás oda jutna, hogy a környezeti károkat – leegyszerűsítve a helyzetet – az ember eredendő bűnei közé sorolná, azzal

a történész nemcsak a mai környezetszennyezőknek adna általános felmentést, de egyúttal minden, a részletekre kiterjedő kutatást is érdektelenné tenne. Mindazonáltal a történeti környezetkutatás nem állhat meg a szabályozások és az azokból adódó konfliktusok, akciók, bírósági keresetek és botrányok – források tekintetében különösen jól megragadható – szintjén. A vizsgálódásoknak ez a fajtája általában megmarad az intencionális cselekvés jórészt csekély távlatokkal kecsegtető területén; a környezeti folyamatok „tartóssága” [*long durée*] és a probléma speciális komplexitása, ami a nem szándékolt hosszú távú hatások folytán áll elő, a látószögön kívül marad, vagy legalábbis nem lesz egykönnyen elérhető. Ezen a módon nehéz egy igazán nagy léptékű környezettörténetírást létrehozni.

Az amerikai kutatók ebből a szempontból jobb helyzetben vannak: az Egyesült Államokban néhány esetben drámai eseményként következtek be korszakos jelentőségű környezeti változások, mégpedig igen rövid idő leforgása alatt: a hatalmas erdőségek kipusztítása, a bölénycsordák lemészárlása és az 1930-as évek végete, a Dustbowl. Ennek kontrasztjaként ott voltak az indián népek: közülük néhány valóban prototípusa lehetne a természettel összhangban élő közösségnek. A londoni szmognak köszönhetően Angliában is meg lehet írni „*levegőszennyezés anekdotikus történetét*” (Brimblecombe: 1982: 97-105). Közép-Európában sokkal lassabban következtek be a környezeti változások; sokkal kevésbé köthetők meghatározott eseményekhez. A környezet megóvásának erőit gyakran nem is lehet az első pillanatban azonosítani; mindenestre nem annyira szembetűnők, mint az indiánok: A „*környezet története*” című, iskolásoknak megrendezett pályázaton az „*alternatív mozgalmak*” téma iránt mutatkozott a legkisebb érdeklődés. A környezet történetében lezajló drámai történések gyakran csak a felszínt érintik: de ez ugyanígy van a társadalomtörténetben is.

A klímátörténet az egyik olyan kutatási terület, ahol a környezettörténet még a leginkább közel kerül ahhoz, hogy hosszú adatsorokkal operáló ‘kemény’ tudomány legyen, és az egyetlen, ami iránt az utóbbi időben különösen felerősödött a nyilvánosság érdeklődése. Ha azonban a környezettörténetet mint anyagi egységet akarjuk megragadni, akkor a klíma kapcsán felmerül a [tudományos] integráció problémája. Azt ugyanis, hogy a klíma a történelem meghatározó elemévé váljon, még az olyan nagy formátumú kutatóknak, mint Le Roy Laudrie sem sikerült elérnie, aki pedig az utóbbi ezer év klímaváltozásainak rekonstrukciójára vállalkozott a gleccsermozgások vizsgálata alapján (Le Roy Laudrie 1967). Éppen ezért egy gyors szintézis igénye nem lenne észszerű célkitűzés, hanem inkább visszatérést jelentene az emberi társadalmak klimatikus meghatározottságának tudományelőtti szemléletéhez (Pfister 1983: 15). Az ún. „*kis jégkorszak*” feltevését, amely valamikor a késő középkorban vette kezdetét és a 19. században ért véget, ám létét újfent vitatják, így eddigi formájában nem lehet felhasználni a periodizációban (Rabb 1981: 253). Ha azonban mégis be akarjuk vonni a klimatikus elemeket a történetírásba, az egyszerű kauzalitás határaiba ütközünk. Persze a történelemben ez egyébként is gyakran megесik; csak éppen nem mindig vesszük észre.

A történeti klímakutatás a régészet egy új ágát hozta létre, mely nem sok közös vonást mutat a megszokott történészi módszerekkel. A történeti környezetkutatás jövőbeni lehetőségeinek tekintetében is nagy jelentősége van annak, hogy hidat ver-

jünk a természettudományok felé. Módszertani szempontból jelenleg ez a legnehezebb feladat, és még csak az elején vagyunk. A környezettörténet adekvát bemutatásakor saját súlyuknak megfelelően kellene megjelenniük a természettudományos összefüggéseknek; észre kellene vennünk, hogy a környezet nem egyedül emberi képzetek visszfényeként létezik. Másfelől az a veszély is fenyeget, hogy a természettudományos eredmények átvételekor a történész nem képes átlátni azok bizonytalansági tényezőit, illetve hogy azok mennyire szabadon interpretálhatóak. A nem-tervezett tudósok ugyanis hajlanak arra, hogy a természettudományokat objektívnak és egzaktoknak tartassák. Amikor például a talajkutató Bernhard Ulrich, aki az újabban bekövetkezett erdőpusztulások kutatásában végzett úttörő munkával tüntette ki magát, azt állítja, hogy az ember a modern kor előtt mindinkább kizsigerelte a talajt és az industrializáció a kémiai trágyázással egyetemben nem volt más, mint „válasz egy az ember maga okozta ökológiai katasztrófára” (Ulrich 1989: 102), akkor tisztázandó, hogy ez a tézis vajon egyértelműen talajtani és talajrégészeti eredmény-e, vagy nem inkább egyes talajismérvek értelmezése és általánosítása, ami összekacsint a Liebig óta újból és újból feltűnő rablógazdálkodás-tézissel. Az a kérdés, hogy meghatározott történeti periódusokban és társadalmakban mennyiben őrizték meg a talaj termékenységét, vagy az mennyivel csökkent, ez a dolog súlyánál fogva a környezettörténet *legalapvetőbb* kérdése, amely az *Agricola korszak* meddőhányóinak kérdésénél is nagyobb fontosságú!

Egy nagyobb ívű és sokféle vonatkozást felmutató környezettörténet leginkább még az eszmék szintjén mutatható be, hiszen a magát a természethez kapcsolódó fogalomtárral kibővítő történettudomány tág és összetett diszciplína. Ebben a tekintetben a művészet- és irodalomtörténet is kimeríthetetlen. Clarence J. Glacken „*Traces on the Rhodian Shore*” című műve, amely arról szól, hogyan gondolkodtak az emberek természetről és kultúráról Nyugat-Európában az antikvitástól a 18. századig, olyan nagyformátumú Opus magnum (Glacken 1967), amilyenre a környezettörténetírásban eddig senki sem volt képes. Az ilyen könyveket olvasva az ember csaknem elveszti a tények iránti fogékonyságát; az ember környezetéhez fűződő viszonyában az eszmék és tények története [Ideen- und Realgeschichte] eddig alig kapcsolódott össze. Nyomós okai vannak annak, hogy az elrugaszkodott eszmetörténet hosszú távon a történeti környezetkutatás számára zsákutcát jelentene. A döntő momentumot a környezettel való bánásmód szempontjából a mindennapi szokások képviselik, nem pedig nagy szellemek gondolatai. Carolyn Merchant „*Death of Nature*” című műve ezzel az állítással kezdődik: „Olyan világban élünk, amelyet Isaac Newton és Gottfried Wilhelm von Leibniz hagyott ránk” (Merchant 1987: 263). Az efféle nagyvonalú tézisek teljesen eltérítenek bennünket a környezeti folyamatok tényeken alapuló történetétől és egyáltalán a valódi történelemtől magától.

A szellemtörténet szárnyalása és a konkrét esettanulmányok között, az Ótestamentum dominium terrae-tiltása és a Wupper 1890-es szennyezése között még mindig hiányzik egyfajta közbülső szint. Hogyan lehetne ehhez eljutni? Erre a kérdésre természetesen csak hipotetikus válaszok adhatók. A környezettörténethez vélhetően továbbra is bírósági keresetek, konfliktusok és szabályozások jelentik a fő hozzáférési utat. Azonban ezek nagyobb keretben: hosszabb periódusokat alapul véve és szélesebb történeti kontextusban elemezendők. Ily módon a nagyobb számú perirat révén

megvizsgálható, miként változik a probléma iránti érzékenység és a probléma meghatározása. Több olyan kereset van, amelyet a faállomány megcsappanása, illetve erdőrontás címén nyújtottak be a 18. században, és nehéz eldönteni, hogy vajon az adott esetben jogosak voltak-e, vagy sem, és egyáltalán nem is ez a lényeges; fontosabb maga a pusztító tény, hogy az erdőben lezajló folyamatokat kritikusan ítélték meg az emberek, és hogy nagy figyelemmel kísérték az azzal kapcsolatos eseményeket, vagyis, hogy a túlzott fakitermelés veszélye mindig ott lebegett a szemük előtt, és érzékenyen hatott rájuk. Az erdők visszaszorulása és a jogorvoslati lehetőségek közötti ok-okozati összefüggések tudata nagyon is világosan jelen van, ellentétben korunk erdőpusztulásával.

Amikor Ulrich Tropitsch 1981-ben bevezető hozzászólásában a VDI-tanácskozáson (*Technika és környezet a történelemben*) többek között azt követelte, hogy keressük meg azokat a határokat, melyek fölött a környezeti problémák akuttá válnak a kortársak szemében. Néhányszor katasztrófáról, vagy botrányos eseményről van szó; az elviselhetőség határértékeit azonban nem egyszerű azonosítani és megmagyarázni. Ehhez legtöbbször széles történeti perspektíva szükséges; a kortársak ugyanis csak akkor tekintik kihívásnak a környezeti problémákat, ha szélesebb kontextusokban szembesülnek velük. Feltűnő például, hogy a faállomány megcsappanása miatt benyújtott, évszázadok óta meglévő keresetek megfogalmazásába éppen 1789-ben, a forradalom évében vegyülnek a veszjelzés éles hangjai. A riadalomnak és a forradalmi történéseknek az összefüggéseit mindazonáltal nem egyszerű átlátni (Radkau 1983: 513-543).

A környezeti problémák történetét nemcsak az előbbi határértékek strukturálják, hanem fordítva is igaz, a történeti ugrások is *elfedik* az ember környezettől való függését. A vízkészletek biztosítását a 19. századig kísérte a közvélemény figyelemmel; a vízellátás centralizálása azonban eltávolította ezt a problémát a hétköznapi tudatból. A vízgazdálkodás egyik vezető szakértője végzetesnek tartotta ennek eltűnését: a vízcsap „*valamikor elképzelhető, hogy a hanyatlás szimbóluma lesz*” (Flemming 1957: 14).

A környezetet érintő releváns szabályozások esetében nemcsak a tartalom, hanem az észlelési mód, valamint a problémák definíciójának módja és megragadásának mikéntje is hangsúlyos. Joachim Allmann a pfalzi erdészeti szabályzat és erdészeti térképek alapján kimutatta, hogy a hatósági szabályozás a kora újkor folyamán szisztematikus, nagy területeket átfogó és állapotváltoztató szerepet játszott (Allmann 1989). Rainer Wolf a „*Technika helyzete*” című művében a külső behatások elleni [Immissionsschutz] jogi formák geneziséjét és hatását vizsgálta (Wolf 1986). Ludolf Kuchenbuch az egyik aktuális kutatási projektjében – „*A szemétől a szennyig*” – arra emlékeztet, hogy a *szemét* a ma használatos értelmében relatíve új fogalom. A rendelkezések tartalma sem feledtetheti, hogy ami a környezettel való bánásmódot még inkább befolyásolta, az nem más, mint a fogalmakkal együtt járó magátólérthetődőség, amelyet nem kellett külön is rendszabályban pontosítani.

Az észlelés történetét azonban nem szabad összetévesztenünk a dolgok történetével. Ragaszkodva a realitásokhoz inkább abból kellene kiindulni, hogy a környezettörténet, legalábbis első pillantásra, heterogén képződmény, amely nemcsak különféle témákat, hanem különféle kutatási stratégiákat is magába foglal. A történeti kör-

nyezetkutatásnak át kell tudni fognia a mezőgazdaság, a közlekedés és a demográfia történetének az aspektusait, nehogy központi jelentőségű területek essenek ki a vizsgálgóds köréből; ezért nem gondolhat arra, hogy autonóm kutatási területet építsen ki magának. Ha azonban egyelőre nincs egységesen összefüggő témaköre: vannak-e mégis olyan közös paradigmák, melyek mentén ezek a témakörök legalábbis érintkeznek egymással, léteznek-e olyan központi kérdések, melyek megtárgyalásával képes lesz egy kommunikációs háló felépíteni? Véleményem szerint ezt a kérdést igennel kell megválaszolni; ugyanakkor az asszociációk és képzetek tárháza, melyet a *környezet* címszó manapság előhív, mindezeideig megakadályozták a folyamatos vitákat. A továbbiakban ezért álljon itt néhány témajavaslat:

1. Az ökológia fogalomrendszere szempontjából alapvető az *ökoszisztéma* fogalma; a történeti környezetkutatás sem kerülheti ki, hogy ne foglalkozzon ezzel a fogalommal, ez fontos vitákat gerjeszthetne, valamint elindíthatná a fogalmi tisztulást. Eddig az ökoszisztéma fogalmát mély tisztelettel citálták a környezetért aggódó történészek, de soha nem operacionalizálták; ezért a történeti kutatás szempontjából e fogalomnak – amennyire én látom – nincs gyakorlati haszna. A nem-természettudósok gyakran kevés figyelmet szentelnek annak, hogy az ökoszisztémákat egészen különböző módon értelmezhetjük, és esetükben objektíve nem lehatárolható egységekről van szó. Némelykor a kutatók az ökoszisztémák meghatározásához az energiaáramlást használják, melyet az egyetlen érvényes definícióként vesznek, pedig vélhetőleg éppen ez a rendszertípus a legkevésbé használható a történész számára; mert hogyan is helyezhetné el a történész az embert ebben az ökoszisztémában? Minden folyamatot energiaáramlásként értelmezni nem más, mint a redukcionizmus non plus ultrája. A mai helyzettel foglalkozó néhány vizsgálatban a kutató ezzel a redukcionizmussal szert tehet arra a helyzeti előnyre, mely komoly komputeres számításokat tesz lehetővé; azonban a régmúlt jelenségeivel kapcsolatban legföljebb pseudo-kvantifikálásokat lehet létrehozni. Ezért kétlem, hogy megéri, ha a magukat „*new ecology*”-nak nevező mély ökológia történészei egymáshoz dörgölöznek (Trepl 1987: 177). Történetileg sokkal használhatóbbnak tűnik az anyagcsere-folyamatok és az anyagcsere-egyensúly mentén definiált ökoszisztéma fogalom; de ennek a fogalom-meghatározásnak biológiai változatában sem fordulnak elő emberek. A leginkább használhatónak vélhetőleg a szociobiológia ökoszisztéma-modelljei bizonyulnak. De a modellek tesztelésére majd csak a kutatásban és a széleskörű tapasztalatcserében kerülhet sor.

2. Az ökológiai irányultságú történetírás egy részében az utóbbi időben – legalábbis a korszakolás kérdéseiben – feltűnik az *energiarendszer* fogalma; hogy mit is tartunk felőle, további viták tárgyát képezi. Véleményem szerint szkepszissel kell élnünk vele szemben, mind elméleti, mind empirikus-módszertani okból. Teoretikusan a modern ökológiai mozgalom egyik alapvető belátása vethető e fogalom ellen, miszerint az *energia* igencsak kétséges absztrakció, és az embereknek nem *energiára* mint olyanra van szükségük, hanem a legkülönfélébb intenzitású melege, fényre és mozgatóerőre. Éppen a történetírás ne ismerné be ezt, tudván, hogy a korábbi történeti korszakoktól teljességgel idegen az energia fogalma? Az lenne a történetírás feladata, hogy erőszakosan visszavetítse e fogalmat a korábbi korszakokba? Talán nem fontos, hogy egy olyan korban, amikor az ember és az állat volt a legfontosabb energiahordo-

zó, és a hő- és mozgási energia technikai alkalmazásának nem tulajdonítottak semmiféle jelentőséget, nem volt szükség absztrakt energiafogalomra? Amint azt Maria Osietzki kimutatta, az energia-megmaradás tételében jó adag metafizika található, a világ nagyívű, egységes magyarázata mögött pedig a dolgok tarkasága bújik meg (Osietzki 1990). Éppen a környezettörténetnek kellene az energia fogalmát objektív tényként átvennie? Az bizonyos, hogy ez a fogalom a környezettörténet egyik kulcseleme [Signal]; általános elterjedtsége és az *energia*, valamint az *elektromosság* terjedő összemosása korszakok indikátorainak tekinthető.

Empirikus-módszertani szempontból az *energiarendszerrel* kapcsolatban, mint az ökoszisztémával szemben, az vethető fel, hogy csak komoly fáradozások árán operacionalizálható. Amikor azt a megállapítást tesszük, hogy a modern kor előtti kulturális egységek szoláris energiarendszerek voltak – Hammurapi Babilonja például, vagy Goethe Weimarja –, akkor igencsak kérdéses, hogy mi következik ebből a kijelentésből. Vajon a napenergia tartotta egyben ezeket a kultúrákat? Hasonlítottak egymásra? Kiszámolható-e, hogy mennyi energia áramlott át rajtuk és vajon lehet-e az eredményekkel bármit is kezdeni? A napenergia vajon limitáló faktor volt-e, vagy esetleg csupán töredék részét hasznosították? Ennél sokkal bonyolultabb kérdés, hogy az *energiarendszer* fogalma technikatörténetileg értelmezhető-e egyáltalán és hogy ezen az úton beilleszthető-e a környezettörténetbe, vagy sem. Az igaz, hogy meghatározott technikák meghatározott energiahordozókhoz kötődnek; vadászgépeket nem lehet lófogattal hajtani. De vajon igaz-e a fordítottja is, miszerint meghatározott energiahordozók konstitutív és generatív szerepet játszanak bizonyos technikai rendszerekben? Egy túlságosan is nagyvonalúan értelmezett rendszerfogalom esetében talán helytálló e megállapítás; azonban minél inkább belebocsátkozunk a részletekbe a technikatörténeti kutatások, különösen pedig a technikai rendszerek környezeti vonatkozásainak felderítése során, a figyelem annál inkább átvehető a pusztá *energiahordozóról* az *energiafelhasználás* módjaira. Ez a téma azonban még nincs kellően körüljárva; a szén nagyüzemi kitermelésére történő átállás 19. század közepén, majd az 1950-es és '60-as években elterjedő olaj világtörténelmi szempontból biztosan mély cezúrát jelentenek.

3. Ahogyan azt Arne Andersen, Günter Bayerl, Franz-Josef Brüggemeier, Ilja Mieck, Engelbert Schramm, Gerd Spelsberg és mások kutatásai mutatják, a használatos történeti módszerekkel és forrásállománnyal nagyon sok minden megtudható az ipari és a preindusztriális korszakok környezeti problémáiról, és ezen a módon sok minden más is felderíthetőnek tűnik. Ezért aztán a nem-konvencionális és módszertanilag merésznek látszó hídverés a természettudományok felé egyelőre nem égetően szükséges. Diego Moreno, aki a ligur hegyi falvak gesztenye- és legelőgazdálkodásának ökológiáját kutatta, már 1982-ben már azt követelte „*Quaderni storici*” című művében, hogy a kutatásnak előre kell lépnie az erdőtörténettől az erdőrégészet felé, Alberto Caracciolo ugyanakkor kétségbe vonta e régészeti megközelítés létjogosultságát (Caracciolo 1988: 62). A kérdés tehát tisztázandó; de erre valószínűleg várunk kell még egy ideig. Már a jelenleg rendelkezésünkre álló környezettörténeti leletek is épp elég vitaanyagot képeznek.

Vajon a környezettörténet azt mutatja, hogy minden eddigi társadalom tehetetlen volt az általa okozott környezeti problémákkal szemben; illetve hogy a pusztító ipari

érdekek tejhatalmúak? Vagy éppen ellenkezőleg azt demonstrálja, hogy sok társadalomnak elvileg lehetősége volt arra, hogy kezelje a környezeti problémákat, és hogy lehetséges egy, a technicizáltság következményeiből és a történelmi tapasztalatokból táplálkozó előretökélő megítélés? Az a benyomásom, hogy néhány dolog az utóbbi álláspont mellett szól; és éppen emiatt lehetne olyan érdekes és a cselekvés szempontjából is releváns a környezettörténet.

Carolyn Merchant új könyve, az „*Ecological Revolution*”, egy a maga idejében korszakalkotó műből, George Perkins March „*Man and Nature*” (1864) című művéből vett mottóval kezdődik: „Ahová csak az ember betette a lábát, a természet harmóniáját rikácsoló hangzavar váltotta fel” (Merchant 1989). Ez akár a történelmi környezetkutatás fundamentális kérdésévé is válhatna: Biztos, hogy abból kell kiindulni, hogy a természetet kizsigerelő gazdálkodás antropológiai konstans, mely sötét tónusként át-, meg átszövi az emberiség egész áthagyományozott történetét? Ez a felfogás ugyanis igen közkeletű vélekedés az ökológiai irodalomban, vagy kimondatlanul van jelen a sorok között (Wolf 1986: 32). Logikus, hogy rezignációhoz, vagy cinizmushoz vezet ez a nézet – az ember mint természeti katasztrófa –, vagy éppenséggel verbális radikalizmusba torkollik, valami egészen nagy fordulat követeléséhez, illetve jellegzetes esetekben a kettő egyfajta keverékéhez (Radkau 1989: 139-174). Ez természetesen még nem bizonyíték e tétel helyessége ellen, azonban kiemeli ezen alapkérdésről folytatandó vita elméleti és gyakorlati jelentőségét.

Rolf Peter Sieferle leszögezhetőnek véli: „Minden technika, minden gazdálkodási rendszer a múltban ugyanúgy működött mint manapság az autóiipar, és a fogyasztók úgy használták a javakat, mint ahogyan a mai autós” (Sieferle 1988: 345). Valóban így lenne? A rutinszerű „fogyassz és dobd el” [Wegwerfenverhalten] történetileg vajon nem egy merőben új jelenség? Nem lettek-e volna képesek már a középkori emberek is arra – csupán technikailag –, hogy kivágják és felégegessék az összes erdőt, eltekintve egyes isten háta mögötti mocsár- és hegyvidéktől? Egy újabb amerikai vizsgálat megállapította, hogy a kaliforniai indián népek a korábbi feltevésekkel ellentétben igenis voltak annyira felkészültek technikailag, hogy lehalásszák vizeiket; néhány törzs ezt meg is tette és tönkre is ment, míg mások képesek voltak megfelelően sáfárkodni készleteikkel (Mcevoy 1986: 19-39).

Ha környezeti norma rangjára emeljük az embertől érintetlen természetet, akkor a környezet rombolása valóban része az emberi természetnek. Ezt a nézetet tudományosan azzal a korábbi ökológiában igen elterjedt felfogással lehet alátámasztani, miszerint ökológiai stabilitás kimutathatóan csak az ember által nem befolyásolt természetben fordul elő; ez a felfogás azonban hamisnak bizonyult (Tepl 1987: 220 lbj.). Ami nagy szerencse; a történelmi környezetkutatás ugyanis csak annak a premisszájának az elfogadása mellett érvényes, hogy emberi behatások mellett is stabil, analizálható környezeti viszonyok keletkeznek. Nem az a kérdés a döntő, hogy egy adott társadalom meddig képes fenntartani az általa előtálalt környezetet, hanem az, mennyi időt szán a környezet átalakításának kiterjedtségéhez és tempójához mérten a tanulási folyamatokra, és milyen mértékben rögzült a társadalom észlelési képességében az a fajta figyelem, ami a környezet átalakulására, illetőleg annak következményeire irányul. Az az elképzelés is tarthatatlan, hogy a meglévő egyensúlyi állapot fenntartása a cél: éppen a rögzített egyen-

súly az, ami a legkönnyebben megingatható; nagyobb stabilitás csak a *változó egyensúly* [Fließgleichgewicht] révén érhető el (Jantsch 1979: 107) Az efféle változó egyensúlyok felderítése, melyek éppen a mozgásokból és a társadalomra jellemző konfliktusokból keletkeznek, felettébb csábító feladat lehet a történeti környezetkutatás számára.

Napjainkig a korábbi, erdőtörténettel foglalkozó írások zöme „Az erdőben, ahol a rablók élnek” féle vesssornak újabb variációjaként volt olvasható, – az erdők modern kor előtti története a kizsákmányoló rablógazdálkodás története. Néha persze valóban voltak rablók az erdőben; mégis az a benyomásom, hogy a változó egyensúlynak sok eleme még felderítésre vár. Eddig az erdőtörténet-írásban nagyrészt az erdészeti rendeletek, azok követése, vagy figyelmen kívül hagyása állt a középpontban; számomra azonban úgy tűnik, ökológiai nézőpontból tekintve legalábbis részben éppen a rendszabályok figyelmen kívül hagyásában fedezhetők fel – hogy egy divatos kifejezéssel éljek – „*önszabályozó rendszerek*”: amikor például az erdész utasítása ellenére a parasztok ott hagytak néhány lehullott ágat a földön, állatokat hajtottak be az erdőbe, ragaszkodtak a szálaló gazdálkodáshoz és gátolták a túlevelű fákkal történő erdősítést, stb.: ezek mind olyan vétségek, melyek ökológiai szempontból előnyösek lehettek.

A populáris ökológiai irodalom nagyon szereti a következő vezérmotívumokat: „Pusztába kiáltott szó”, „Nem is tudják, mit tesznek.” Folyvást ezek a magányos környezettudatos védőangyalok és a vak, csak a pillanatnak élő tömeg. Valójában emberek tömegeivel számolhatunk, ha azokra tekintünk, akik nemcsak a pillanatnak élnek; minden önismereti-workshop arról tanúskodik, mennyire fáradtságos dolog már az is, ha egy kis csoport embert kell akár csak egyetlen hétvége erejéig is rábírnunk arra, hogy kizárólag az „itt és most”-nak éljen. Minden társadalmi struktúra, minden állam, a vallások és a monumentális építmények is arról tanúskodnak, mennyire – már-már ijesztően – erős az emberben az az ösztön, hogy a messzi jövőről előre gondoskodjon; a történelem nagy része másról sem szól, mint erről. Ennyiben a környezeti tudat rendkívül sok kapcsolódási pontot talál a jelenben és talált a múltban. Azonban a környezeti tudat mindig valamilyen kontextusban lép fel; és a korábbi kontextusok mai szemmel nézve gyakran szintén nem voltak éppen örvendetések. A régmúlt időben nem a folyók elszennyezése és a szmog jelentették a legfőbb veszélyt, hanem a szántók és erdők túlhasználása; ennek megakadályozására a legfontosabb eszközt a népességnövekedés szabályozása jelentette. A házasságok számának korlátozása, a házasságon kívül született gyermekek diszkriminációja és a védekezés az idegenekkel szemben: fentiek következtében mindezek a környezeti tudatosság elemeit is tartalmazzák. Ez a tudatosság azonban nemcsak küszöb alatti értéként volt jelen; a parasztok azzal védekeztek az agrárreformerek ellen, akik a parlagon heverő földet hasznosítani igyekeztek, hogy a földnek pihenésre van szüksége, mivel az előző évek termése folytán kifáradt (Pfister 1983: II/27). Ha a környezeti tudatot a vázolt formában szélesebben értelmezzük, akkor a történeti környezetkutatás forrásközeli munkát végezhet. Anélkül, hogy feladná azokat a kérdéseit, amelyek az okozókra és a mulasztásokra vonatkoznak, búcsút mondhatna végre a populáris ökoirodalom halálszagú stílusának.

A történeti környezetkutatás az államot és annak funkcióit sem hagyhatja figyelmen kívül. A jelenkori ökológiai mozgalom antibürokratikus, tekintélyellenes és de-

centralizált; ebben a helyzetben könnyen megfelelkezhetünk arról, hogy a környezet érintő fontos kérdések – mint minden fontos és állítólagos hosszú távú érdek – ideális legitimációs bázist jelentenek a tekintélyelvű állam számára. Talán a jövőbeni környezettörténet-kutatóknak okuk lesz rá, hogy fáradozásaik jó részét ennek igazolására fordítsák: az olyan fogalmaknak, mint „környezet”, „környezeti probléma” és „környezetvédelem” nincsen egyértelmű, a természettudományos szaktudós által megadható kétségbevonhatatlan definíciója, így a környezeti politikában mindig marad valamiféle tere a demokratikus döntési mechanizmusoknak.

4. Vajon a környezet- és a nőttörténet [Frauengeschichte] kapcsolata csak felkapott divat, vagy történetileg is megalapozható? Ha a környezettörténetet mint az emberi életfeltételek reprodukciója történetének részét fogom fel – a jövő generációról való előrelátó gondoskodástól egészen a szemérről való „gondoskodásig” –, akkor elképzelhető lenne egy efféle szövetség. Több történeti folyamat is kirajzolódik itt, olyanok, amelyek némely ponton ütköznek egymással: A reprodukció a produkciótól elválasztott területté válik; női dologgá [Frauensache] lesz; ugyanakkor egy problématerület is keletkezik, amely az otthon szintjén már nem, hanem csak állami szinten szabályozható. A reprodukcióról leválasztott produkció egyre agresszívebb vonásokkal bír; bátorság, keménység és könyörtelenség – a lovagok és katonák tradicionális erényei polgári erényekké válnak. Az ipari technikán egy új maskulin Erősz fejlődik. Annak megválaszolására, hogy mennyiben operacionálizálható környezet és a nemek történetének így körülhatárolt kapcsolata, nem merek vállalkozni; annyit azért kijelenthetünk, a történeti környezetkutatás jól teszi, ha nem vállalja túl magát már az elején.

5. Mi a *tapasztalás*? – ez a kérdés a környezettörténet filozófiai dimenziójává válhatna. Ezzel a kérdéssel ugyanis a történeti megismerési érdek magjáig hatol; mert a történettudomány értelme – amennyire az egy rövid képletben egyáltalán megadható – végső soron abban áll, hogy láthatóvá [transparent] tegye a társadalom tapasztalási folyamatait. A természeti ideálok is a történelem részei, az emlékezet visszfényének kell felfognunk őket: annak a valódi és a vélt tapasztalatnak tükröi, hogy van olyan természet, amelyben jól lehet élni. Az atomenergia körüli vita elméleti lényegét arra a kérdésre vezethetjük vissza, hogy milyen messzire nyúlik vissza a meglévő tapasztalati alap; az új technikának a környezet iránti felelőssége annak függvénye, hogy az mennyiben teszi lehetővé ezt a próbálkozásokkal és tévedésekkel járó tapasztalati folyamatot.

6. Wallerstein „*Modern World System*” című műve, de Le Roy Ladurie „*L'unification microbienne du monde*”-jában (Raulff 1986: 18) is találhatunk utalásokat egy, a történeti környezetkutatásban meglévő kellő teherbírású paradigma létrejöttére, amelynek az a mellékes stratégiai előnye is megvan, hogy képes hidat verni mind gazdaság- mind pedig a járványtörténet felé. A világméretű közlekedési- és kereskedelmi rendszer ki-fejldése, a regionális önellátás fokozatos visszaszorulása, a tradicionális, a gazdaságot és a bioszférát elválasztó gátak átszakadása radikálisan megváltoztatta az ember – környezet kapcsolatát mind az észlelés mind pedig a valóság [Realität] területén. Uexkülls fogalmaival azt mondhatjuk: az „*észlelésvilág*” [Merkwelt] és „*hatásvilág*” [Wirkwelt] eltávolodtak egymástól. Amikor a fakereskedők és a faárúk fogyasztói már akkora távolságra éltek azoktól az erdőktől, ahonnan a fa származott, hogy már nem

éreztek a túlzott fakitermelés okozta, az erdőterületben beállt csökkenést, sőt talán észre sem vették, akkor az ember és környezete viszonyában az önszabályozás egyik elemi mechanizmusa semmisült meg. Miközben a baktériumok – ahogyan azt a nagy pestisjárvány is mutatja – már a 14. században használták az új közlekedési útvonalakat, a nehéz fatörzseknek erre sokkal hosszabb időre volt szükségük. E téren Európában a legtöbb helyen csak a 18., Észak-Amerikában a 19., a trópusokon pedig a 20. század hozott áttörést.

A környezeti relevanciával bíró más területeken is az 1950-es évektől robbanásszerű növekedéssel kibontakozó világkereskedelem jelent mély határvonalat, talán a legmélyebbet a történelem folyamán. Christian Pfister „50-es szindróma” elnevezéssel ezt javasolja a történeti környezetkutatás új nagy témájául: ha csak a kibocsátott szennyezőanyagokat tekintjük, akkor az elmúlt évtizedekben beállt növekedéshez képest minden, ami a történelemben korábban történt, egészen ártatlan dolognak tűnik. Amennyiben a történeti környezetkutatás ezt a korszakváltást és a ma és a múlt között vont analógiát értékeli, valamint nem hajtja túl a „nincs új a nap alatt” tézist ahistorikus módon, úgy nemcsak a történettudomány egyik központi kutatási területévé válhat, de hozzájárulhat egy világméretű ökológiai kommunikációs háló létrehozásához is (Radkau 1986: 209-222). A történeti tudat segítséget nyújthatna az ökológiai mozgalomnak abban, hogy saját, feszültséggel teli, perlekedő karakterét mint élet-elemet fogja fel, és megfékezze a pontszerűen rögzített kezdeményezésekre történő széthullást. Számomra a diszciplína gyakorlati haszna leginkább ebben a megértés- és önmegegyezés-funkcióban rejlik, ami azon ténnyel is összhangban van, hogy a környezettörténet az ökológiai mozgalomból ered.

fordította Csatar Péter

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allmann, J. 1989: *Der Wald in der frühen Neuzeit*. Berlin
- Brimblecombe, P. 1982: *An Anecdotal History of Air Pollution in England*. In: Environmental Education and Information 2. Nr. 2. 97-105.
- Caracciolo, A. 1988: *L'ambiente come storia*. Bologna
- Droysen, J. G. 1967: *Historik*. München
- Duby G. et al. (szerk.) 1975: *Historie de la France rurale*. I. Paris
- Flemming, H. W. 1957: *Wüsten, Deiche und Turbinen*. Göttingen
- Glacken, C. J. 1967: *Traces of the Rhodian Shore*. Berkeley
- Jantsch, E. 1979: *Die Selbstorganisation des Universums*. München
- Le Roy Laudrie, E. 1967: *Historie de climat depuis l'an mil*. Paris
- Mcevoy, A. F. 1986: *The Fisherman's problem*. Cambridge
- Merchant, C. 1987: *Der Tod der Natur*. München
- Merchant, C. 1989: *Ecological Revolution*. Chapel Hill
- Osietzki, M. 1990: *Die Weltherrin und ihr Schatten. Energie und Entropie im Lebenswerk von Clausius*. Kézirat Bochum
- Pfister, C. 1988: *Klimageschichte der Schweiz 1525-1860*. Bern II.
- Rabb, T. K. 1981: The Historian and the Climatologist. In: Rotberg, R. I. et al. (szerk.): *Climate and History*. Princeton
- Radkau, J. – Radkau, O. 1972: *Praxis der Geschichtswissenschaft. Die Desorientiertheit des historischen Interesses*. Düsseldorf

- Radkau, J. 1983: *Holzverknappung und Krisenbewusstsein im 18. Jahrhundert*. In: GG 9. 513-543.
- Radkau, J. 1986: *Vorsorge und Entsorgung. Geschichte und historischer Augenblick in der Mensch-Umwelt-Beziehung*. In: *Geschichtsdidaktik* 11. 209-222.
- Radkau, J. 1989: *Wald- und Wasserzeiten, oder: Der Mensch als Makroparasit?* In: Calließ, J. et al. (szerk.): *Mensch und Umwelt in der Geschichte*. Pfaffenweiler 139-174.
- Raulff, U. 1986: *Die Schule der Ratten gegen die Schule der Flöhe*. In: uő. (szerk.): *Vom Umschreiben der Geschichte*. Berlin
- Rosenberg, H. 1969: *Probleme der deutschen Sozialgeschichte*. Frankfurt
- Runge, M. 1989: *Das Ökosystem-Konzept*. In: Hermann, B. – Budde, A. (szerk.): *Natur und Geschichte*. Hannover
- Sieferle, R. P. 1988: *Perspektiven einer historischen Umweltforschung*. In: uő. (szerk.): *Fortschritte der Naturzerstörung*. Frankfurt
- Trepl, L. 1987: *Geschichte der Ökologie*. Frankfurt
- Ulrich, B. 1989: *Die historische Entwicklung des Beziehungsgefüges Wald – Mensch – Umwelt*. In: Hermann, B. – Budde, A. (szerk.): *Natur und Geschichte*. Hannover
- White L. jr. 1986: *Technikfolgen-Abschätzung aus der Sicht eines Historikers*. In: Dierkes, M. (szerk.): *Technik und Parlament*. Berlin 47-71.
- Wolf, R. 1986: *Der Stand der Technik*. Opladen

Szegedi Péter

Jobbra át!

Adalékok a „keresztény-nemzeti” sportegyesületek debreceni szociogenezéséhez

1. A SPORT POLITIZÁLTÁGÁNAK NÉHÁNY TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIAI VONATKOZÁSA

Magyarországon a második világháborút követően a labdarúgás látványos politikai befolyásolása, illetve a „szocialista sport” – így a „szocialista ember” – felsőbbrendűségét szimbolizáló sportszikerek rendszerlegitimációs vonatkozásai miatt már-már magától értetődőnek, természetesnek tűnik, – megkockáztathatjuk, e téren „szakértők” és „laikusok” között konszenzus uralkodik – hogy sport (elsősorban a futball) és politika között jól kitapintható kapcsolat van, melynek erőssége az épp aktuális rendszertől/kormánytól függ. Viszonyuk története természetesen nem 1945 után kezdődött, több – a két háború közötti időszakban különösen hangsúlyos – ideológiának kedvező terepet jelentett a magyar sport és futball. Gondoljunk mindenekelőtt a sporteredmények által jól reprezentálható kultúrfőlény koncepcióra, (ennek természetesen előfeltétele volt, hogy a test edzését „testkultúraként”, vagyis a kultúra részeként, magát a testet pedig nem mint „megvetendőt” ismerjék el) vagy a zsidóság visszaszorításának igényét nevében hatásosan kifejező „örsegváltásra”, melynek szerepe szintén tetten érhető a húszas és harmincas évek sportpolitikai törekvéseiben, bár jelentősége jóval kisebb, mint az irredenta törekvéseknek ideológiai támasztékaul szolgáló kultúrfőlény elvének. A labdarúgás egyértelmű politikai befolyásolása Magyarországon a 30-as évek végétől figyelhető csak meg, a magyar sporttörténetírás azonban meglehetősen mostohán és felületesen kezeli az 1945 előtti labdarúgás politizáltságának történetét. Témánk szempontjából e mellőzöttségnek három elemét említeném meg:

- Az 1990 előtt uralkodó marxista sporttörténetírás figyelme jórészt a munkásegysületekre irányult, azok szerepét pedig jócskán felüldimenzionálta, a két fentebb említett ideológiának pedig – ha nem is hagyta azt érintetlenül – korántsem számított elsőrangú területének a munkássport, ráadásul a két világháború között (ellentétben például Ausztriával) komoly, szociáldemokrata irányultságú munkássportról sem beszélhetünk.
- A sporttörténeti irodalom többnyire a látványos momentumokra koncentrál, így az MTK (Hungária) ellehetetlenítésére (tágabb értelemben a sportegyesületek „zsidótlánítására”), a Ferencváros és a szélsőjobboldal kapcsolatára – mely Jaross Andor elnökségével éri el csúcspontját, a Vasas elleni „akciókra” stb. A mélyebb analízis azonban, mely történetesen e három klub konkrét politikai kapcsolatait, vagy e szempont szerint az egyesületek elnökségi összetételeit venné szemügyre (nem is szólva a húszas évek történéseiről), többnyire hiányzik.
- Még hézagosabbak azonban ismereteink a vidéki klubokról, egyáltalán a vidéki sportéletről s annak politizáltságáról. Az elemzések – s inkább csak említés szintjén –

jobbára kimerülnek a revízió által megnövelt országterületnek köszönhetően a labdarúgó első osztályba bekapcsolódott régi-új klubok látványos előretörésének bemutatásában (mindenekelőtt az első vidéki bajnokságról, a Nagyváradi AC-ról van szó – mely egyébként 1949-ben már IC Oradea néven román bajnok!). Jellemző, hogy még az ún. cégsporttal foglalkozó írások sem mutatnak komolyabb érdeklődést a háborús konjunktúrán megerősödött vidéki gyári egyesületek iránt, melyek pedig 1945 után is jelentősen meghatározták a vidék – sőt, a főváros tradicionális egyesületeivel felvéve a versenyt – az ország labdarúgásának arculatát és erőviszonyait.

Ez a dolgozat e három pontban felsorolt hiányosságok mérséklésére tesz kísérletet azzal, hogy két sportegyesületre fókuszálva figyelmét (*Debreceni Vasutas Sport Club* [DVSC] és *Debreceni Egyetemi Atlétikai Club* [DEAC]) bemutatja azok politikai kapcsolatait, személyi összefonódásait egyes jobboldali szervezetekkel, az egyesületek és azok vezetőinek, szurkolóinak irredenta, egyes esetekben antiszemita megnyilvánulásait, az egyesületek szimbolikáját, s e klubok történetét a városi társadalom, a politikai – s ehhez Debrecenben specifikusan kapcsolódóan – a felekezeti erőter változásainak kontextusába ágyazza be.

A dolgozat címével kapcsolatban mindenképpen megjegyzést kell fűznünk két kifejezéshez. Ha csak felsorolás szintjén is – meg kell határozni az ellenforradalmi korszak „kedvenc jelszavának”, a keresztény-nemzeti ideológiának azokat a jelentéseit, melyeket e dolgozatban használunk. (A Horthy-korban oly magától értetődően és gyakran használták a kifejezést, hogy nagyon sok minden „belefért” jelentésének körébe.) A keresztény-nemzeti eszmének három elemét állítom középpontba:

- az antiszemitizmus (vagyis *csak keresztény* felekezetű ember lehet tagja a *nemzet*nek) szélsőséges és agresszív megjelenési formáit;
- a baloldal-ellenességet (értve ezalatt nemcsak a kommunizmus-, hanem a szociáldemokrácia-, sőt, a baloldal jelentését tágabb értelemben használva, a liberalizmus-ellenességet is), melynek szintén erős antiszemita felhangjai voltak;
- végül a teljes revízió fontosságának állandó sulykolását, azt úgy beállítva, mint az ország *egyedül lényeges* problémáját (természetesen ezzel nem tagadjuk azt, hogy a trianoni szerződés és a revízió megítélésével kapcsolatban teljes volt a politikai csoportok közötti konszenzus).

Ebben az írásban olyan sportegyesületek szerepelnek, melyek ideológiáját a három elem közül legalább az egyik jellemezte.

A másik megjegyzésem a „sportegyesület” kifejezésre irányul, hiszen e dolgozatban elsősorban olyan klubok szerepelnek, ahol a labdarúgó-szakosztály kiemelkedően fontos szerepet játszott. E megszorítás a futball beágyazottságából, társadalmi jelentéstartalmaiból, szociológiai jellegzetességeiből adódik, hisz ez az a sportág, ahol a társadalmi különbségek a legkönnyebben manifesztálódnak (legfőképp azért, mert csapatsportágról van szó), így a futballklubok alkalmasak leginkább arra, hogy politikai jelentéstartalmakat is hordozzanak. (A labdarúgó-szakosztályokkal rendelkező egyesületek fontossága, kiemelt szerepe Debrecenben jól szemléltethető. A Debreceni Munkás Testedző Egyesület szoros kapcsolata a Szociáldemokrata Párttal közismert volt, az egyesület futballcsapata azonban csak szerény eredményeket ért el, a klubban elsősorban a birkózást

preferálták.¹ A Debreceni Egyetemi Atlétikai Club és a (szélső)jobboldali egyesületek közötti viszony – a labdarúgásnak köszönhetően – könnyebben bemutatható, pedig kapcsolatuk jóval lazább volt.) A labdarúgás szerepe abból a szempontból is kiemelkedő, hogy ez volt az a sportág, amely elősegítette, hogy tömegesen alakuljanak sportegyesületek, így például Debrecenben a sportágspecifikus egyesületeket leszámítva (úszók, vívók és sakkozók), a huszadik században alakult klubok – kivétel nélkül – először futballszakosztályt hoztak létre.

1. „Keresztény-nemzeti” sportegyesületek Debrecenben²

1918 előtt nincs értelme a jobboldal és a sportegyesületek kapcsolatáról beszélni. A jobboldali politikai és kulturális egyesületek megalakulása jórészt az 1919 - 1920-as évekre datálható, a jobboldali sportegyesületek pedig szorosan kapcsolódtak ezekhez a politikai szervezetekhez (elsősorban a MOVE sportegyesületekről, az erőteljesen korporatív és paternalista úgynevezett „cégsportegyletekről”, illetve a szélsőjobboldal biztos támaszának számító egyetemi és főiskolai ifjúság sportegyesületeiről van szó). Ismert, hogy az ellenforradalom éveiben milyen fontos szerepet játszottak a szélsőjobboldal egyesületei, így a MOVE, az ÉME, a Keresztény Nemzeti Liga, Etelközi Szövetség, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ), VOGÉ (keresztényszociális vasutasszervezet), Turul Szövetség stb.³ Az egyesületalapítási „láz” reakció volt a baloldal 1918-ban és 1919-ben megmutatkozott szervezetségére, egyértelművé vált, a jobboldal sikere azon múlik, hogy egyrészt mennyire képesek megszervezni erőiket, másrészt, hogy a szociáldemokrácia vonzásába került munkásokat a keresztény-nemzeti eszme szolgálatába tudják-e állítani, vagy legalábbis a „felforgató eszmék” iránt közömbössé tenni (ezt a célt szolgálták az 1921-es testnevelési törvény előírásai révén nagy számban létrejött levele-, illetve cégsportegyesületek).⁴ Nem véletlen, hogy – habár az egyes egyesületek különböző tár-

1 Aminek természetesen komoly szociológiai szempontból fontos mondanivalója van, gondoljunk a társadalom alsó rétegeinek erő kultuszára, ami (Bourdieu nyomán) annak a következménye, hogy e csoportok nem rendelkeznek mással csak (munka)erejükkel, s más csoportokkal szemben pusztán küzdő erejüket, fizikai bátorságukat tudják szembehelyezni.

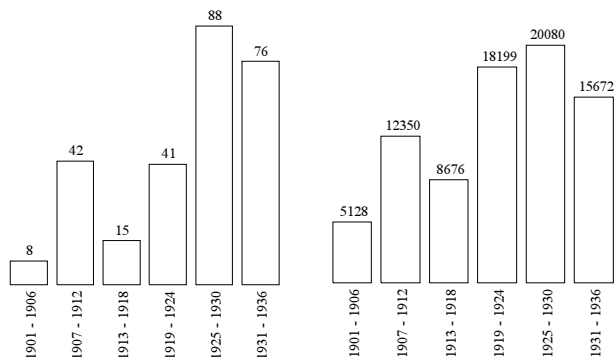
2 A DVSC-ből 1948-ban a DVSE, fél év múlva Debreceni Lokomotív lett. A Gazdasági Akadémia 1945-ben nevet változtatott. A DEAC-ot 1946-ban DESE-re keresztelték.

3 Szembeötlő, hogy az új, jobboldali egyesületek milyen nagy számban toboroztak tagokat. 1927-ben Debrecenben 163 egyesület működött kb. 40000 taggal. A MANSZ-nak 3500, a VOGÉ-nak 700, a Keresztény Nemzeti Ligának 600 tagja volt, míg az Egységes Pártnak 2097, a Chevra Cadisának 1100. (Hajdúföld, 1927. 09. 23.)

4 A szervezetség hangsúlyozásának egyik eklatáns példája Szabó Pál beszéde a Katholikus Otthonban (aminek apropóját egy zsidó újságíró szolgáltatta, aki egy kabaréban fellépve „vallásgyalázó” kijelentéseket tett): „Az idejében elcsattant pofon a legjobb orvosság, de sokkal jobb a *mi összetartásunk, a mi szervezetségünk*, (kiemelés tőlem – Sz. P.) mellyel keresztülvihetjük, hogy az ilyen zsidók pusztuljanak innen.” (Hajdúföld, 1922. 12. 23.)

sadalmi csoportok képviselőit voltak hivatottak ellátni – vezetőseikben többé – kevésbé ugyanazokat az embereket találjuk. Debrecenben is „a nagyon sokféle új keletű, látszólag eltérő szándékú, nacionalista-irredenta, (főleg katolikus) vallási, kulturális, karitatív célokat vagy társadalmi rétegérdekek képviselőit hirdető és politizáló szervezetek, egyesületek tarkaságában szembevető a kezdeményező, irányító és általában az úri középrétegből toborzott, de mindvégig szűk körű tábor azonossága.” (Veress 1986: 211). A szerző nem említi meg a sportegyesületeket, pedig a már említett debreceni klubok irányítói között jórészt ugyanazokat a vezetőket találjuk, mint a politikai vagy kulturális egyesületekben. (Jellemző az is, hogy a jobboldalhoz közel álló öt debreceni sportegyesület – a DVSC és a DEAC mellett a *Debreceni MÁV Testgyakorlók Köre* [DMTK], a *Magyar Országos Véderő Egylet Debreceni Sport Egyesülete* [MOVE DSE] és a *Debreceni Gazdasági Akadémia Sport Egyesülete* [DGASE] – közül három az ellenforradalom idején alakult, a DVSC és DMTK 1925-ben fuzionált, a MOVE sportolói pedig 1924 után a DEAC-ben és a DGASE-ben folytatták pályafutásukat) Jól mutatja a politikai és a sportegyesületek közötti összefonódást a DEAC 15 éves fennállását méltató újságcikk is: „Tizenöt éve már, hogy a forradalmi lázadások, s az oláh megszállás szomorú korszakában egy maréknyi ifjúsági csoport: a Debreceni Egyetemi Athlétikai Club kibontotta a nemzeti öntudat zászlóját. A par excellence sportegyesület ugyanakkor a Keresztény Nemzeti Liga, az ÉME és az Arany János Társaság mellett az ellenforradalmi újjászülés egyik legerősebb pionírja is volt, s így minden igaz magyar embernek ma fokozott örömmel kell részt vennie a ma már európai hírű sportegyesület jubileumában” (Debreceni Újság – Hajdúföld, 1934. 05. 6.).

2. Az 1901 után alapított budapesti sportegyesületek és taglétszámának megoszlása 1936-ban, alapítási éveik szerint⁵

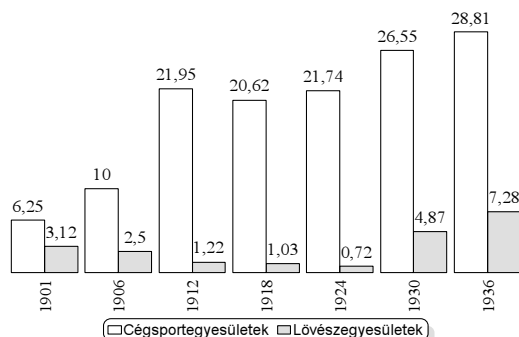

⁵ A két grafikon Dobrovits Sándor könyvében található (Dobrovits 1936: 133-140) egyesületi lista alapján készült. Az általa közzétett felsorolásból kihagytam a 20. század előtt alapított sportegyesületeket, a szakszövetségeket, a jacht- és vadásztársaságokat. A második grafikon az egyesületek 1936-os taglétszámait mutatja (vagyis nem az alapító taglétszámot). Mindkét grafikon torzít annyiban, hogy nem derül ki belőlük, pontosan hány sportegyesületet alapítottak a fővárosban – a megszűnt egyesületek adatait a könyv nem ismerteti, s nem ismert a sportegyesületek alapítói létszáma sem. (Példa: 1936-ban 8 olyan budapesti sportegyesület működött – 5128 taggal – melyet 1901 és 1906 között alapítottak.) Ennek ellenére azt gondolom, az alapvető tendenciákat (a sport szerepének növekedése a Horthy-korban mind az egyesületek számát, mind taglétszámát tekintve) a grafikonok hűen tükrözik.

A sportegyesületek száma ugrásszerűen megnőtt a forradalmakat követő években. Ezt a folyamatot jól szemlélteti a budapesti sportegyesületek példája. A világháborút követő időszakban látható növekedés két tényezővel magyarázható.

· Egyrészt figyelembe kell vennünk a jobboldali szervezeteknek a sport felkarolására irányuló törekvéseit, melynek egyik előfeltétele a labdarúgás látványos expanziója volt – a fővárosban a huszadik század elején, Debrecenben éppen a húszas években. Ha elfogadjuk, hogy az egyéni sportokkal szemben a futball esetében „jelentős embertömegek egy zárt tér interaktív helyzetében egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válnak”, s a „szurkoló nem (elsősorban) az egyéni versenyzőnek drukkol annak egyéni kvalitásai (illetve a sportoló és a szurkoló közötti esetleges viszony) alapján, hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul” (Hadas-Karáczy 1995: 90), akkor nyilvánvaló, hogy a jobboldali politikai egyesületek vezetői miért tartották fontosnak, hogy sportegyesületek vezetőségeiben részt vegyenek. A futballmérkőzéseken többnyire nem két nagyjából hasonló társadalmi csoportot képviselő csapat küzdött meg egymással, ezeknek az egyesületeknek alapvetően különböző hátterű szurkológárdája, mecenatúrája, vezetősége volt (már az első világháború előtt a sportegyesületek vezetőinek – s ez nem debreceni sajátosság! – tekintélyes hányada volt zsidó származású), s a sokszor botrányokkal, verekedésekkel tarkított mérkőzéseken ezek a különbségek a nyílt, testi szembenálláson alapuló küzdelem révén – ahol az ellenfél nem az idő, magasság vagy távolság, de nem is konkrét személy, hanem az egyesület által reprezentált társadalmi csoport – mindenki számára egyértelműen és látványosan jelentek meg a klubszínek, egyesület elnevezések, címerek „közvetítésével”.

3. A budapesti cég- és lövészegyesületek aránya (%) az összes sportegyesülethez viszonyítva⁶

⁶ Az adatokat a már idézett Dobrovits Sándor által közölt listából számítottam (ezért a grafikonban csak az 1936-ban is működő egyesületek szerepelnek). Figyelemreméltó a lövészegyesületek gyorsan növekvő aránya, tudván azt, hogy az egyes sportegyesületek is tartottak fent lövészszakosztályokat (1941-ben Magyarországon a lövészet a labdarúgás után a második legnépszerűbb – legtöbbször által üzött – sportág volt!). A cégsportegyesületekhez soroltam az üzemi, hivatali, banki stb. sportegyesületeket. Kun László (Kun 1982: 18) szerint a világgazdasági válság éveiben a vállalati és hivatali sportbázisok száma Budapesten megközelítette az összes sportegyesület felét – mint a grafikonból látszik a szerző adatai erősen túlzóak – különösen akkor, ha figyelembe vesszük, a Dobrovits által közölt listából kihagytam a sportági szakszövetségeket, a jacht- és vadásztársaságokat.

· A szinte robbanásszerű növekedés másik oka csak részben köthető a jobboldali politikai egyesületekhez vagy politikusokhoz, (a jobboldalhoz is csak annyiban, ha a két világháború közötti politikai rendszert jobboldalinak minősítjük). A korabeli politikai közgondolkodás egyik legfontosabb eleme a revízió fontosságának kiemelése volt. Nyilvánvaló volt azonban az is, hogy a régi határokat csak egy új háborúval lehet visszaállítani, a trianoni békeszerződés azonban megszüntette az általános hadkötelezettséget, a haderő létszámát pedig 35.000 főben maximálta. A korabeli újságcikkekből, az egyesületek és azok vezetőinek, a kultúr- és katonapolitika irányítóinak nyilatkozataiból egyértelműen kiderül, hogy a háborús felkészítés elsődleges terepének a sportot tekintették (nem véletlenül mondta Gömbös Gyula, hogy „aki sportol, az lassan nacionalistává lesz”, vagy Horthy Miklós, hogy „a magyar faj sportra termett”). Az 1921-ben a testnevelésről hozott törvény (1921. LIII. t.c.) fő pontjai a következők voltak:

- minden településnek kötelezővé tette leveinte sportegyesület létrehozását, melyekben kötelező volt részt vennie minden iskolát elhagyó 15-21 éves férfinak;
- kötelezővé tette minden legalább 1000 főt foglalkoztató vállalatnak, hogy gondoskodjon alkalmazottai testedzéséről;
- támogatta azokat az egyesületeket, melyek munkássága hazafias célú és jellegű;
- törvénybe iktatták a Testnevelési Főiskola és a Nemzeti Stadion felépítésére vonatkozó terveket.

A leveinte sportegyesületek természetesen nem szerepeltek a budapesti sportegyesületeket összeíró statisztikában. Az igazi növekedést – amint azt a 3. ábra is mutatja – a lövés- és a „cégsportegyesületek” jelentették. A lövészegetyesületek preferálása a háborús készülődés eredménye, a cégsportegyesületek létrehozása pedig hármas célt szolgált. Részint az alkalmazottak testnevelési szükségleteinek kielégítéséről beszéltek (mint ahogy ezt a Testnevelési törvény 7. §-a teszi), részint a „nagy nemzeti feladatokról” – ami a militarista célokat, a háborús felkészítést jelentette. Kevésbé publikus jelentésekből viszont egyértelműen az derül ki, hogy e sportegyesületek létrehozásának célja a szociáldemokraták vonzásába került munkások depolitizálása, ahogy Juhász István, a Gamma vezérigazgatója – a Gamma sportklubja az 1945 előtti időszak kétségkívül egyik legsikeresebb cégsportegyesülete – 1936-ban fogalmazott: „A vállalati sport egyik legjobb ellenszere a rendbontó eszmék terjedésének. Leköti a munkások és alkalmazottak szabadidejét, előmozdítja a munkáltatók és a munkavállalók közötti bizalmatlanság feloldódását” (Kun 1982: 17).

2. VASUTASOK A „RENDSZER” SZOLGÁLATÁBAN: A DVSC

„A club törekvései sohasem lehetnek haza —,
vagy nemzetellenesek.
Tevékenységének a keresztény-nemzeti
eszme szolgálatába kell állnia.”
(DVSC alapszabály, 2.§, 1925.)

A piros-fehér Debreceni Vasutas Sport Club másodikként alakult meg a város sport egyesületei között. Az eredetileg Egyetértés FC néven 1902-ben alakult DVSC pontosan 35 évvel később született, mint a városi elit klubja, a Debreceni Torna Egylet. A DVSC születésének sajátos társadalmi körülményei és jegyei jelentették azt az alapot, melyből később, megfelelő politikai változások hatására létrejöhetett a város egyik legjelentősebb „keresztény-nemzeti” sportegyesülete.

Az egyesületet az 1898-ban alapított MÁV Járműjavító Üzem (Műhelytelep, Vagongyár) vezetői és munkásai hozták létre, az egyesületnek – az alapszabály értelmében – csak vasutas sportolói lehettek, ami azt jelenti, hogy a DVSC társadalmi bázisát a Járműjavító adta. A gyár az első világháború előtt az egyik legdinamikusabban fejlődő debreceni ipari üzem volt. Mivel létesítésekor Debrecenben nem voltak megfelelő képzettségű szakmunkások, az ország más járműjavítóiból toboroztak alkalmas munkacsoportot, vagyis a DVSC bázisa egy olyan üzem volt, melyet frissen bevándoroltakkal töltöttek fel. Ez magyarázatot adhat arra, hogy az egyesület első elnevezésében miért nem szerepelt a város neve, s csak 15 évvel a vállalat, és 10 évvel a sportegyesület alapítása után (1912-ben) – mintegy látványos „asszimilációs gesztusként” – vették fel a *Debreceni VSC* nevet.

A bevándorlók fogalma tulajdonképpen két egymástól nem független csoportot takar, leegyszerűsítve: egyrészt a „nem magyarokat”, másrészt a „nem reformátusokat” (ami természetesen nem jelenti azt, hogy magyar reformátusok ne lettek volna közöttük). Az ország tizenhat járműjavító üzemében egyébként is nagyon sok német, cseh, sőt francia mester dolgozott, a Debrecenben elevenen élő kálvinista és Habsburg-ellenes tradíciók miatt a beilleszkedés (elsősorban a sok esetben német nevű római katolikusok számára) komoly nehézségeket okozott. A források arról tanúskodnak, hogy a debreceni Járműjavító is – bár a 19. század végén alakult, amikor a vasút „megmagyarosodott”⁷ – magán viselte azokat a jegyeket, melyeket az „idegen” mesterek hoztak magukkal. Az üzem történetét bemutató könyv leírja, hogy létrehoztak egy gondozott parkot, zenepavilont ahol „a zenekar ez időben gyakran játszott keringőt és polkát, mert az idehelyezett munkások feleségei között sok volt a német és lengyel (általában szláv) származású” (Szűcs 1976: 36). Nem meglepő, hogy a DVSC alapítói között is többen viseltek idegen hangzású nevet.⁸ A magyarosító törekvések miatt azonban már az első világháború előtt is „a vasút szolgálatába lépőtől nemcsak a magyar szupremácia elismerését, de aktív terjesztését is megkívták” (Szűcs 1976: 28).

⁷ Az 1884-es Szolgálati Rendtartás kimondta, hogy a MÁV-nál véglegesen alkalmazottak csak magyar állampolgárok lehetnek, akik a magyar nyelvet tökéletesen bírják.

⁸ Az Egyetértés FC-t 1902-ben 12-en alapították: Kabay György műhelyfőnök, Nánási Vilmos főmérnök, Kölönte Zoltán, Nagy János, Zöld János, Dancsics Imre, Zsigmond János, Hering Pál, Schwáb Gusztáv, Szecsvei János, Schor Ferenc, Kóbori János.

A debreceni MÁV Műhelytelep esetében lényegesebb (és látványosabb) a katolikus felekezetűek igen magas aránya. A „Debrecen” című újság 1932-ben egy hosszabb riportot közölt arról a Nyilastelepről, ahol a műhelytelepi munkások nagy része élt. Az írás szerint a 14000 nyilastelepi lakos között 6000 a katolikusok száma. Ez azt jelenti, hogy míg a Nyilastelepen 43% volt a katolikusok aránya, addig Debrecen Nyilastelep nélküli részén mindössze 21%!⁹ Itt épült fel 1938-ban a város harmadik római katolikus temploma, a *Műhelytelep területén*, bejárata felett egy szárnyaskerékkel (!), mindössze három évvel később, mint a szomszédságában található református templom. (A templom alapkövét az a Zadravecz István áldotta meg, aki – mint az ébredők lelkes híve – alig két évtizeddel azelőtt megtette ezt a Prónay különítmény zászlajával is.)

A debreceni sportegyesületek jobboldalisága szorosán összefüggött a katolikusok debreceni emancipációjával (ez igaz a DVSC-re, a DMTK-ra, de részben a DEAC-ra is). A 19. század második felében lezajlott asszimilációs folyamatoknak, s magának az „asszimilációs társadalmi szerződésnek”¹⁰ Debrecenben több sajátos aspektusa is volt:

- A városban rendkívül magas volt a magyar anyanyelvűek aránya, a törvényhatósági jogú városok között már 1880-ban is a harmadik helyen állt, 97,6 százalékkal. E jelenség egyértelműen a kálvinizmus elterjedtségével magyarázható.

- Az asszimilációs társadalmi szerződés Debrecenben a *református magyar* elit és a *zsidóság* között kötött, az asszimilációs folyamat akkor lett volna teljes, ha abban a katolikusok is részt vesznek. Debrecen sajátos helyzete tette volna szükségessé a katolikusok asszimilációját (amennyiben az asszimiláció fogalmát nem „magyarosodásként”, hanem tágabb értelemben „beépülésként”, „hasonulásként”, „sorsközösségként” definiáljuk). Hozzátehetjük azonban azt is, hogy az egykor Debrecenben általános vélekedés szerint a reformátusok magyarok, a katolikusok pedig németek,¹¹ ebből az aspektusból különösen indokolt e felekezet szempontjából is az asszimiláció, vagy legalábbis az emancipáció – esetleg az integráció – kifejezés használata. A debreceni katolikusok hasonló – vagy még marginálisabb – helyzetben voltak mint a város izraelitái, a katolikusok emancipációja azonban elmaradt, ami a két világháború közötti időszakra már komoly feszültségeket okozott. „A debreceni »pógár« volt a kálvinista, a katolikusok pedig a »gyüttmentek« voltak Debrecenben. Elképzelhetetlen lett volna, hogy például Debrecen polgármestere katolikus legyen. Bár a katolikusok mindent elkövettek, hogy a maguk soha nem vitatott secundáriusságát elismerve tekintélyüket érzékeltessék”.¹² A két világháború között gyakran áhított, jelképes „aranyhíd” Debrecen és Pannonhalma között még Debrecenen belül sem valósult meg.

⁹ A Debreceni Újság – Hajdúföld 1938. március 13-i száma szerint „a telep vasúti munkásainak legnagyobb része katolikus”, ami arra utal, hogy – bár a cikk konkrét adatot nem közöl – az üzem munkásai között még magasabb a katolikus felekezetűek aránya.

¹⁰ Az asszimilációs társadalmi szerződésről lásd Karády 1997.

¹¹ A Márciusi Front debreceni történetével foglalkozó interjúkötetben található az alábbi részlet, melyet a szerző az egykori debreceni egyetemistával, Vajda Benővel készített: „A katolikusokban német kémeket látott a család. A Habsburg befolyás a katolikusokon keresztül érvényesült.” (Természetesen hosszasan lehetne idézni egykori újságcikkekből, visszaemlékezésekből. Ez az idézet azért érdekes, mert az 1930-as évekből származik, az interjúalany pedig baloldali értelmiségi, tehát „felekezeti elfogultsággal” sem vádolható.) Tóth Pál Péter 1987: 133

¹² Tóth Pál Péter 1987: 46, Békés Istvánnal készített interjú.

· A katolikusok elkülönülése a sportegyesületekben is megmutatkozott. A Debreceni Torna Egylet vezetőségi összetételei – akárcsak később a Bocskay FC-é – magukon viselték az asszimilációs társadalmi szerződés lenyomatát, vagyis a református magyar elit, a református egyház és a zsidó hitközség prominens tagjai vezették ezeket az egyesületeket (vagy legalábbis szerepelt nevük az egyesületek vezetőségeiben).¹³ Ahogy elképzelhetetlen lett volna katolikus polgármester Debrecenben, úgy nem fordulhattott elő az sem, hogy a DTE elnöki székét egy katolikus foglalja el.

A DVSC jobboldaliságának közvetlen gyökerei az 1918-1920-as évek történéseihez nyúlnak vissza, két szempontból is. Először is megérett az idő a katolikus emancipációra. Ezt a folyamatot mindenképpen erősítette az „új korszak” egyik legfontosabb „programpontja”, az őrségváltás (vagyis antiszemitizmus), ami a református elit többségének elfogadhatatlan volt, a katolikus társadalom egy része számára pedig nem jelentett gondot, hogy felrúgja azt az asszimilációs társadalmi szerződést, melynek létrehozásában nem is vett részt. (A korszak jobboldali egyesületeiben – mindenekelőtt azok debreceni „csúcsszervében” a Keresztény Nemzeti Ligában – a katolikus részvétel mindenképpen meghaladta városi számarányukat, bár pontos kimutatást nehéz készíteni, de valószínűleg sokszor az 50 százalékot is.) A jobboldali eszmék befogadását az is elősegíthette, hogy a régi politikai elit sokat veszített erkölcsi tőkéjéből, mivel – az ellenforradalom vezetői szerint – a román megszállókkal nem viselkedett kellőképpen ellenségesen (Baltazár püspök még a királyi párt is megáldotta)¹⁴. Az „őrségváltás”, az antiszemitizmus azonban jóformán érintetlenül hagyta nemcsak a debreceni, de az ország többi vasutas sportegyesületét is, (eddigi kutatásaim során egyetlen antiszemita momentumot talál-

13 A Debreceni Torna Egylet és a Bocskay társadalmi háttéréről lásd Szegedi 1998, valamint Szegedi 1999.

14 A református egyházat az ellenforradalom idején számtalan támadás érte, még a legfontosabb debreceni református jelképet, a Nagytemplomot is „meggyalázták” (1919-ben betörték a templomba, s „üsd a zsidót!” feliratot mázoltak a falakra). 1920 áprilisában az egyik üzlet kirakatában jelent meg egy kép, melyen a Nagytemplom előtt Baltazár püspök harmonikázik, körülötte „kaftános galíciaiak” keringenek. 1921 januárjában ismét a Nagytemplomba törtek be, ezúttal az Úr asztalá kintek be emberi ürülékkel (!). Ezeket a támadásokat katolikusok követték el, amit elősegített egyes katolikus politikusok megnyilatkozása is: a Keresztény Nemzeti Liga debreceni megalakulásakor tartott gyűlésen Wolff Károly a Liga ügyvezető elnöke beszélt „a protestántizmusról, annak a zsidósággal való fegyverbarátságáról. A zsidósággal való barátság veszedelmet jelent.” (Debreceni Újság, 1920. 06. 22.) A felekezeti villongások híre még a parlamentig is eljutott. 1920 decemberében Orbók Attila – a bihari Derecske képviselője – interpellált: „Az anyagi nyomorúság mellett erkölcsi nyomorúság is uralkodik. Debrecenben bizonyos klikkek munkája folytán nemcsak antiszemitizmus van, hanem ma már egy katolikus csoport áll szemben a kálvinistákkal és állandó harc folyik a két csoport között.” (Debreceni Független Újság, 1920. 12. 23.) Azt, hogy ezek egy „modern vallásháborúnak” voltak az eseményei, jelzi egy 1921-es „református röplap” is (mely egyébként ékes bizonyítéka a református-zsidó sorközösségbe vetett hit, a református-zsidó asszimilációs szerződés valós voltának is): „Hívek! Keresztyének! Reformátusok! Úgy látszik új megpróbáltatást küld miránk a mi Istenünk, annyi üldöztetés, szenvedés, harc után, de mi ezt az új harcot is győzelmesen fogjuk megvívni. Mert íme harcot üzentek nekünk a gonoszok [...] meggyalázták a mi templomunkat, a mi hitünket. Harcot üzentek, hogy legyőzzenek minket, azután börtönbe dobnak. *A zsidók után hát mi következünk* (kiemelés tőlem – Sz. P.), most minket akarnak a magukat keresztényeknek nevező haramiák, templomgyalázók, istenkáromlók.” (Tiszántúli Hírlap, 1921. 03. 03.) Egyértelmű, hogy a röplap szerzője kiket ért „ők” alatt, következik ez a „keresztény” kifejezés használatából is (szemben a kálvinista „keresztyn” szóval). Az Úr asztalának meggyalázását követő események is értelmezhetők a református-zsidó sorközösség bizonyítékaként: a betörés után négy nappal a két izraelita hitközség közösen (!) átiratot intézett a református egyházhoz, a nyomravezetőnek 12000 korona jutalmat ajánlva fel, mely egyébként a város felajánlását is 2000 koronával meghaladta. (Egyetértés, 1921. 01. 27.)

tam, mely vasutas sportegyesülethez kapcsolódott: 1922 novemberében a Szegedi Vasutas SE kérte a bíróküldő bizottságot, hogy ne küldjenek ki mérkőzéseire zsidó bírót). A vasutas sportegyesületek tartózkodását a (látványos és agresszív) antiszemitizmustól az magyarázhatja, hogy a vasutasok között csak elvétve voltak zsidók.¹⁵

A specifikusan csak a DVSC-hez köthető – az előzőnél jóval lényegesebb – szempont pedig a Műhelytelepnek a Tanácsköztársaságban játszott szerepére vezethető vissza. A Tanácsköztársaság ugyanis Debrecenben nagyon nagy részben támaszkodott a vagongyári munkásokra, ahogy azt egy korabeli rendőrségi jelentés a korhoz illő színességgel tárja elénk: „A MÁV gépjavító munkások, kiknek fegyveres politikai szereplése óriási lendülettel vitte előre a magyarországi bolsevizmust, és akik Debrecenben megalapozták és magvát képezték a vörös uralomnak, Debrecen lakosságát az ő munkásszázataik tartották terror alatt, és nekik köszönhető az, hogy a magyarországi bolsevizmus tekintetében Debrecen elfoglalta és kiérdemelte Budapest után az első helyet.”¹⁶ Ennek az aktív szerepnek két lényeges előzménye volt. Egyrészt a „bevándorló létből” következően ezeket az embereket régi környezetükből kiszakadva nem kötötték erős hagyományok és normák, így könnyebben fogtak fegyvert a „régirend” ellen.¹⁷ Másrészt a vasutak paternalista vezetési módja miatt ismeretlenek voltak előttük az érdekérvényesítés békésebb módzatai (természetesen nem szabad elfelejtenünk a négyéves háború hatását sem, mely nyilván csökkentette az erőszakkal szembeni ellenérzést), 1908-tól rendelet mondta ki, hogy MÁV alkalmazott nem lehet tagja a szociáldemokrata pártnak, a Bethlen – Peyer paktum alapján pedig a szociáldemokraták lemondtak arról, hogy vasutasok között agitáljanak.

1919 fordulópont a debreceni vasutas sportban. A MÁV vezetői valószínűleg nem nézték jó szemmel, hogy a helyi vasutasokat a sportéletben egy olyan üzem egyesülete képviseli, amely a Tanácsköztársaság alatt kompromittálódott. 1919. augusztus legelején a MÁV Üzletvezetőség (tehát nem a Műhelytelep!) vezetői létrehozták a rendkívül magyaros hangzású Debreceni MÁV Testgyakorlók Körét, a DMTK-t (a Magyar Testgyakorlók Körének nevére hasonlító névhasználat minden bizonnyal a véletlen műve). Sajnos nagyon kevés információ maradt fent erről az egyesületről – létrejöttének fenti indoklása is a szerző hipotézise.¹⁸ Az elsődlegesen űzött sportág természetesen a labdarúgás volt, az

15 Ami nem jelenti azt – tehetjük hozzá –, hogy vasutas sportegyesületek vezetői között ne lettek volna zsidók. Mindenképpen ide kívánczik Fischer Mór neve, aki elnöke volt a legnagyobb vasutas-egyesületnek, a Tőrekvésnek, éveken keresztül a Budapesti Vasutas SC-nek is, sőt, alelnöke a nemzetközi futballszövetségnek (FIFA)!

16 A rendőrségi jelentés 1920. április 13-án kelt (forrás: HBmL., D. Korm. bizt. Főisp. 98/1920. In.: Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története 1970: 173).

17 A vasút egészét tekintve, korántsem volt egyértelmű a vasutasság viszonya a Tanácsköztársasághoz. A Horthy-kor egyik krónikása szerint nem lett „úri foglalkozás” a vasutasság, 1919 után mégis tekintélynövekedést tapasztal, többek között azért, mert a kommün alatt „a vasutasság volt az egyetlen nagy közszolgálati szervezet, testület, mely a rémuralommal országszerte [...] szembehelyezkedett.” (ld. ifj. Gonda 1934-es írását.)

18 A helyi sajtó már a DMTK megalakulásától kezdve „testvéregyesületeknek” nevezi a két klubot, sőt, a húszas évek elején felépült DVSC sporttelepről is úgy írtak, mint a két egyesület vezetőségének közös vállalkozásáról. Pusztán e momentumok is kérdéssé teszik – bár nem feltétlenül cáfolják – a fenti hipotézist. Releváns alternatív magyarázatként a már említett – a korszakra oly jellemző – „egyesület-alapítási láz” jöhet szóba. Az azonban lényeges, hogy a korabeli sajtó szerint az egyesület 1919. augusztus 3-án mutatkozik be, vagyis a Tanácsköztársaság bukása után két nappal!

egyesület pedig a zöld-fehér¹⁹ színt vette fel, ami sokkal jobban idomult az „új rendszerhez” mint a DVSC piros-fehér színe, még ha a DVSC nem is volt a szó klasszikus értelmében vett munkásegyesület. Kezdetben az egyesületnek volt néhány zsidó sportolója, de ez az állapot csak átmenetinek bizonyult. Amint azt a nacionalista Hajdúföld írta (főszerkesztője hosszú időn keresztül a később háborús bűnösként kivégzett Kolosváry-Borcsa Mihály volt): „Nem játszik már a vasárnapi DTE-DMTK mérkőzésen Ceisler és Móra, a DMTK két zsidó játékosa s így a DMTK is megszabadult végre attól a két nyugalmazott Makkabeistától s tisztára keresztény csapat lett.”²⁰ Az egyesület első díszelnöke Schindler Vilmos, a MÁV üzletigazgatója volt, aki 1919-ben (a DMTK alapításának évében!) került Debrecenbe. A halálakor írt nekrológ szerint „mint hitét megvalló öntudatos keresztény egyik példaadó tagja és díszje volt katolikus egyházának”.²¹ A cikk Schindler politikai pályafutásáról is említést tesz: elnöke volt a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak és a Keresztény Szocialista Pártnak, alelnöke a Keresztény Nemzeti Ligának, tagja az ÉME-nek (a cikk nem szól arról, hogy a Keresztény Nemzeti Liga alapító tagja, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának alelnöke is volt, végül egyik vezetője a szélsőjobboldali Községi Pártnak²²). A klub egyik elnöke – Totin Andor – a KNEP 1921-es választmányának volt tagja. Amikor Totin, mint debreceni állomásfőnök elhagyta a várost, a jobboldali Tiszántúli Hírlap úgy jellemezte, mint a „görög katolikus egyház vezető embere”, akinek „nagy része volt abban, hogy Debrecenben a keresztény politika diadalra jutott.” (Tiszántúli Hírlap, 1921. 06. 28.)

A Tanácsköztársaság után a DVSC vezetői a neofiták túlzásaival és buzgóságával próbálták igazodni az új rendszerhez, amit több körülmény is segített. A vasutaságot nem volt nehéz megnyerni azoknak az ideológiáknak a támogatásához, melyek az ellenforradalmi korszakot jellemezték. (A vasutas vezetők részvétele a jobboldali szervezetekben az állami alkalmazotti létből származó lojalitásukkal is magyarázható.) Az „örségváltás” – mint arra már utaltam – nem érintette a vasutasokat, hiszen kevés zsidó származású alkalmazottja volt a MÁV-nak (s még kevesebb a Műhelytelepnek). A revíziós gondolat azonban rendkívül termékeny talajra talált a vasutas társadalomban. Következik ez részben Debrecen helyzetéből, hiszen a „legmagyarabb” város, mely egy évig román megszállás alatt állt, határváros lett, elszakítva a szervezen hozzátartozó régiótól, Bihartól, s mindenekelőtt Nagyváradtól. A trianoni szerződés ebben a régióban családokat szakított szét, egzisztenciákat tett tönkre, jóval mélyebben,

19 A névhasználat minden bizonnyal nem az MTK nevére próbált asszociálni, elképzelhető azonban az, hogy a zöld-fehér szín a Ferencváros által képviselt jelentésekre, ideológiára utalt. (Jellemző momentum 1919-ből: az egyik budapesti vendéglőben 40 ébredőt tartóztatnak le, köztük a Ferencvárosi TC hat atlétaját.)

20 Hajdúföld, 1920. 10. 02. A Makkabea a román megszállás idején működött cionista sportegyesület volt, tagjait elsősorban a DTE-ből és a DKASE-ből verbuválta. Az említett két játékos akkor lépett a DMTK-ba, amikor a Makkabeát 1920 áprilisában feloszlatták, azzal az indokkal, hogy az egyesületnek nincs belügyminiszter által jóváhagyott alapszabálya.

21 Hajdúföld, 1928. 01. 05. Schindler ideális DVSC vezető is lehetett volna: nem debreceni, és katolikus felekezettű.

22 A debreceni Községi Párttól elhanyagolható mennyiségű információ maradt fent, megalakulásuk után (Hajdúföld, 1922. 12. 05.) nem jelent meg hír e politikai csoportosulásról. Nevük kétséget kizáróan a két világháború közötti Budapesten számottevő befolyással bíró Wolff-féle Keresztény Községi Párt nevére utal.

közvetlenebbül sújtotta az itt lakókat, mint az ország más területein élőket, akiket a revízió esetleg „csak” érzelmileg, mint sokat ismételt jelszó érintett. Ez az „érintettség” fokozottan érvényes a vasutasokra. A MÁV debreceni üzletvezetőségéhez tartozó vonalhossz felére csökkent. Országos szinten vasúti hálózatunk kétharmadát elvesztettük, annak egysége felbomlott, hálózati gócpontok a határon kívülre estek, új határállomásokat kellett építeni, a vasutasok pedig testközelből is tapasztalhatták a vagonlakók nyomorát. A MÁV kiadásaiban a 2,5%-os nyugdíjterher – a vasutas menekültek tömegei következtében – 26%-ra emelkedett. Ebben a helyzetben a revízió gondolata túlment a sokszor üres frázisokon, a vasutasok tömege számára egzisztenciális kérdést is jelentett.

A két világháború közötti DVSC jellegét három, egymással szorosan összefüggő tényező határozta meg. Először is az egyesületet katolikus felekezetűek irányították (az egyesület első elnöke, mintegy huszonöt éven keresztül a katolikus Kabay György volt). Másrészt feledtetni kellett a Tanácsköztársaság időszakát – a DVSC-nek mint korporatív cégsportegyletként kellett tovább működnie.²³ Végül az egyesület céljait illetően ki kellett emelni a revízió fontosságát, a sporton keresztül kellett bizonyítani magyar kultúrfölényt, illetve levanteegyesületet kellett létrehozni.

A klub katolikus hátteréről már esett szó. Érdekes azonban legalább nagy vonalakban végigtekinteni, hogy a klub és a katolikus egyház között milyen volt a kapcsolat. A futballtörténet talán legismertebb katolikus egyesülete a glasgow-i Celtic, az egyesület mind nevében, mind színeiben (zöld-fehér) utal a katolikus Írországra, első elnöke Glasgow katolikus püspöke volt. A DVSC esetében ilyen szoros összefonódást nem tapasztalhatunk, az azonban figyelemre méltó, hogy az egyesületnek hosszú éveken keresztül választmányi tagja, majd főtitkára volt Lindenberger Gyula, a katolikus egyház debreceni vezetőjének Lindenberger Jánosnak testvére. Egy 1925-ös katolikus nagygyűlésen Banovits László (a DVSC díszelnöke) „tartott hatalmas beszédet a katolikus öntudatról.” A klub egyik alelnöke, Krámer Gyula a katolikus iskolaszék, Homonnay Dezső állomásfőnök – a klub társelnöke – a katolikus egyháztanács tagja volt. Macsata József a klub alelnöke a Katolikus Otthon vezetőségében vett részt, akárcsak Alber Pál a klub társelnöke.

A klub vezetői mindent megtettek, hogy az egyesületet a „keresztény-nemzeti táborba” vezessék. 1920 februárjában alakult meg az ÉME-vel igen jó kapcsolatot ápoló VOGÉ (Magyarországi Keresztény Szociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesülete), melybe minden „hazafias” érzésű vasutasnak illett belépnie. A VOGÉ elsődleges feladata az volt, hogy érvényesítse azt az elvet, miszerint „a vasutas mentalitása vallási, hazafiúi és szolgálati érzéséből, készségéből tevődik össze.”²⁴ A húszas évek elején a Műhelytelepen az Egyetértés dalárdája rendszeresen a nacionalista Székely Társasággal és az ÉME-vel közösen rendezett hazafias ünnepségeket. Ezek szellemét jól mutatja az alábbi idézet: „Lengyel János kazánkovács mondott mindenkit megható beszé-

23 A korporatív cégsportegyletek jellemzője, hogy működtetőik (sokszor létrehozóik is) a vállalat vezetői voltak, szemben a munkásegységekkel, melyek a szakszervezet, vagy a szociáldemokrata párt mellett működtek. A magyar sportéletben a cégsportegyletek működése mellett a munkássportegyletek szerepe eltörpült – még ha erről az 1945 utáni sporttörténetírás egész egyszerűen nem is vett tudomást.

24 Vasúti Hírlap, 1937. 07. 12.

det a megtévelyedett és a hazához visszatérni akaró munkásról, aki ismét elvész, ha mások is nem segítenek rajta olyan módon anyagilag és erkölcsileg, amint azt az Ébredők teszik.”²⁵ Az első világháború előtt is élénk „társadalmi élet” a 20-as évektől – a vállalat vezetésének hatására – új erőre kapott. A korabeli leírásokból valósággal árad a gyárat övező harmónia: „Ha egy elfogulatlan idegen végignézi egy délután a műhelytelep munkáját – csodálatos, meglepő dolgokat láthat. Az egyik teremben a varróiskola növendékei tanulnak a MANSZ vezetése alatt, a másik teremben dalárda, a harmadikban a szimfonikus nagy zenekar próbál – egy helyen a birkózó szakosztály birkózói tréningeznek. A modern színpadon a színjátszók tanulnak egy izzó hazafias darabot, az udvaron az őszi napsütésben a cserkészek táboroznak és a leventék gyakorlatoznak. De szinte lehetetlen is mind felsorolni azt a sok és körültekintő nagy munkát amelyet az agilis vezetőség irányít s amelyek láncszemként egymásba kapcsolódnak, hogy a magyar kultúrfölényt beigazolják.”²⁶ A sport a szimbolikus investíció elsődleges terepét jelentette, a vállalat vezetői rendkívül korán felfigyeltek arra, hogy a DVSC finanszírozását propaganda célokra is felhasználhatják. Ebben az összefüggésben értelmezhető csak, hogy a kilátástalan szegénység közepette az „Egyetértés” 1919. szeptember 7-i számában arról olvashatunk, hogy a két vasutas egyesület közösen fog pályát építeni. A hír abból a szempontból különösen érdekes, hogy a DMTK csak egy hónappal (!) azelőtt alakult. A pályát valóban megépítették (szintén fontos szimbolikus jelentése van annak, hogy a DVSC volt a Horthy-kor legjobb anyagi körülmények között működő debreceni sportegyesülete), 1922-ben pedig az egyesület pályáján tartott 20 éves jubileumi rendezvényének már olyan személyiség is fővédnöke volt, mint a Magyarság, később Új Magyarság főszerkesztője, a korszak egyik legjelentősebb jobboldali újságírója, Debrecen egyik országgyűlési képviselője, Milotay István. Nem véletlen, hogy a Műhelytelep – így a DVSC – irányítói vezető egyéniségei voltak a húszas évek első felének (szélső)jobboldali szervezeteinek. Jó példa erre az egyesület 1921-es tisztikara, melyben heten vettek részt. Kabay György elnök a Keresztény Nemzeti Liga választmányának tagja, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának alelnöke, a Községi Párt kerületi elnöke volt. Bertók Imre alelnök 1933-ban lett a Nemzeti Egység Pártjának városrészi titkára, a másik alelnök, Krámer Gyula a KNEP főpénztárnoka és a NEP egyik elnöke volt. Benedek Sándor főtitkár a KNEP választmányának tagja és szintén a NEP elnöke volt. A futballszakosztály elnöke, Kölönte Zoltán (a klub alapítója, később alelnöke és 1943-ban ügyvezető elnöke) a KNEP választmányának és a Székely Társaságnak volt tagja. Mindössze a titkár és az előadó nem vett részt (legalábbis tudomásom szerint) politikai egyesületben. A Műhelytelep és a jobboldal egyik legjelentősebb egyesületének kapcsolatát – s a jobboldal társadalmi háttérét Debrecenben – jól mutatja egy 1921-es tudósítás az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga gyűléséről: „A jelenlévő egyesületek csatlakozásukat jelentették be a mozgalomhoz. Így csatlakozott a Katolikus Népszövetség, a MÁV Műhelyi munkások, a MOVE, az Arany János Társaság és a Gazdasági Akadémia hallgatói”.²⁷

²⁵ Hajdúföld, 1922. 01. 18.

²⁶ Debreceni Újság, 1923. 10. 31.

²⁷ Debreceni Újság, 1921. 03. 22.

A revízió gondolatának hangsúlyozása végigkísérte az egyesület ideológiáját. (Ez nem is okozhatott gondot, ha arra gondolunk, az egyesület ideológiáját olyanok határozták meg, mint például Zempléni Gusztáv, a DVSC főtitkára, aki 1919-ben még a Kolozsvári AC titkára volt, vagy az 1926 végén Debrecenbe érkező Máthé József, az új műhelyfőnök, a DVSC védnöke, akit a Székely Társaság, mint „székely testvért” azonnal tagjai közé sorozott.) A testnevelési törvény által előírt hazafias feladatoknak az üzem és a sportegyesület vezetősége maradéktalanul eleget kívánt tenni. „Még a testnevelési törvény meghozása előtt nemcsak felismerte Kabay György műhelyfőnök a MÁV műhelyekben alkalmazott ifjak testi kiképzésének, fegyelmezésének döntő fontosságát, de ezt, mint messze határon egyedül vezető állásban lévő – meg is kezdte. A MÁV műhelyek ifjainál a kötelező test és fegyelmező gyakorlatok be lettek vezetve.”²⁸ A „hazafias” sajtó – néhány évvel a Tanácsköztársaság után már – példaképként állította a DVSC-t a többi sportegyesület elé, Kabay Györgyöt pedig a kereszténymemzeti gondolat egyik legjelentősebb és legtevékenyebb harcosaként tisztelte. Egy leventeünnepély kapcsán írta a Debreceni Újság, hogy a városban még nincs leventeegyesülete az iparosoknak és gazdáknak, pedig a Vagonyárban már három éve működik. „... persze ennek keresztülviteléhez egy oly izzó hazafias érzéstől áthatott vezetőnek a közreműködése szükséges, mint elnökük, Kabay György műhelyfőnök.”²⁹ Kabay – aki nagyon jól tudta, hogy az 1919-ben az üzem becsületén esett csorbát ki kell köszörszörülnie – szintén nem fukarkodott a DVSC dicséretével. A korszakra jellemző volt, hogy a sportegyesületek kiemelték „nemzetmentő” szerepüket, e kérdéssel „kiemelten” azonban csak a DVSC és a DEAC foglalkozott. Jó példa erre Kabay György 1925-ös jelentése a klubról: „A DVSC 1902 óta áll fenn. Célja az összes sportágak művelése és fejlesztése által szeretett hazánknak ép és erős ifjakat nevelni. [...] Sportegyesületünk működési iránya, szigorúan magyar nemzeti irányú, a sportolással kapcsolatban ifjainkat hazaszeretet, munkaszeretet, tekintély tisztelet és fegyelemre oktadjuk. (Megszállott területeken lejátszott futball mérkőzéseinkről pedig bebizonyítani kívánjuk a magyar testi kultúra fölényét és magasabb rendűségét az elnyomó szomszédainkkal szemben.)”³⁰

A húszas évek közepére a város zaklatott politikai viszonyai rendeződtek, s a DVSC is sikeresen „hozzáidomult” az új rendszerhez. Ebben a kontextusban értelmezhető, hogy az 1919-ben létrehozott DMTK-ra már „nem volt szükség”. A DVSC megerősödött pozícióját jelzi, hogy az 1925-ös fúziót a DMTK, illetve a vasút helyi vezetői kezdeményezték. „Fuzionál a DMTK a DVSC-vel. A DMTK mint a Hajdúföld értesült, fuzionálni fog a bajnokcsapat DVSC-vel. A fúzióra egyrészt nyomasztó anyagi viszonya, másrészt az készteti, hogy felsőbb vasutas körökben egy városban csak egy vasutas sportegyesületet látnának szívesen.”³¹ Ezek után meglepő a Nyíregyháza megjelent Nyírvidék egyik rövid cikke. 1924 októberében egy egyesületközi megbeszélésen Krómy Károly, a Nyíregyházi TVE elnöke felvetette, ha olyan szegények a debreceni sportegyesületek, akkor mi szükség van két vasutas csapatra. A DVSC és DMTK

28 Debreceni Újság, 1923. 10. 17.

29 Debreceni Újság, 1925. 05. 31.

30 HBmL, X.301 4d. 50.

31 Hajdúföld, 1925. 01. 06.

képviselői erre azt válaszolták, hogy „a tűz és a víz nem találkozhat.”³² A két egyesület végül fuzionált, aminek volt egy szimbolikus mozzanata is – a DVSC „pozitív szerepének” elismerése mellett: az 1925-ös, egyesülést követően hozott alapszabály szerint a régi-új klub színe: zöld-fehér...

3. A JOBBOLDAL SZÉLÉN: A DEAC

„Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom – Horthy Miklós a legelső a világon
Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom – Gömbös Gyula a második a világon
Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom – Héjjas Iván a harmadik a világon
Huszonegy, huszonkettő, huszonhárom – Büdös zsidó az utolsó a világon.”
Egyetemista szurkolók kórusa a DEAC-DTE mérkőzésen. (Világ, 1922. március 21.)

Ha nincs háború, ha nincs Trianon, ha nincs ellenforradalmi kurzus, akkor az egyetemi klub aligha kerülne egy olyan írás figyelmének középpontjába, mely a „keresztény-nemzeti” ideológiát hirdető sportegyesületekre irányítja figyelmét. Az 1912-ben alapított egyetemen csak az első világháború után indul meg komoly oktatás, ebből adódóan a DEAC szükségszerűen válik az új kor új eszméinek egyik legfontosabb zászlóvivőjévé. A tízes évek végének felfordulása nélkül, talán a DEAC is olyan szerepet töltött volna be a debreceni sportéletben, mint a Debreceni Torna Egylet, vagyis a város elitegyesületének lett volna (békés) vetélytársa, a konzervatív-liberális eszme egyik képviselője. Azonban már a DEAC szimbolikája is jelzi, céljai, ideológiája gyökeresen különbözik attól, melyet a DTE képvisel. Az egyesületi elnevezések alapján könnyű felfedezni az analógiát a DTE-DEAC és az NTE-MAC szembenállás között. Az egyik oldalon a német tornát űző (Budapesten nagyrészt zsidó és német) polgárság, a nyitottságot szimbolizáló egylet elnevezés alatt (NTE és DTE), a másik oldalon az arisztokratikus atlétikát űzők az exkluzivitás jelképe, a Club név alatt (MAC és DEAC) sorakoznak.³³ Az egyesület címerében, fekete-fehér pajzsban egy *turulmadár* tartott egy „E” betűt. Míg a DTE a város kék-sárga színeit viselte, addig a DEAC a „meg nem alkuvásra”, az „egyenességre”, az „elvtelen kompromisszumok” elvetésére, egy dichotomikus társadalomképre utaló, a színskála ellentétes pólusait megjelenítő fekete-fehér színekbe öltözött. A legbeszédesebb szimbolikus elem azonban az egyesület alapításának dátuma. A DEAC 1919. augusztus 1-én alakult meg – szinte napra pontosan egy időben a MÁV Testgyakorlókkl! – vagyis azon a napon, amikor a Tanácsköztársaság megbukott...

³² Nyírvidék, 1925. 03. 08.

³³ A Nemzeti Torna Egylet és a Magyar Atlétikai Club társadalmi jelentéstartalmairól ld. Hadas – Karády 1995: 94-95. (Jellemző – bár valószínűleg más egyesület is ezt tette volna —, amikor a hírhedt Kodelka-gyilkosság tetteséről, a vizsgázott futballbíróról, Léderer Gusztávról kiderült, hogy Levente néven egykor a MAC-ban futballozott, az egyesület azonnal kizárta soraiból.) A DEAC esetében különös az atlétika elnevezés, hiszen ebben az időben már többnyire a Sport Egyesület, vagy Sport Club elnevezéseket kapták az egyesületek. Valószínű, hogy ezzel akartak utalni egykori elődjükre, az 1906-ban megalakult Debreceni Akadémiai Atlétikai Clubra, illetve „testvéregyesületeikre”, a soraikba csak érettségizett keresztényeket beengedő MAC-ra.

Antiszemitizmus és revízió. Ha röviden jellemezni akarjuk a DEAC ideológiáját, feltétlenül e két fogalmat kell elsőként említünk. A DVSC-t a keresztény-nemzeti eszmerendszerből a markáns revízió-pártiság mellett a baloldal-ellenesség jellemezte, a DEAC-nak – amikor „az egyetem tanárai az 1918-19. évi forradalmak, s ezek során még az októberi polgári forradalom időszakában sem fejtettek ki kiemelkedő demokratikus tevékenységet” (Varga 1967: 88) – értelmetlen lett volna antiszocialista voltát hangsúlyoznia. A revízió elsődlegességének gondolata hasonló okokkal magyarázható, mint a vasutasok esetében. A DEAC-ra éppúgy igaz, hogy Trianon egzisztenciálisan is érintette az egyesület tagjait, a jövődöbéli diplomások nagy számát, hisz akárcsak a vasutasok, úgy a értelmiség legnagyobb része is magyar anyanyelvű volt, így a megszállt területekről nagy számban menekültek (s nyomorogtak) az elszegényedett, területeit veszített országba. A diplomás menekültek, s az egyetemi „túlprodukción” (az összezsugorodott országban ugyanannyi tudományegyetem működött, mint a Trianon előttiben) egy olyan törvény megalkotásához vezetett, mely a DEAC ideológiáját is alapvetően meghatározta.

Az antiszemitizmus és a numerus clausus az egyetemisták ifjúsági szervezeteinek életét döntően befolyásolta. Debrecenben a „szabad királyválasztó” Turul gyakorlatilag egyeduralgoló volt, a katolikus-legitimista Emericana-nak természetesen nem volt arra esélye, hogy a magyar kálvinizmus központjában gyökeret verjen. A Turul célját az egyik bajtársi egyesület vezére tömören így fogalmazta meg: „A Csaba Bajtársi Egyesületnek első fontos programpontja, hogy a keresztény ifjúság szellemi téren vegye fel, állja meg győztesen a harcot az idegen fajjal.”³⁴ Az egykori baloldali egyetemista megfogalmazásában: „A Turul története közvetlenül az ellenforradalomig nyúlik vissza, s az akkor létrehozott egyetemi zászlóaljából alakult meg. Meghatározó jegye a búsmagyarkodás, az elvesztett területek visszasírása és a szabad királyválasztás volt. [...] A Turul belső életformája a német Burschenschaftok utánzása volt, bizonyos magyar változtatásokkal, mert az elnevezések, azok ősmagyar elnevezések voltak, pl. törzsfői tábor, fővezér, alvezér, nádor, íródeák, meg hasonló tisztségek.”³⁵ Ezek az elnevezések, de maga a Turul, illetve a debreceni bajtársi egyesületek elnevezései is (Werbőczy, Csaba, Árpád, Bocskai, illetve a gazdászoknál Festetics, a tanítóképzősöknél Maróthy, az állástalanoknál Méhely [!]) részben kirekesztőek, hiszen az első három egy olyan korba nyúlik vissza, amikor Magyarországon csak elvétve éltek zsidók (nem is szólva a huszadik században anakronisztikus voltukról), a fajbiológia „magyar apostoláról” elnevezett Méhely BE-hez pedig nem kell kommentárt fűznünk.³⁶

Az antiszemitizmus a DEAC által inkorporált jelentéstartalmak között a legfontosabb volt. Már működésének legelején egyértelművé tették, hogy mit gondolnak „az idegen fajról”, és szurkolói tettek arról, hogy a világháborút megelőző időszak „csendes”, „polgári” sportját tüntetések, verekedések váltsák fel, a verbális, sőt valódi agresszió a futballmérkőzések állandó kísérőjelenőségévé váljon. A DEAC egyetemista hívei a zöld gyepet „szimbolikus arénából” valódi küzdőtérre változtatták. 1919 augusztu-

34 Hajdúföld, 1923. 12. 25.

35 Tóth Pál Péter 1987: 170, Újhelyi Szilárddal készült interjú

36 A huszadik századi debreceni kálvinizmus liberalizmusát tökéletesen jelképezi a teológusok bajtársi egyesületének elnevezése, a Bocskai BE az egyetlen egyesület, ahol semmiféle kirekesztő szándékot nem érezhetünk.

sában – 12 nappal (!) azután, hogy az egyesület futbalszakosztálya megalakult³⁷ – a DEAC – DVSC mérkőzésen, mely az egyetemi egyesület első (!) mérkőzése volt, a DEAC egyik játékosa, „midőn a szokásos háromszoros eljén elhangzott, »Le a zsidókkal!« kiáltással szaladt le a pályáról és ha a jelenlévő komoly elemek közbe nem lépnek, valószínűleg a mentőknek is dolguk akadt volna.”³⁸ A DEAC már ekkor nyilvánvalóvá tette (az első mérkőzésén), hogy a futballpályán nem ismer barátságot, azt valódi küzdőtérnek tekinti. A két világháború között a debreceni derbi (amikor két helybéli csapat játszott) állandó kísérői voltak különböző erőszakos – sokszor a futballhuliganizmus határát súroló – cselekmények. A botrányba fulladt mérkőzések tekintélyes hányadán a DEAC volt az egyik résztvevő, szembetűnő azonban az is, hogy erőszakos cselekmény (tudomásom szerint) soha nem zavart meg DVSC-DEAC mérkőzést. Ennek egyik oka az lehet, hogy a DVSC vezetői komoly erőfeszítéseket tettek az egyesület „jobbaldalivá tételéért”, amit az egyetemisták is méltányoltak; a másik pedig az, hogy DVSC-nek volt a legnagyobb szurkolótábora, és a DEAC szurkolók valószínűleg nem vágtak bele bizonytalan kimenetelű összecsapásokba.

A DEAC volt az első debreceni sportegyesület, mely nyíltan vállalta, hogy több debreceni klubbal rossz a kapcsolata, amin nem is kíván változtatni, sőt, a rossz viszonyt tudatosan fent is kívánja tartani. A futball területén két egyesülettel keveredtek többször is összetűzésbe, így a város „történelmi” egyesületével, a Debreceni Torna Egylettel (a fejezet címe után idézett „vers” is DEAC-DTE mérkőzésen született),³⁹ illetve a kereskedők klubjával, a többnyire zsidók által támogatott Kereskedelmi Alkalmazottak SE-vel. A két világháború közötti kelet-magyarországi „futballhuliganizmus” külön tanulmányt érdemel, sokszor azonban nemcsak a szurkolók szintjén csaptak össze a felek. Jellemző momentum, hogy 1921-ben a DEAC nem volt hajlandó a DKASE pályán szerepelni,⁴⁰ 1930-ban „a DEAC pálya közönségének lehetetlen viselkedése miatt a DKASE határozta el magát, hogy jószántából a DEAC pályán nem játszik többet.”⁴¹ Sokszor az atlétikát állították szembe példaként a futballal, a keresztény úriemberek⁴² által űzött atlétikában a DEAC a sportág egyik legjelentősebb debreceni tényezője volt. „Az atlétika szövetség, úgy az országos, mint a keleti kerületi, minden tiszteletet és elismerést megérdemel. Komoly, tiszta erkölcsű *keresztényen és magyar* emberek ülnek ebben a szövetségben. De nem úgy a labdarúgókerületben, amely a *magyartól eltérő fajtájúakat* (kiemelések tő-

37 Talán több mint véletlen egybeesés: a DEAC annak az Egyetemi Körnek a helyiségében alakult meg, amely 1918 decemberében csatlakozott a Piros-Fehér-Zöld Blokkhoz (szemben a Diáktanácscsal, mely a Nemzeti Tanácscsal tartott).

38 Debreceni Független Újság, 1919. 08. 31. Az incidens érdekessége, hogy a DEAC ellenfele az a DVSC volt, melyet szintén a keresztény-nemzeti táborba soroltunk. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a mérkőzést pár héttel a Tanácsköztársaság bukása után játszották, mint tudjuk, a kommun egyik vezető ereje Debrecenben a MÁV Műhely volt (ahol ugyan nem dolgoztak zsidók, de valószínűleg itt jön képbe a „zsidó kommunizmus” fantazmagóriája).

39 A DTE-vel való rossz viszony valószínűleg nemcsak a klub erős zsidó támogatottságával van összefüggésben, a küzdelem téje volt az is, hogy melyik egyesület legyen a városi elit legitim képviselője.

40 Debreceni Újság, 1921. 03. 27.

41 Debreceni Újság – Hajdúföld, 1930. 02. 26.

42 Az atlétika társadalmi hátterét jól mutatja, hogy 1923-ban a Hajdúföld szerint „a Magyar Atlétikai Szövetség kimondta, hogy ezentúl külföldre indulási engedélyt csak annak az atlétának ad, aki magyar hangzású néven szerepel.” (Hajdúföld, 1923. 12. 5.)

lem – Sz. P.) foglal túlnyomó részben magában. Ezek mételeyezték meg a sport tisztá levegőjét, ezek hozták és hoznak naponként szégyent külföldön a magyar színeknek, ezektől kell megtisztítani a labdarúgó szövetséget is.” A cikk később „cionista vezetés alatt álló álamatör MLSZ”-ről, és „álamatör pesti primadonnák”-ról szól.⁴³ Természetes volt a konfrontáció az úszóknál is. Ez a sportág – a vízilabdával egyetemben – a polgári fürdőkultúrára ráépülve részben „zsidó sport” volt, a Debreceni Úszók Egyesülete is komoly zsidó támogatottsággal rendelkezett. A DUE úgy jött létre, hogy a kereskedők egyesületéből az úszók kiléptek, és 1924. május 11-én megalakították önálló klubjukat. Alig telt el egy hónap, s a DEAC is létrehozta úszószakosztályát. A (felekezeti alapú) rivalizálás nem is maradt el: a két klub között rendszeresek voltak a súrlódások. Így például 1925-ben a DUE rendezte a kerületi úszóbajnokságot, s a DEAC egyik úszójának nevezését nem fogadták el. A Hajdúföld azonnal levonta a konzekvenciákat: „Úgy látszik a labdarúgósportban lábra kapott erkölcstelen szellem, kicsinyes driblizés kezd az úszósportban is lábra kapni. [...] a DEAC ellen indult meg kicsinyes akció *bizonyos oldalról*, amelynek célja magakadályozni a DEAC győzelmet” (kiemelés tőlem – Sz. P.).⁴⁴ Ennek a napnak és helyszínnek volt egy másik érdekessége: ekkor rendezték Debrecenben az első olyan két helybeli egyesület részvételével zajló mérkőzést, melyen nem a futball-labda játszott a főszerepet. A DUE – DEAC vízipóló mérkőzésről van szó, mely (természetesen) azonnal felkorbácsolta az indulatokat. „A pólóverseny mindvégig izgalmas és heves volt, ami a közönségre is átragadt és olyan hangos megjegyzésekkel kísérte a verseny lefolyását, amilyenre Debrecenben még nemigen volt példa. A hangos buzdítások a játékosokat is a végsőkig izgatták és olyan erővel küzdöttek, hogy könnyebb testi sérülések is történtek. Hír szerint a DEAC, a DUE egyik pólójátékosa ellen könnyű testi sértés címén büntetőfeljelentést készülni tenni.”⁴⁵

Futballpályán a DEAC csak vidéki egyesületekkel „barátkozott”, így például – jellemző módon! – a Törökszentmiklósi MOVE-val, vagy a Kisvárdai TE-vel.⁴⁶ 1925 elején a labdarúgó szövetség keleti kerületének közgyűlésén „a DEAC és a nyíregyházi egyesületek közös erővel igyekeztek megbuktatni a hivatalos listát, mely akció azonban nem

43 Hajdúföld, 1924. 12. 25.

44 Hajdúföld, 1925. 07. 19. A DUE szerint az úszó azért nem indulhatott, mert hivatalosan a MAFC játékosa volt.

45 Debrecen, 1925. 07. 21.

46 A Törökszentmiklósi MOVE – DEAC mérkőzés után „a DEAC-isták a legteljesebb elragadtatás hangján nyilatkoztak arról a magyaros, szívélyes és előzékeny fogadtatásról, valamint az elsőrangú ellátásról” (Hajdúföld, 1928. 11. 27.). A Kisvárdai TE – DEAC mérkőzésen a kisvárdaiak üdvözlő beszéde után „Torma Kálmán DEAC intéző mondott köszönetet [...] pálcát törve a keresztyén és nemzeti sportszellel ápolása mellett” (Debreceni Újság, 1920. 06. 16.). A tudósítás némi magyarázatot igényel. Ennek a hírnek az az érdekessége, hogy a kisvárdai egyesületek szurkolói gyakorlatilag kezelhetetlenek voltak, agresszív viselkedésük talán az egyetemistákét is felülmúlta. Jellemző figyelmeztetés 1919-ből (!): „ajánljuk figyelmébe az összes sportegyesületnek, hogy óvakodjanak a Kisvárdai Sport Egylettel barátságos mérkőzésbe keveredni, vagy ha ezt megteszik, akkor megfelelő egészségügyi és orvosi különítményt is vigyenek magukkal” (A Hírlap, 1919. 08. 27. – a Nyírvidek augusztus 23-i cikke alapján). Ezek alapján meglepő az Egyetértés cikke a fenti, KTE – DEAC mérkőzésről, amikor „vendégszerető” kisvárdaiakról ír, akik „ezúttal is kitétek magukért”, amire „rímel” a Hajdúföld tudósítása is, miszerint „ritka vendégszeretettel fogadták az egyetemi csapatot”. (Joggal feltételezhetjük, hogy ez a fogadtatás csak a DEAC-nak szólt.) Kérdés természetesen, hogy valódi kapcsolat – legalább „ideológiai szinten” – volt-e a kisvárdai és az egyetemi egyesület között.

sikerült”.⁴⁷ 1925 végén a kerület úgy döntött, hogy az első osztályt ketté osztja debreceni és szabolcsi alosztályra, ami ellen egyedül a DEAC képviselője szólalt fel. Az egyesület látványos „vidékpártolásában” nyilván közrejátszott, hogy maga is – az egyetem számos vidéki hallgatója révén – „idegen” volt a városban. Debreceni viszonylatban – bár sem a DMTK-val, sem a DVSC-vel nem volt rossz a kapcsolata – csupán két egyesülettel, a MOVE DSE-vel és a DGASE-vel tartott fent baráti viszonyt, azonban egyiknek sem volt komoly futballcsapata.

E két egyesületnél érdemes pár gondolat erejéig megállnunk, hiszen a DGASE a DEAC „testvéregyesülete” volt, míg a MOVE 1924-es megszűnése után e két egyesületbe olvadt be.

Az 1920 júliusában alakult MOVE DSE-ről alig maradtak fent adatok. Az egyesületet tisztek irányították, első elnöksége 13 katonából állt – színe piros-fehér volt (bizonyosra vehető, hogy a nemzeti színekre kívántak utalni). Több szakosztályuk volt, így futball is, bár valószínűleg csak elvétve játszottak hivatalos mérkőzéseket. Kérdés, voltak-e egyáltalán szurkolóik (a „hívek” hiánya önmagában is fontos indikátora egy sportegyesület beágyazottságának). A város sportegyesületeivel összetűzéseik nem voltak, csupán a pályahasználattal kapcsolatban voltak minimális súrlódásaik a DTE-vel.⁴⁸ Ugyanilyen háttérszereplője volt a város politikai életének maga a MOVE is.

Lényegesen fontosabb – de a DEAC-ét megközelíteni nem tudó – szerepet játszott a város sportjában a DGASE. Ha ironikusan szeretnénk fogalmazni, azt mondhatnánk, nagy szerencséje volt a debreceni rendőröknek, hogy a gazdászok sportegyesületének futballcsapata jelentéktelen játékerőt képviselt, bár – Gonda Moshe Elijahu leírása alapján – egy futballcsapat megszűnéséhez/megszüntetéséhez még így is tevékenyen hozzájárultak.⁴⁹ Természetesen a két főiskolai-egyetemi egyesület között teljesen harmonikus volt a viszony, az 1927-es Keletmagyarországi Sportévkönyv szerint „a DGASE vívói, labdarúgói, teniszezői jó erők, de versenyeken többnyire a DEAC színeiben indulnak” (60.o.). A két csapat egyik barátságos mérkőzéséről írja a jobboldal egyik napilapja: „A játék magán viselte a két csapat igazi sport szellemét, sem durvaság, sem a többi egyesületeknél annyira divatos verekedésből semmit sem láthattunk a két főiskolai csapat-tól”,⁵⁰ ami nem meglepő, hisz „a DEAC és a DGASE törhetetlen harcosai a magyar keresztyén és nemzeti irányzatnak.”⁵¹ Nem véletlen, hogy 1922 májusában Milotay István, a KNEP egyik debreceni országgyűlési képviselője is megjelent a DGASE sportünnepélyén.⁵² A Gazdasági Akadémia a szélsőjobboldal legbiztosabb pontja, az ébre-

47 Tiszántúli Hírlap, 1925. 02. 04.

48 Hajdúföld, 1922. 04. 21.

49 1920 nyarán a DGASE-t legyőző Makkabea játékosait a gazdászok megverték. (Gonda: 112) Az információ hitelét megkérdőjelezi, hogy a Makkabeát még áprilisban feloszlatták, viszont később mint Debreceni SC, illetve Hatvan Utcai TC néven rövid ideig – illegálisan – tovább működött.

50 Hajdúföld, 1925. 02. 24.

51 Hajdúföld, 1928. 01. 01.

52 Szembeötlő, hogy egyes politikusok már 1922-ben is politikai tőkét kívántak kovácsolni abból, hogy sportrendezvényeken megjelentek. Milotay István talán a legjobb példa erre. A tudatosság természetesen nem bizonyítható, az azonban figyelemreméltó, hogy a debreceni sportélettel kétszer került közelebbi kapcsolatba. 1922 májusában a DGASE rendezvényén vett részt, illetve a júliusi DVSC jubileumi ünnepségek egyik védnöke volt. A két esemény között volt egy országgyűlési választás: Milotay Debrecen I. választókerületének képviselőjelöltje volt...

dők bázisa volt. „Az ÉME [...] akcióképességét növelték az egyetemi és a mezőgazdasági akadémiai hallgatóság körében kiépített, könnyen mozgósítható bajtársi és egyéb jobboldali diákegyesületek” (Veress 1986: 212). Az ÉME erős kötődését az intézményhez az is mutatja, hogy amikor a szervezet 1925-ben kettészakad, alakul meg az ébredők „*pallagi csoportja*”, élén a DEAC alapító Iványi Bélával és a DVSC-ből már ismert Macsata Józseffel (hozzátehetjük, mindketten katolikusok voltak). Az intézmény igazgatója éveken keresztül Ruffy-Vargha Kálmán, a jobboldal egyik debreceni vezére, a római katolikus egyházköztség világi elnöke volt – akit egyébként 1931-ben a DVSC birkózószakosztálya díszelnökévé választott! Az sem lehet a véletlen műve, hogy a Turul Szövetség gazdaszervezete a Festetics Bajtársi Egyesület⁵³ nevet viselte (egy *dunántúli katolikus* hercegi családét!), az 1935-ös parlamenti választásokon Debrecenben Festetics Sándor a Nemzeti Szocialista Párt színeiben lett képviselő. A gazdaszervezethez természetesen az agresszív antiszemitizmus is hozzátartozott, amit a Makkabeával szembeni támadásuk mellett jelez az alábbi idézet is: „A debreceni gazdasági akadémiai hallgatói közt csak kevés számmal vannak zsidó hallgatók. Tegnapelőtt azonban az akadémia ifjúsága ezeket is szépszerével kitessékelte az előadásról.”⁵⁴ Később már fegyveres összetűzés is volt az akadémia zsidó és nem zsidó hallgatói között, amikor 1922-ben harminc gazdaszervező támadt rá három zsidó hallgatóra, akik közül az egyik a támadók közé lőtt. (Ruffy-Vargha szerint a revolverét használó – életét mentő – hallgató tehetett arról, hogy ilyen komollyá fajult az eset) Bár a nyomozást később megszüntették, de valószínűleg gazdaszervezők törtek be kétszer is a Nagytemplomba, s mázolták a falakra az „Üsd a zsidót!”, majd „Üsd a reformátust!” feliratot.⁵⁵ Trianon természetesen az Akadémia jellegét is alapvetően meghatározta. A magyarázat ugyanaz lehet, mint a DVSC vagy a DEAC esetében (vagyis a határmódosítás közvetlen hatása), volt azonban egy lényeges különbség e tekintetben a három egyesület társadalmi bázisa között. A Gazdasági Akadémia hallgatóinak tekintélyes része ugyanis az elcsatolt területekről érkezett, (a harminc években mintegy harmada!) így a revízióval kapcsolatban különösen indokolt „személyes érintettségéről” beszélni.

Az antiszemitizmus mellett a revízió állandó hangoztatása volt a DEAC ideológiájának másik meghatározó jegye. Példa erre egy 1926-os főtítkári jelentés az egyesületről: „A DEAC történelme szervesen összekapcsolódik hazánk történelmével. A DEAC abban az időben alakult meg, amikor éppen halálharangot kezdtek kongatni telhetetlen ellenségeink szegény hazánk felett. Talán a halálharang szava keltette életre egyesületünket, mint hazánk integritása visszaszerzésének egyik hathatós eszközét. Ha azt akarjuk, hogy Magyarország ismét nagy és erős legyen, erős, a fájdalmakat könnyen elviselő emberekre van szükségünk, ezt pedig [...] a trianoni béke által ránk szabott szűk korlátok között csak a sporttal tudjuk elérni.” (75 éves a Debreceni Universitas Sport Egyesület 1983: 12-13) Az egyesület 1923-as alapszabálya szerint az egyesület célja: „A debreceni

53 A Festetics BE már 1941-ben bevezette a nem keresztény hallgatók kötelező jelvényviselését, amikor az hivatalosan még nem volt kötelező.

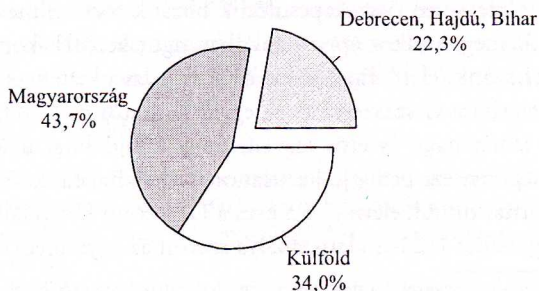
54 Debreceni Újság, 1920. 03. 19.

55 A második nagytemplomi támadásról írta visszaemlékezéseiben Béber László újságíró, hogy „a templomgyalázókat kinyomozták, kétséget kizáróan duhaj gazdaszervezők voltak. Amikor azonban kiderült, hogy a kolompós a kormány egyik főemberének közeli rokona, s ráadásul mind ő, mind a cinkosainak zöme katolikus, felsőbb utasításra az ügyet gyorsan elsimították.” (Béber 1977: 204 – 205)

egyetemi- és általában a művelt ifjúság testi és szellemi épségének rendszeres testgyakorlás és önképzés útján való előmozdítása és ezzel a bajtársi érzés kifejlesztése: a nemzeti és egyéni boldogulás egyik fő feltételének megadása.⁵⁶ Az alapszabályban a „bajtársi érzés kifejlesztése” az, ami a többi egyesület önmeghatározásához képest többletet jelent, bár a „hazafias célok” hangsúlyozása ki nem mondott követelmény volt. A kifejezés egyrészt „szinkronban van” a turulos bajtársi egyesület elnevezéssel, másrészt erős militáns felhangja is van. Ennek ellenére a revíziós gondolat szerényebb szerepet játszott a DEAC (és a DGASE), mint a DVSC ideológiájában. A vasutasok állandóan azt hangsúlyozták, hogy céljuk olyan emberek nevelése, akik majd katonaként visszaszerzik az elcsatolt területeket (ezt természetesen nem ilyen élesen fogalmazták meg, többnyire „az előtünk álló nagy nemzeti feladatok”-ról beszéltek). A DEAC esetében jóval kevesebb ilyen megnyilvánulással találkozunk. Ez egyrészt következhet abból, hogy az antiszemita ideológia minden más elv érvényesülését elnyomta, másrészt adódhat a két klub társadalmi bázisát jelentő csoportok eltérő kollektív diszpozícióiból is. Egyik oldalon a társadalmi ranglétra alsó fokán elhelyezkedő műhelytelepi munkás, aki többnyire fizikai munkát végez, mindennapjait alapvetően meghatározza a „férfias erő” (a saját testi és – szimbolikusan – a megmunkált vas, és a mozdony, a vonat „ereje”), akinek – származásából következően – (Elias nyomán) ösztönmegkötöttségei alacsony szinten vannak. Másik oldalon a műhelytelepi munkáshoz viszonyítva (általában) „úri származású” jövődöbéli értelmiségi, aki a nyers testi erő fitogtatását megveti, az ösztönmegkötöttségek igen magas szintje jellemzi, s aki inkább „tollal harcol”, a nyílt, fegyveres küzdelmet ha meg nem is veti, de többnyire tartózkodik tőle.⁵⁷

A DVSC-nél megállapítottuk, hogy a klub „jobbrafordulásában” döntő szerepet játszott az, hogy az egyesület társadalmi bázisát az elszigeteltségből kitörni kívánó katolikus felekezetűek, s az egyenrangú polgárrá válni kívánó bevándorolt vagongyári munkások adták. A DEAC (és a DGASE) beágyazottsága több rokon vonást mutat a vasutasok bázisával. Amikor az egyetemi és a gazdász egyesület társadalmi beágyazottságáról beszélünk, két nagy csoportra kell gondolnunk, egyrészt az egyesületeket alapító

4. A Gazdasági Akadémiai hallgatóinak származása 1930-1933⁵⁸

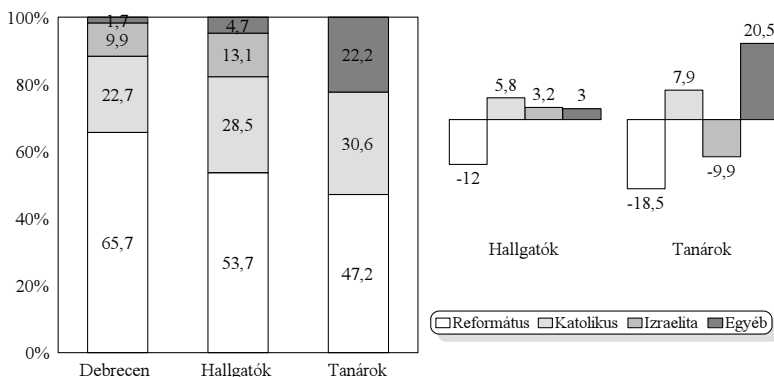
56 HBmL, X.301. 8d. 137.

57 Legyünk tárgyilagosak: a DEAC szurkolói a legagresszívebb drukkerek voltak a városban, ami a fenti magyarázatnak némiképpen ellentmond. A korabeli erőszakos akciók azonban mindenképpen esetlegesek és ritkák voltak, s többnyire néhány pofonban merültek ki. Szervezett és tömeges futballhuliganizmusnak még csíráiról sem beszélhetünk.

58 Forrás: A debreceni agrárfelsőoktatás 100 éve 1968: 90 alapján saját számítás.

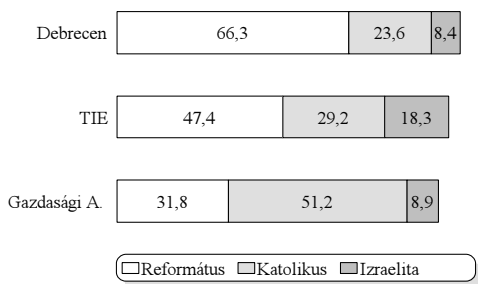
és vezető tanárookra, és az azokban sportoló, és azoknak szurkoló hallgatókra. A DGASE hallgatói esetében nyilvánvaló, hogy egy olyan egyesületről van szó, ahol minden bizonnyal rendkívül kevés debreceni sportolt. Legalább ilyen érdekes, ha a Tudományegyetem tanárainak születési helyét vizsgáljuk. Az 1921/22-es tanév első félévében a jogi karon 11 tanárból egy született Debrecenben, míg a bölcsészkar 13, illetve az orvosi kar 12 tanárból egy sem! Szintén érdekes a két felsőoktatási intézmény hallgatóinak és tanári karának felekezeti megoszlása. Tóth Pál Péter többször idézett könyvében

5. A debreceni egyetem 1921/22-es tanévi és a város 1920-as felekezeti összetétele.⁵⁹

ugyanis feltűnő, hogy az egykori hallgatók közül többen is arról számolnak be, hogy az egyetemen igen erős volt a katolikus befolyás (az egyetem ugyanis nem felekezeti – mint az eredetileg egyes tervekben szerepelt – hanem állami intézmény volt). Vajda Benő szerint a bajtársi egyesületek vezetőinek 80%-a (!) „katolikus vagy sváb nevű gyerek volt” (Tóth Pál Péter 1987: 139). Majerszky Klára az okokat is meghatározza: „Az ember úgy hallotta, hogy egy magas állás elnyerésénél, például az egyetemi katedránál nem

6. A debreceni felsőoktatásban tanulók felekezeti megoszlása(%)⁶⁰

⁵⁹ A második grafikon az egyetemi adatokat a városi arányszámokhoz viszonyítva mutatja be. Az egyetemre vonatkozó eredmények nem tartalmazzák a teológiai fakultás adatait. A tanévben a hallgatók száma így 601, míg a tanári létszám 36 volt (az egyetem adott tanévi almanachjának adatai). A város lakossága 1920-ban 103.186 volt (a városra vonatkozó adatok: Tímár 1993: 72-74).

⁶⁰ A város adatai az 1930-as évből, a Tisza István Egyetem adatai az 1930/31-es, a Gazdasági Akadémia adatai az 1929/30-as tanévből származnak. Az adatok forrása: Debrecen – Tímár 1993: 74, Gazdasági Akadémia – Debrecen Katolikus múltja és jelene 1930: 86-87., TIE – az egyetem almanachja. Saját számítások.

volt mindegy, hogy valaki református-e vagy katolikus. Az egyetemi katedrát ugyanis nem Debrecenben döntötték el, hanem a minisztériumban Pesten, és Pest már a katolicizmusé volt, legalábbis így éreztük. Úgy tudtuk, hogy az egyetemi tanárok jó része katolikus volt. Ezeket akkor számon tartották” (Tóth Pál Péter 1987: 210-211).

Hogyan jelent meg a katolikusok és a nem tősgyökeresek befolyása a DEAC-nál? A vasutasok esetében a Celticot hoztam fel példaként, a glasgow-i egyesületnek a város püspöke volt az első elnöke, a DVSC intézője, választmányi tagja „csupán” a katolikus egyház debreceni vezetőjének testvére volt. Lindenberger János apostoli prépostnak azonban nemcsak testvérén keresztül volt némi kapcsolata a sporttal, ugyanis (egyedüli egyházi vezetőként!) alapító tagja volt a DEAC-nak. Őt megelőzően csak a DTE-nek volt „egyházi kötődése”, a klubnak a református püspök és a zsidó hitközség elnöke volt alapító tagja, a DEAC az első egyesület, melyhez a katolikus egyház vezetője kötődik. Lindenberger ráadásul a nem tősgyökeres DEAC alapítónak is tökéletes szimbóluma (az egyesület egyetemi tanár alapítói között egy született Debrecenben), ugyanis egy évvel az egyesület alapítása előtt érkezett Debrecenbe. Jelképe a jobboldali katolikus politizálásnak is, mint a keresztény kereskedelmet fellendíteni kívánó Hangya Szövetkezet illetve a MOVE alapítója (lelkészként egy félkatonai szervezetben!), a Keresztény Nemzeti liga társelnöke, a KNEP-nek majd a NEP-nek is megalakulásukkor választmányi tagja (az Egységes Pártnak azonban nem!). A DEAC-nál egyértelmű katolikus és „idegen” befolyásról mégsem beszélhetünk az alapítók összetétele alapján (az 1922 márciusi közgyűlésen úgy döntöttek, hogy jelentősen korlátozzák a külső elnökségi tagok számát, így a későbbi vezetőségi névsorok – a többi egyesülettel ellentétben – nem sokat mondanak a DEAC társadalmi és politikai hátteréről, hisz csak néhány tanár és diák neve szerepelt azokban). Az egyesületet 22-en alapították, köztük 13 egyetemi tanár. A „külsősök” között találjuk – Lindenberger mellett – Vásáry István-t, a város későbbi polgármesterét (akit éppen a jobboldal bukattatott meg), két tradicionális kereskedőcsalád leszármazottját, Kontsek Kornélt és Sesztina Jenőt, a törvényszék elnökét és három ügyvédet (köztük a formális puccsal megbuktatott Vásáry Istvánt felváltó polgármestert, Kölcsey Sándort). A 22 alapító közül 17-nek sikerült a felekezeti hovatartozását felderíteni, közülük 12 református (lényegesen nagyobb az arányuk, mint az egyetemi tanárok között, sőt, mint a város lakossága között), 5 római katolikus, és 1 evangélikus, a két világháború között az egyesületnek zsidó vezetőségi tagja nem volt (sőt, feltételezésem szerint sem zsidó tagja, sem zsidó sportolója nem volt a DEAC-nak).

Az alapítók épp oly aktívak voltak különböző jobboldali egyesületekben, mint azt a vasutasoknál láthattuk. A DEAC-ot a két világháború között két tanár vezette, 1927 őszéig Darkó Jenő, majd Milleker Rezső. Vagyis egy háromszéki székely, és egy bánáti katolikus sváb család sarja! Darkó Jenőt 1914-ben nevezték ki a debreceni egyetemre, ő az erősen nacionalista és (természetesen) revizionista Székely Társaság elnöke volt. Még 1919-ben a debreceni munkástanács több professzor eltávolítását sürgette, köztük Milleker Rezsőét (mellette az 1920-ban országgyűlési képviselőnek megválasztott Bernolák Nándort, és a magyarországi német nacionalizmus egyik központi alakját, Huss Richárdot említették). Milleker a Keresztény Nemzeti Liga vezetőségének volt

tagja. Gonda Moshe Elijahu szerint Rugonfalvi Kiss István – aki szintén szerepel az alapítók között – „A legvadabb és legfurcsább antiszemita volt. Előadásában és szónoklataiban szélsőségesen nemzetinek és antiszemitának hatott, másrészt jó szívvel támogatta tanulásukban – még pénzzel is – zsidó hallgatóit és szíves viszonyt tartott fenn a zsidóközösség számos tagjával” (Gonda: 175). Ennek ellentmond felfogása a numerus clausuról: „A munkaszeretetet az üzleti szellemmel együtt be kell nevelnünk a magyar ifjúságba. [...] Ez az a cél, amely felé a magyar pedagógiának törekedni kell és nem a numerus clausus.”⁶¹ Rugonfalvi Kiss István egyébként 1918-ban a Székely Nemzeti Tanács elnöke volt, később a Székely Társaság választmányi tagja, majd a NEP elnöki tanácsának tagja. A katolikus Iványi Béla, a jogtudományi kar tanára volt az Ébredő Magyarok debreceni szervezetének vezetője, 1923-ban kísérletet tett a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalakítására. Az ÉME kettészakadása után a pallagi csoport vezetője lett. (Ismét egy példa a vasút és felsőoktatás szokatlan – bár az ellenforradalom idején oly gyakori – találkozására: a húszas években az ébredők mozgalmát egy egyetemi tanár és egy MÁV alkalmazott vezette – Iványi Béla, majd Szathmáry István. Iványi a DEAC alapító és Szathmáry a DVSC 1929-es tiszteletbeli ügyésze...) Iványi a húszas évek elején szinte minden jobboldali kezdeményezésben részt vett, az ÉME elnökség mellett választmányi tagja volt a Keresztény Nemzeti Ligának és a KNEP-nek, majd alelnöke mindkét szervezetnek, végül egyik kerületi elnöke a Községi Pártnak. Iványi egyébként nyugdíjba vonulása után a Batthyány és Festetics családok levéltárának rendezésével és feldolgozásával foglalkozott (emlékezzünk vissza: a pallagi gazdászok bajtársi egyesületét Festetics BE-nek hívták, Iványi az ÉME szakadása után a pallagi csoport vezetője volt, a harmincas évek közepén a Festetics-féle nemzetiszocialisták egyik kiemelt bázisa éppen a Gazdasági Akadémia volt). Tankó Béla a Székely Társaság választmányának volt tagja, 1920-ban a Keresztény Nemzeti Liga estélyén tartott beszéde talán elárul valamit „világnézetéről”, ahol a tudósítás szerint „az esztétika tudományának alaposságával világította meg, hogy igenis a fajnak köze van a művészetekhez.”⁶² Fia – ifj. Tankó Béla a DEAC ifjúsági alelnöke volt 1927-ben. Nevével 1927 októberében találkozhatunk a sajtóban. A kormányra egyre nagyobb nemzetközi nyomás nehezedett, hogy helyezze hatályon kívül a diszkriminatív numerus clausus törvényt. Bethlen 1927 októberében vetette fel (ő ekkor – 1926 és 1935 között – Debrecen országgyűlési képviselője), hogy a kormány ki akarja iktatni az inkriminált paragrafust, mire három egyetemen tüntetések kezdődtek, köztük Debrecenben is. A Kollégium udvarán több száz egyetemista tüntetett, az egyik szónok ifj. Tankó Béla volt. Kijelentette, hogy „a zsidó vér sohasem tud asszimilálódni” és „csak annyi zsidót tűrjünk meg magunk között, amennyit meg tudunk emészteni”.⁶³ Papp Géza földbirtokos a KNEP alelnöke, Sesztina Jenő a Keresztény Nemzeti Liga majd a NEP választmányának volt tagja.

61 A Hírlap, 1919. 10. 8. A fenti Gonda idézet minden bizonnyal egyike az alapos, de korántsem tárgyilagos szerző túlzásainak.

62 Debreceni Újság, 1920. 09. 23.

63 Debrecen, 1927. 10. 28.

A DEAC és a jobboldal látványos kapcsolata működésének első éveiben is szembeötlő volt. Első elnökségét 1919 novemberében választották, a főtítkár személye ismét azt mutatja, hogy a vasúti és egyetemi alkalmazottak egy politikai táborba kerültek, ugyanis az egyetemi egyesület első főtítkára egy MÁV segédítkár volt! A KNEP választmányának volt tagja a tiszteletbeli elnök (Veszprémy Zoltán főispán), illetve a tornaszakosztály elnöke. Liszt Nándor DEAC főjegyző nevével a Keresztény Nemzeti Liga választmányában találkozhatunk, a vívó szakosztály elnöke a KNEP jegyzője és az ÉME pénztári ellenőre volt. A futball szakosztály élén Haendel Vilmos állt, aki minden kétséget kizáróan a debreceni jobboldal első számú vezére volt. A futball politikai jelentőségét mutatja, hogy éppen Haendel lett a szakosztály elnöke. A választás minden bizonnyal szimbolikus – bár a szerző állítását bizonyítani nem tudja – de az egyetemi tanárnak, az Arany János Társaság, a Keresztény Nemzeti Liga, a KNEP, a Községi Párt elnökének, a MOVE „civil” csoportjának alelnökének, az evangélikus egyházmegyei felügyelőnek valószínűleg a labdarúgás nem volt a szakterülete.⁶⁴ Az 1920-as vezetőség igazgatótanácsának tagjai közül Csernátony Lajos a KNEP, Payer Dezső az ÉME választmányának volt tagja, míg Jóna Kálmán a Keresztény Nemzeti Liga és az ÉME választmányában szerepelt, a Független Polgári Pártnak (hangzásával ellentétben: radikális jobboldali fantompárt) pedig főtítkára volt.

Végezetül egy idézet a harmincas évek második feléből, az egyesületet leghosszabb ideig irányító elnöktől, Milleker Rezsőtől (aki – nem lehet eléggé hangsúlyozni – bánáti katolikus sváb volt). Egy sportegyesület elhelyezését a szimbolikus-politikai erőterben az is segíti, ha megismerjük, irányítói (főképp az elnök) miben látják a sport társadalmi szerepét, hogyan képzelik el az „ideális sportot”, testedzést. Milleker egyértelművé tette, ő a Harmadik Birodalom sportideáljaiért rajong, azt hiszem az idézet nem érdemel különösebb kommentárt: „Nem beszélek e helyről a német katonaságról, amelynek sportszerű kiképzése ma rendkívül fejlett és modern. Ugyancsak hasonló a barnaingesek aktív tábora, ahol a szervezés a sport nélkül el sem képzelhető. Hatalmas szerv ezenkívül a Kraft durch Freude, a német munkafront nagyszerű hétfégi foglalkoztatója és szórakoztatója. Hasonló a Hitler-ifjúság, a munkaszolgálat, legyen az akár önkéntes, akár pedig kirendelt munkaszolgálat. Mindezek a Harmadik Birodalom nagyszerű létesítményei, amelyek a sport szolgálatában állanak.”⁶⁵

HIVATKOZOTT IRODALOM

Béber László 1977: *Debreceni érdekességek*. Debrecen

Debrecen katolikus múltja és jelene. (Szerk. Liszt Nándor – Sümeghy József.) Debrecen, 1930.

A debreceni agrárfelsőoktatás 100 éve. (Szerk. Komoróczy György) Budapest, 1968.

A debreceni Magyar Királyi (Tisza István) Egyetem Évkönyve és Almanachja. (1914/15 – 1940/41) Debrecen.

64 Mint ahogy – a szerző állítását ismét nem tudja tényekkel alátámasztani – szimbolikus lehetett Haendel kiválasztása a jobboldal élére is. Bizonyára szerepet játszott esetleges karizmatikus volta is, feltűnő azonban, hogy Haendel *evangélikus* volt, azaz személyén keresztül a (szélső)jobboldal cáfolni tudta a katolikus hátterére utaló bírálatokat.

65 KLTE Kézirattára, Ms 83/541.

- Dobrovits Sándor 1936: *Budapest egyesületei*. Statisztikai közlemények, 74/3. Budapest
 ifj. Gonda Béla 1934: *A magyar vasutasok társadalmi helyzete, tekintélye*. Vasúti és közlekedési közlöny 74. 657-658.
 Gonda Moshe Elijahu é. n.: *A debreceni zsidóság száz éve*. Tel-Aviv
 Hadas Miklós – Karády Viktor 1995: *Futball és társadalmi identitás*. Replika 17-18. 89-120.
Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. (Szerk. Tokody Gyula.) Debrecen, 1970.
75 éves a Debreceni Universitas Sport Egyesület. (Szerk. Dr. Fésüs László.) Debrecen, 1983.
 Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest
Keletmagyarországi sportévkönyv 1927 (Szerk. Tamássy László.) Debrecen, 1928.
 Kun László 1982: *A szabadidő-mozgalom és a vállalati sport a Horthy-korszakban*. Testnevelés és Sporttudomány 1. 17-26.
 Szegei Péter 1998: *Volt egyszer egy Bocskay... A Bocskay Futball Club társadalomtörténeti megközelítésben*. Debreceni Szemle 4. 622-636.
 Szegei Péter 1999: *Zsidók a debreceni sportegyesületekben. Asszimilációs és disszimilációs jelenségek egy magyar város sportéletében*. Múlt és Jövő 1. 104-120.
 Szűcs Ernő 1976: *A MÁV Debreceni Járműjavító Üzem megalapítása és működésének első periódusa 1898-1914*. In: Mikecz Ferenc (szerk.): *A MÁV Debreceni Járműjavító Üzem története*. Debrecen 7-38.
 Tímár Lajos 1993: *Vidéki városalakók*. Budapest
 Tóth Pál Péter 1987: *Messiasok*. Budapest
 Varga Zoltán 1967: *Az egyetem eszmei – politikai arculatának alakulása működésének első három évtizedében*. In: *A debreceni tudományegyetem története I. 1914-1944*. Debrecen
 Veress Géza 1986: *A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919-1931)*. In: *Debrecen története IV*. (Főszerk. Ránki György.) Debrecen 165-234.

NAPILAPOK

Debreceni lapok: A Hírlap, Debreceni Független Újság, Debrecen, Debreceni Újság, Debreceni Újság – Hajdúföld, Egyetértés, Hajdúföld, Keletmagyarországi Sporthírlap (hetilap), Tiszántúli Hírlap
Egyéb lapok: Nyírvidék (Nyíregyháza), Vasúti Hírlap (a VOGÉ lapja, Budapest), Világ (Budapest)

A DOLGOZATBAN HIVATKOZOTT EGYESÜLETEK VEZETŐSÉGI NÉVSORAI

(Természetesen ez a lista nem tartalmazza minden egyesület minden vezetőségi névsorának (a sportegyesületekben többnyire évente választottak vezetőséget) leőhelyét, azonban olyan bőséges adatbázist jelent, amely alapján már nyugodtan lehetett következtetéseket levonni az egyes sportegyesületek társadalmi bázisára vonatkozóan.)

Arany János Társaság Debreceni Újság, 1919. 01. 01.

Debreceni Egyetemi Atlétikai Club az alapítók névsora és az 1927-es vezetőség: HBmL, X. 301. 8d. 137., Hajdúföld, 1919. 11. 19., Hajdúföld, 1920. 11. 03. és 04., Hajdúföld, 1922. 11. 11., Hajdúföld, 1923. 11. 23., Hajdúföld, 1924. 11. 01., Debrecen, 1930. 01. 04., Debreceni Újság – Hajdúföld, 1932. 12. 20.

Debreceni MÁV Testgyakorlók Köre Debreceni Újság, 1919. 08. 07., Debreceni Újság, 1922. 03. 20.

Debreceni Vasutas Sport Club Debreceni Újság, 1920. 07. 21., Keletmagyarországi Sporthírlap, 1921. 04. 11., Hajdúföld, 1923. 03. 18., Debreceni Hétfői Újság, 1926. 03. 29., 1928-as vezetőség: HBmL, X.301 4d. 50. 1928. 03. 04., Keletmagyarországi Sporthírlap, 1929. 03. 11.

Ébredő Magyarok Egyesülete Hajdúföld, 1923. 12. 08., Hajdúföld, 1924. 10. 21., Hajdúföld, 1925. 12. 08., Hajdúföld, 1927. 01. 08., Hajdúföld, 1927. 12. 02., Hajdúföld, 1929. 02. 12., Debreceni Újság – Hajdúföld, 1930. 05. 09.

Egységes Párt Debreceni Újság, 1928. 01. 29.

Független Polgári Párt Hajdúföld, 1921. 05. 18.

Katholikus Otthon Hajdúföld, 1922. 03. 14., Hajdúföld, 1925. 02. 24., Debreceni Újság, 1928. 03. 12.
Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja Debreceni Újság, 1920. 03. 28., Debreceni Újság, 1921. 05. 28.
Keresztény Nemzeti Liga Debreceni Újság, 1920. 06. 22., Debreceni Újság, 1921. 03. 22., Hajdúföld, 1923. 06.
26., Hajdúföld, 1926. 07. 04.
Községi Párt Hajdúföld, 1922. 12. 05.
Magyar Országos Véderő Egylet Debreceni Újság, 1920. 06. 09., Hajdúföld, 1922. 04. 21.
MOVE Debreceni Sport Egyesülete Debreceni Újság, 1920. 07. 22.
Nemzeti Egység Pártja Debrecen, 1933. 06. 18.
Székelly Társaság Hajdúföld, 1929. 01. 08.

Majtényi György

Életstílus és szubkultúra

Az autózás története (1920–1960)

„A vonat gyorsabb a sasnál.
De a légy, a csepp kis légy
túlszárnyalja a gyorsvonatot.
A fecske gyorsabban repül,
mint a légy.
De az autó minden fecskét elhagy.”
(Ilja Ehrenburg: Az autók élete.)

A LÓ ÉS AZ AUTÓ, AZ ÚJ ÉLETSTÍLUS-ELEM TÉRNYERÉSE

Az első budapesti autó útját nagy megrökönyödés kísérte: „... néha oly sebes iramot vett, hogy még a gyorsan ügető kettősfogatot is megelőzte. El lehet képzelni, mily nagy feltűnést keltett az utca népe előtt: amerre elhaladt megbámulták, és mindenki csodálkozott a merészségen” (Keller 1987: 52). Az autó nemcsak meggyorsította, de át is alakította az utcai közlekedést. Míg a pesti ember átlagban két-három, a konfliskocsi hat, a fiáker hét-nyolc, az autóbusz pedig huszonöt km/h-s sebességgel haladt, addig az autó a maga harmincöt-negyven km/h-s sebességével valósággal berobbant a közlekedésbe. A kortársak úgy látták, hogy „tempójával fokozott gyorsaságot diktál rá az egész utcára” (Pásztor 1927: 8-9).

A technikai találmányok egyedi jellegét jellemzi az a mód, ahogyan áthatották a mindennapok világát, az egyes fogyasztók individuális stílusát. A jelenkori fogyasztási kultúrákkal kapcsolatban az *életstílus* a személyiség, az önkifejezés és a nyelvi képességek, összegezve: a „stiliztikai öntudat” fogalmaként használatos. „A test, a ruhák, a beszéd, a pihenés, az étkezési és ivási szokások, az otthon, az autó, a szabadság, stb.” mind jellemezhető a „tulajdonos/ a fogyasztó „személyiségének, érzés- és ízlésstílusának indikátoraként” (Featherstone 1991: 83). Az életstílus tehát interiorizált életmód, az életmód személyiségformáló hatása. Egy új életmódelem megjelenése mindig új kihívásokat, s egyúttal a kihívásokra adott válaszokat is jelent.

Az automobilmek előnyeinek megismerése kapcsán megfogant a gondolat, hogy a „történelem annyit haladt, mint nem is olyan régen 50 vagy még több esztendő alatt”.¹ A motorizáció, a technika „nyílegyenes vonalú” fejlődése az emberekben olyan képzeteket keltett, mint a felgyorsuló idő vagy a távolságok lecsökkenése: kitáguló perspektívát érzékeltetett.

A 30-as évektől fogva – a források szerint – már maradinak számított, aki idegenkedett a motorizáció gondolatától. Nem csoda, hogy az automobil lassan, de biztosan kiszorította a lovat a fővárosi közlekedésből. 1912 és 1927 között kb. 10 000-rel

¹ Automobilizmus. A Királyi Magyar Automobil Club hivatalos lapja. I/1. 1939. január. 1. o.

csökkent a fővárosi utakon ügető lovak, és ugyanennyivel növekedett az itt közlekedő „géperejű járművek” száma.² Joggal feltételezhető, hogy az autóhoz, az autózáshoz kapcsolódó személyes élmények egyfajta azonosságérzetet jelentettek a gépkocsi híveinek a számára. (Az alábbiakban ezt az életstílus-közösséget jelölöm az autós szubkultúra fogalmával.)

Az autótulajdonlás, amikor még kevés személygépkocsi volt, határozott önidentifikációra készítette az automobilosokat, identifikációra a lovonjárókkal vagy éppen a gyalogosokkal szemben. Bródy Sándor automobilizmus című novellájának hősnője olyan akar lenni, mint az automobilos asszonyok, hogy „előre kötött fátyollal, elegánsan” rohanhasson végig a „gyalog és lovonjárók között”. Minél közelebb akar kerülni az automobilhoz; s a férjhezmenetelben is ez a szándék vezérli. A történet végén, amikor egy autóbaleset vet véget férje és volt udvarlója életének, lelki szemei előtt földereng egy vidéki nagybirtokos alakja (Bródy 1907: 1-14).

A ló lovasának képe azonban, csak magányos, romantikus hölgyek vágyaiban tudott ideig-óráig az automobil tulajdonosának vetélytársa lenni. A libériás sofőr és a Chevrolet ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt. A közismert sofőrtrükkök egyike volt, hogy Chevroleten száguldó báróknak adták ki magukat az inasok, s ilyenkor – visszaemlékezéseik tanúsága szerint – a hölgyeknél legtöbbször sikerrel jártak (Surányi.1972: 76-78). Az autós szubkultúra úgy tűnik, hogy az udvarlás terén is győzni tudott a lovas szubkultúrával szemben, ami a társadalmi értékrendszer változását is mutatja.

A normarendszer megváltozása a normaadó személyek életstílusán keresztül is jellemezhető. A lovak-autók „paradigmaváltás” a Horthy-család életében is megtörtént. A kormányzó lovak iránt táplált vonzalma a korban közismert volt. Horthynak San Policarpoban, a tengerészisztiek villanegyedében még – Kenderesről hozatott – fogata és hátaslova volt, s a jachtját is Kincsemnek keresztelte el. Fia, Horthy István azonban már a motorizáció lelkes hívévé vált. Gyermekkorától fogva érdeklődött a motor, az autó, a repülőgép és a motorcsónak iránt. Tizennyolc éves korától motoros versenyeken indult. A Ford Művek detroiti üzemében vett részt másfél éves tanulmányúton. Hazatérve a MÁVAG autógyártó-üzemének szerződéses főmérnöke lett, majd később átvette a vállalat vezetését. Felesége, Edelsheim-Gyulai Ilona grófnő osztozott vele motorizációs szenvedélyében. Fényképfelvételek örökítették meg azokat a pillanatokot, amikor a nagyefánti Edelsheim-kastély parkjában testvéreivel – Éva, Miro és Sia grófnőkkel – motorra pattant. (Megjegyzendő, hogy nemcsak a motor, de a kecses alakot szépen kiemelő motoros bőrruha is nagy népszerűségnek örvendett ekkor a fiatal lányok, asszonyok körében.) Később megtanult autót és repülőgépet is vezetni. Fiuk másfél éves korában már nem egyszerű, hanem gépesített „hintalovon” lovagolt.

A királyi várban található kormányzói rezidenciában a falakon, polcokon képek, szobrok alakjában, még a ló, főképp a telivér dominált. 1941-ben Horthy Istvánt kormányzó-helyettesnek nevezték ki. Ekkor az ő hivatala is (a pesti rakpartról) a királyi várba költözött. Életmódjának normaképző szerepét jellemzi, hogy kormányzó-helyettesi kinevezését az autósok klubja, a KMAC (Királyi Magyar Autós Club) az

² Uo. 9. o.

autóstársadalom sikereként fogadta, és ünnepelte.³ A klub vezetői bíztak abban, hogy az autós életmód ezután még rangosabb szerepet kap majd az állami életben, és abban is, hogy a klub az autósok érdekeit a korábnál is hatékonyabban tudja majd képviselni.

Az alábbiakban az autósok életét meghatározó események 1920 és 1960 közötti politikatörténetét ismertetem, amely alapján értelmezhető e szubkultúra átalakulása is. A nagypolitikának az autózásról szóló diskurzusait vettem rá az autósok életét konkrétan érintő intézkedések síkjára. A szubkultúra formálódását az autók számának és az autótulajdonosok társadalmi összetételének korszakunkon belüli változásán keresztül jellemzem.

1920-1938

Az autózás a Horthy-korban beépült a korabeli elit életmódjába; az autós-szubkultúra képviselői a legfelsőbb állami szinten is reprezentálni tudták az autós életmódot. Az autózást érintő intézkedések e tény ismeretében értelmezendők.

1920-ban az első svábhegyi verseny volt hivatott jelezni, hogy az első világháború és a tanácsköztársaság után új időszak nyílt az autózásban. Az automobilosok klubjának reprezentatív kiadványa hangsúlyozta, hogy míg „az autóügyek legfőbb vezetőjének tisztét a tanácsköztársaság „gyászos hat hónapja alatt” egy volt kocsimosó töltötte be, addig az új rendszerben az autózás kiemelt politikai jelentőséget kapott. A verseny védnökségét a kormányzó vállalta el, aki személyesen is megjelent a rendezvényen. Ahogyan azt a korabeli propaganda kiemelte, a verseny résztvevői és nézői között szinte az egész korabeli elit képviseltette magát (Lindner-Illés 1930: 102-130).

Már az első autótulajdonosok előkelő társaságot alkottak, s a gépkocsi-tulajdonlás presztízse a későbbiekben is megmaradt. Hatsek Béla, egy tehetős műszerész volt az első magyarországi autótulajdonos, akit még a gépcsodák iránti rajongása késztetett autóvásárlásra 1985-ben. Őt követve, Törley József pezsgőgyáros hozott be személygépkocsit, saját használatra. Az elkövetkező években főképp főurak vásároltak gépkocsikat; Esterházy Miklós, Szapáry Pál és Karácsonyi Jenő grófok is fölíratkoztak az első magyar automobiltulajdonosok közé. (Lindner-Illés 1930: 11-16). Majd az arisztokratákat követve – a KMAC Jubiláris Aranykönyvének tudósítása szerint – a magyar gyárosok „is az autótulajdonosok soraiba” léptek (Lindner-Illés 1930: 17). Az autó reprezentációs szerepét, vagyis hogy a korabeli elitbe tartozás egyik fő ismérve lett, jelzi, hogy a politikusok szinte velük egyidőben kezdtek ismerkedni az új életmód-elemmel. Már 1911-ben megalakult a képviselők automobil klubja. A klubba a képviselőház és a főrendiház tagjai, az ő feleségeik és gyermekeik léphettek be.⁴ Az autótulajdonlás a hagyományos elit, az arisztokrácia, a gazdasági elit, a nagypolgárság, s egyúttal a politikai elit életmódjának szerves része lett; s beépült a hagyományos életmódelemek közé. Az első autótúra Szapáry Pál gróf nevéhez fűződik, aki „az akkori Oroszlengyelország fővárosába uta-

3 Automobilizmus. IV/2. sz. 1942. február 20. 1-4. o.

4 Automobil Vezetők Lapja. Bp., 1911. II/2. sz. február 25. 4. o.

zott, ahol részt vett a Potoczky (helyesen: Potocki) gróf birtokán rendezett jávorszarvas vadászaton” (Lindner-Illés 1930: 28).

A gépkocsik zöme a húszas években Budapesten koncentrálódott,⁵ és magánemberek tulajdonában volt. Kezdetben a forgalom „még családi volt”; a járókelők „személyesen” ismerték a kocsik jó részét, amelyek valóban „egyedi, sőt különleges darabok voltak”, tudni lehetett tulajdonosaik nevét, rangját (Granasztói 1965: 638). A pesti utcán érthető módon az automobil a fiákernél, a konflinál és az elektromobilnál is nagyobb feltűnést keltett. Míg az előbbieken – Granasztói Pál visszaemlékezése szerint – jórészt időős hölgyek hajtottak hangtalanul, addig az autósok és gépkocsijaik közismertek voltak, például a Budapesten élő mecklenburgi herceg sötétzöld sportkocsija, vagy az egyik „közismert aranyifjú sárga-fekete Bugattija” (Granasztói 1965: 638). Az autósok köre fokozatosan bővült, de a gépkocsi-tulajdonlás „személyes jellege” még sokáig, egészen a harmincas évek második feléig megmaradt. A magánautó-tulajdonosokkal szemben, a hivatali autó fölött rendelkezők ekkoriban meglehetősen szűk csoportot alkottak, s a kevés állami autó reprezentációs szerepe elsősorban az adott személyek presztízsét emelte.⁶ A későbbiekben is gyakorlatilag a miniszterek és az államtitkárok jelentették azt a – széles körben ismert – politikusi gárdát, amely ebben a kedvezményben részesült.⁷

Az autós szubkultúrát érintő intézkedések kapcsán a későbbiekben döntő momentum volt, hogy a befolyásosabb autós személyiségek miképp tudták mozgósítani kapcsolati tőkéjüket; magánemberként hogyan tudták képviselni az autósok érdekeit. Az 1900-ban alakult Magyar Automobil Club (1911-től Királyi Magyar Automobil Club) elnökségét ebben az időszakban a korabeli politikai elithez sok szálon kapcsolódó személyek alkották. A szervezet így hatékonyan tudta szervezni az autós társadalom

5 1938-ban 8502 személygépkocsi tulajdonosa volt budapesti illetőségű, 7244 pedig vidéki. Utóbbiak Budapest vidéki kerületeiben, Debrecenben, Egerben, Győrben, Gyulán, Jászberényben, Kaposváron, Kecskeméten, Miskolcon, Nagykanizsán, Nyíregyházán, Pécsen, Sopronban, Szegeden, Székesfehérváron, Szolnokon és Szombathelyen laktak (Magyar Statisztikai Évkönyv 1938: 174).

6 Körösvény a gépkocsi használatról. (1920. XI. 29.) „A folyó év november hó 26-án megtartott Minisztertanács az egyes minisztériumok, illetve állami hivatalok üzemében lévő gépkocsik kérdésével foglalkozván, takarékosági szempontból az állami gépkocsi-üzemeknek legmesszebbmenő redukálást határozta el. Ennek alapján elrendelem, hogy a Külügyminisztérium folyó évi november hó 30-tól kezdődőleg csak két személyszállító gépkocsit és egy teherautót tarthat üzemben, és ezen rendeletem keresztülvitelére egyidejűleg az autóreferenst utasítottam. A két előbb említett gépkocsi közül az egyik, mint eddig is, kizárólag a miniszter úr rendelkezésére fog állami, a másik de. 10-2-ig és du. 5-8-ig sürgős és hivatalos ügyek intézésénél a minisztérium használatára, a teherautó pedig elsősorban a futópoggyász akadálytalan szállítására...” (aláírás: Kánya) (Pritz 1994: 266).

7 „A magyar királyi miniszterelnök 1931. évi 1.401 M.E. számú rendelete az állami hatóságok, hivatalok, alapok, alapítványok, vállalatok, üzemek, intézetek és intézmények gépjárművei beszerzésének, használatának és értékesítésének szabályozásáról. 6. §. Járandósághoz kötött személygépkocsik. A miniszterelnök, a miniszterek és a politikai államtitkárok gépkocsijai, amelyeket nemcsak ők, hanem családtagjaik, és szűkebb értelemben vett egyéb hozzátartozóik is használhatnak. Használatuk a köteles takarékoságon felül csak annyiban esik korlátozás alá, hogy háztartási alkalmazottak csak a fent említett személyekkel együtt járhatnak a kocsikon. Az ezen pont alatt elősorolt személygépkocsikkal teljesen egy elbírálás alá esik még az a három személygépkocsi is, amely jelenleg a magyar királyi állami rendőrség budapesti főigazgatójának, és a magyar királyi államvasutak elnökgazgatójának, és a magyar királyi posta és távíroda vezérigazgatójának használatára van rendszeresítve.”

életét. A klub elnöksége gyakorlatilag valamennyi, az autózással kapcsolatos kérdésben állást foglalt. Tárgyalt az autós életet szabályozó jogszabályokról, s még benzinkúthálózat kiépítésére is vállalkozott (Valecsik 1989: 258-260). A vezető személyiségek politikai befolyását – és egyúttal „autós szubkultúra szempontú” megközelítésben a rendszer tekintélyelvű jellegét is – jellemzi, hogy a klub tagjai érdekeiket kezdetben sikerrel tudták érvényesíteni (Lindner-Illés 1930: 53). Ekkoriban kezdett az autóforgalom kiszolgálása önálló üzletággá válni. Megszaporodtak a benzintöltő-állomások, és megnövekedett az autógyártó üzemek száma is (Valecsik 1989: 255).

A gazdasági válság hatása csorbította az autós klub vezetőségének érdekérvényesítő képességét. 1928-tól az autóváltók átvételét megszüntette a Nemzeti Bank. Még ugyanabban az évben újabb adóterheket vetettek ki a behozott gépkocsikra.⁸ 1930-tól fogva átmenetileg csökkent a forgalomban közlekedő autók száma. Az autókereskedelem mélyülő válságát mutatja az a tény, hogy a belvárosból az autókereskedők a város külsőbb régióiba, olcsóbb helyiségekbe költöztek.⁹ 1931-ben jelent meg a közlekedésügyi minisztérium rendelete, amely a helyközi autófuvarozást gyakorlatilag megszüntette – azáltal, hogy hatókörét 30 km-es körzetben határozta meg. Az autósok ebben az intézkedésben az államvasút és az államhatalom összefogásának a jelét látták.¹⁰

A városi utakon, az autós szubkultúra háttérbe szorulásának legkézzelfoghatóbb jeleként átmenetileg megszaporodott a lovas kocsik száma (Bálint 1986: 83-84). A szubkultúrát sújtó rendelkezések elleni tiltakozásként az autós szervezetek képviselői 1933-ban nagygyűlést szerveztek. Hogy az autósok érdekeit minél hatékonyabban tudják érvényesíteni, a nagygyűlés végrehajtó-bizottságába a politikai, társadalmi, gazdasági élet prominens személyiségeit kérték fel: többek között ifj. Horthy Istvánt, József Ferenc főherceget, Bláthy Ottó Tituszt.¹¹

A gazdasági válság után, 1934-től kezdve újabb konjunktúra időszak kezdődött az autókereskedelemben, nőtt a behozott gépkocsik száma, bővült az autótulajdonosok köre. A kormány hatálytalanította az 1907-es ipartörvényt, amely közhasznú vagy közületi járművekként csak hazai gyártmányok forgalomba állítását engedélyezte. A gépkocsik behozatalát nehezítő vámterhek egy részét eltörölték. 1934-től folyamatosan napirenden volt a közúti úthálózat fejlesztése (Bálint 1986: 92-95). A motorizáció fejlesztése katonapolitikai érdekeket szolgált. A magántulajdonú autók száma gyorsan gyarapodott, 1938-ra elérte a tizenötezeret (Keszthelyiné 1988: 7-8).¹²

8 Az 1920. évi a gépjárművek fényűzési forgalmi adójáról szóló XVI. tv. hatása korlátozta csak korábban a gépkocsi-behozatalt.

9 Országos Automobil Nagygyűlés 1933: 58.

10 1926-ban alakult meg az autóügyi szakosztály a Kereskedelemügyi Minisztériumon belül, amit a kormány a vasúttal foglalkozó államtitkár alá rendelt. Ez az intézkedés a vasutas lobbyt erősítette az autósokkal szemben, amit az autósok aztán több fórumon nehezményeztek (Bálint 1986: 78).

11 A végrehajtó bizottság tagjai a következő személyek voltak: Dr. József Ferenc főherceg, Belitska Sándor ny. honvédelmi miniszter, Álgya Pap Sándor honvédelmi nyugalmazott államtitkár, Bláthy Ottó Titusz m. királyi udvari tanácsos, a GANZ és Társa RT igazgatója, gr. Festetich Pál a Hungária Automobil Club elnöke, vitéz Nagybányai ifj. Horthy István a MÁVAG főmérnöke, a MÜGE alelnöke, gr. Teleki János a KMAC elnöke, a Magyar Közhasználatú Gépjármű Vállalatok Országos Egyesületének elnöke, Dr. Vermes Gyula földbirtokos, a Magyar Touring Club elnöke (Országos Automobil Nagygyűlés 1933).

12 A személygépkocsik száma pedig már megközelítette a tizenkilencet is (Bálint 1986: 127).

Egyre többen vásároltak autót a felső-középosztálybeli státust jelentő foglalkozások képviselői közül (ügyvédek, orvosok, stb.).¹³ Az autóvásárlás az elit státuszához való közeledést jelentette az ő számukra, s egyidejűleg a gazdasági fölzárkózás jelképévé vált. Az autó egyszerre volt státusszimbólum, és a státuszerősítés eszköze. Segített az egyénnek megsokszorozni jelenlétét, „intenzifikálni” társadalmi részvételét. Az autótulajdonos intenzívebben tudott részt venni a társasági életben, így megsokszorozhatta kapcsolatrendszerét. Gyorsan roboghatott előre az érvényesülés útján (Loconci 1977 442). Emellett az új fogyasztási cikk kiválóan szolgálta tulajdonosa kényelmét: „Barátaim... már autótulajdonosok és erősen biztatnak, hogy én is vegyek autót. Megtörténik az autóvásárlás. Egy kisebb olasz gyártmányú O.M. kocsit veszek, amelyben azonban a sofőrüléssel együtt hat ülés van. Ez a kocsi megkönnyíti napi munkám elvégzését. Sokkal több helyre tudok eljutni. Lehetségessé teszi, hogy feleségemet és a gyerekeket kivigye a budai hegyek közé, egy kis visegrádi kirándulásra, vagy leszaladjunk egy weekendre a Balaton mellé...”, (Lázár 1995: 160).

Az autós szubkultúrát az új tulajdonosok életmódja fokozatosan hatotta át. Az autóvásárlásban és a fogyasztási szokásokban a reprezentációs célok mellett mind inkább érvényesültek gyakorlatias szempontok. 1933-ban már az a gondolat is fölvetődött egy konferencián, hogy a német Selbstfahrer szó magyarítása, az úrvezető, nem fedi a valós helyzetet; ehelyett inkább a szó tükörfordítását az önvezető kifejezést kellene használni. Az előadó ezt azzal indokolta, hogy az autótulajdonosok között szép számmal vannak olyanok is, akik nemcsak, hogy maguk vezetik a kocsijukat, de a munkájukat sem tudnák ellátni gépjármű nélkül: például kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak, kereskedelmi utazók, ügyvédek, mérnökök vagy orvosok.¹⁴ Az autók számának növekedésével együtt, bővült a megvásárolható típusok köre. Az „olcsóbb” kisautók megjelenésével a gépkocsi jellemezni kezdte a felső- és a középosztálybeli tulajdonosok vagyoni helyzetében megfigyelhető fokozatokat is (Kádár 1934 és 1937).

Az autót „társadalmi elhelyezkedése státusszimbólummá” teszi; történelme során „meghatározott rétegekhez és azok létformájához, társadalmi presztízséhez tartozott, természetes, hogy a társadalmi értékelésben magán viseli azokat a jegyeket, amelyeket tulajdonosai” (Losonci 1977: 430). A gépkocsi-tulajdonlás továbbra is „határvonalat húzott”; akik nem jutottak autóhoz, az autótulajdonosokat gazdag és befolyásos emberek szűk rétegével azonosították. Azoktól az érzésektől, amelyeket az autó birtoklása keltett csak kevesen tudták függetleníteni magukat. Az autóról szóló diskurzusban így mindig ott rejlett a közvélemény manipulálásának a lehetősége. Politikusok, politikai irányzatok igyekeztek kihasználni az autóhasználat demokratizálásában vagy a demokratizálás ígéretében rejlő lehetőségeket. Nyilatkozataikra rányomták a bélyegűket a politikai kultúra jegyei.

13 Azt a tényt, hogy az autóhasználat egyre inkább elterjedt a felső-középosztály tagjai között jelzik az alábbi adatok is: az Északmagyarországi Automobil Club 1931-ben tartott alakuló közgyűlésen részt vett helyi földbirtokosok mellett egy rendőrkapitány, egy banktisztviselő, egy kórházi orvos, egy körorvos, egy vármegyei főorvos, egy városi állatorvos, kereskedők és ügyvédek is (Valecsik 1989: 262).

14 Országos Automobil Nagygyűlés 1933: 64.

„JOBBRA HAJTS!” 1939-1945

Amikor az autó luxuscikknek számított, az olcsó népautó, kisautó vagy törpeautó gyártásának ígérete jelentett reménysugarat a gépkocsi után vágyakozók számára. A nagypolitikának az autóról szóló diskurzusai ennek a ténynek a tükrében értelmezendők.

1939-ben az Automobilizmus című lap Hitler beszédét ismertette, amellyel megnyitotta a nemzetközi automobil- és motorkerékpár kiállítást: „Hitler beszél. Kemény, maradéktalanul elhatározott és mégis végtelenül közvetlen benyomást kelt minden szava. Arról beszél, hogy az automobil nem luxuscikk, hanem használati eszköz és ezért szükség van arra, hogy a nép széles rétegei számára elérhető legyen... nem lehet meghatódás nélkül hallgatni szavait, amikor arról beszél, hogy az olcsóbbítás elgondolásainak hatalmas reális igazolása a népkocsi, amelyet ezúttal első ízben van alkalma bemutatni a kiállításon.”¹⁵

Az autósok számára a politikai híradások a mindennapok világán „átszűrődve” értelmeződtek. 1939-ben lecsökkentették az autóvámok összegét, és maximálták a gépkocsik árát, akár a tejét vagy a kenyéréét. A kormánypárti sajtó szerint ezzel az autó „megszűnt luxuscikk lenni”.¹⁶ A népautó helyett ennek ellenére, egyelőre csak magyar gyártmányú „népmotort” dobtak piacra.¹⁷ Később 1941-ben ismét elterjedt a sajtóban az a hír, hogy a német gyártmányú népkocsikból „bizonyos mennyiséget” biztosítanak Magyarországra számára, és ezek viszonylag szolid (vám nélkül 2000-2200 pengős) áron lesznek majd megvásárolhatóak. Az autósélet „demokratizálása” azonban továbbra is váratott magára.

Nemcsak a politika diskurzusai vetődtek rá a mindennapok eseményeire, de a nagypolitika közvetlenül is beleszólt az autósok életébe. A zsidótörvények értelmében 1939-től fogva megkezdődött a zsidó származásúak kirekesztése az autóséletből. Ők nem kaphattak engedélyt közhasználatú autóállalat vezetésére, később pedig már gépjárművezető tanfolyamokat sem szervezhettek¹⁸.

A Királyi Magyar Automobil Club vezetői üdvözölték Erdély „visszatérését”, mondván hogy az automobilosoknak és a motorkerékpárosoknak ezután nem kell majd határvámházakban jelentkezniük, ha Erdélybe szándékoznak kirándulni. Gróf Andrássy Mihály, a klub elnöke rögtön autóba szállt, és Erdélybe indult a „helyi viszonyok tanulmányozására”.¹⁹ Erdéllyel együtt, mintegy 3500 motor és gépkocsi került a magyar állam birtokába.²⁰ A hazafias szólamok hangoztatásából az autósok klubjának lojális

15 Automobilizmus. A Királyi Magyar Automobil Club hivatalos lapja. I/3. 1939. március, 1.

16 Melléklet az Automobilizmus 1939. április 15-i számához. 1-2. oldal. A fényűzési adókötelezettségeket már korábban eltörölték. A magyar királyi pénzügyminiszter 1937. évi 69. 869 sz. rendelete, a géperező járművek fényűzési forgalmi adókötelezettségének megszüntetéséről, és a személyszállító automobilon forgalmi adóváltás-kulcsának módosításáról.

17 Automobilizmus 1939/6. 12. A Stadler Mihály rt. dobta piacra a „népmotort”.

18 A kereskedelem- és postaügyi miniszter rendelete szerint „zsidó” közhasználatú autóállalat fenntartására engedélyt nem kaphatott, és ha ilyenrel rendelkezett, akkor azt 1944. május 5-ig meg kellett vonni tőle (Automobilizmus 1939/11. 1.). Majd „gépjárművezető magántanfolyamok tartására vonatkozó jogosítványt” sem lehetett kiadni zsidó származásúak részére (Automobilizmus 1940/1. 1.).

19 Automobilizmus 1940/9. 1.

20 Autósok és Motorosok Lapja. 1940. október, 4. o.

vezetősége sem maradhatott ki; figyelmeztették a gépjárművezetőket, hogy amikor a „magyar motorizált haderő [...] úzi, veri a kommunista sereget”, az automobilosoknak és autójuknak „segítésre készen kell állaniok”.²¹ A háborús intézkedések következtében, s miután a rendszer totalitárius jellege erősödött, az autókлубnak az autósok érdekeit korábban ügyesen érvényesítő vezetősége elveszítette korábbi politikai mozgásterét. Az autósok egyre inkább a politikai változások hatásait szenvedték. Az autós lapokat nem a rendszerhű nyilatkozatok, hanem inkább amiatt lapozhatták föl olvasóik, hogy az autózást korlátozó újabb és újabb rendelkezésekről tudomást szerezzenek.

Időközben megszűntek az autó- és motor versenyek, mivel ezek rendezéséhez a belügyminisztérium engedélyére lett volna szükség. A belügyminisztérium ilyen engedélyt viszont a „rendkívüli viszonyokra való tekintettel” nem adott ki. Az „üzemanyag kiszolgáltatás” korlátozásával pedig a fuvarozók megélhetése került veszélybe.²² A motorkerékpárokra, gép- és teherkocsikra „honvédelmi szolgáltatás címen történő átengedés kötelezettsége” című jogi kategóriával jelzett beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki, így az autókereskedelem majdnem teljesen befagyott. A honvédelmi miniszter kénytelen volt rendeletben mentesíteni ezalól a kötelezettség alól az újonnan üzembe helyezett járműveket,²³ hogy – a viszonylag magas vámok következtében – az állam számára is hasznot hajtó piac megélénkülhessen.

Nemcsak az autótulajdonlás feltételei szigorodtak meg a háborús évek alatt, hanem az autósok életvitelét is korlátozták a háborús rendelkezések. 1941-ben a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter figyelmeztette a gépkocsi-tulajdonosokat, hogy a még magánhasználatban lévő járműveket csak „hivatásuk ellátására”, illetve „gazdasági tevékenységükkel kapcsolatos utakra használják fel”. Ne parkírozzanak hosszabb ideig szórakozóhelyek előtt vagy szűk utcákban. A legkevésbé se használják autóikat kirándulásokra, mert azzal csak az üzemanyagot pazarolnák. A taxikat – közhasználatú bérautókat – is csak „közérdekből indokolt gazdasági célú helyváltoztatásra” lehetett igénybe venni.²⁴ Az 1941 áprilisában életbelépő új autóröndelet a magyar állampolgárok közül magáncélra csak az államfő és a királyi hercegek számára engedélyezte az autóhasználatot. Egy tárcaközi bizottságnak kellett döntenie arról, hogy a többi autótulajdonos közül ki járathat gépkocsit, illetve kaphat üzemanyag-vásárlásra szóló ún. motalkójegyet.²⁵ Mindenki próbált protekciót szerezni, és úgy tűnik, hogy sokan sikerrel jártak, mert a kiadható „E engedélyek” száma hamar betelt; ezek kiadását augusztustól beszüntették.²⁶

21 Automobilizmus. 1941/7. 1.

22 Autósok és Motorosok Lapja. 1940. március, 2.

23 A magyar királyi honvédelmi miniszter 1938. évi 47.197. eln. számú körrendelete szállítóeszközöknek a magyar királyi honvédség ideiglenes használatára történő igénybevételéről. A magyar királyi honvédelmi miniszter 1938. évi 55.055 eln. 18. számú rendelete új gépjárműveknek a magyar királyi honvédség ideiglenes használatára történő átengedése alól mentesítéséről (Autósok és Motorosok Lapja. 1940 június, 3.).

24 Automobilizmus. 1941/10. 2.

25 Motalkójegyhez I.: A magyar királyi kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter 1940. évi 32000 KKM. számú rendelete, a közúti és vízi benzinüzemű gépjárművek hajtására szolgáló benzin-szeszkeverék (motalkó) fogyasztásának tárgyában kiadott 8.230/1939. M.E. számú rendelet végrehajtásáról. Autósok és Motorosok Lapja 1941. április, 1.

26 Autósok és Motorosok Lapja 1941. augusztus, 9. Később tovább szigorították a motalkó-jegyek kibocsátását. Autósok és Motorosok Lapja 1941. október, 1.

Az autós szubkultúra mindennapi életét korlátozó rendelkezésekkel egyidejűleg a közlekedési szabályok is megváltoztak. Szimbolikus jelentőségüként, az angolszásztól a német orientáció felé történő elmozdulásként értelmezhető a jobboldali hajtási irányra történő átállítás a közlekedésben. Először – 1941. július 6-tól – vidéken változott meg a közlekedési rend. A tömegközlekedés jelszavai így a „jobbra hajts” és a „balra előzz” lettek.²⁷ A KMAC szélvédőre felerősíthető „Jobbra hajts” feliratokat bocsátott az autósok rendelkezésére.²⁸

November 9-től már Budapest autósai is kis ívben fordultak jobbra és nagy ívben balra.²⁹ Hajnali három órakor fedték fel az új forgalmi rendre figyelmeztető közlekedési táblákat, melyek magyar, német és olasz nyelven hirdették a „jobbra hajts” szabályát. Mindez jelentékeny és a háborús években értelmetlennek tűnő kiadásokkal járt. Az átállítás költsége csak a fővárosban 900 ezer pengőre rúgott; 400 km hosszú villamosvonal megállóit, közel ezer váltót, számtalan forgalmi berendezést, jelzőtáblát kellett átépíteni és átállítani (Almássy-Liener-Rózsa 1963: 173). Az események „autós szubkultúra szempontú” értelmezésében az a kijelentés is megkockáztatható, hogy ez az intézkedés a politikai változások leképeződéseként volt fölfogható. Az autóséletben politikai hovatarozástól függően, a jobboldali politika térnyeréseként, erőszakos politikai asszimilációként, vagy a hatalmi arrogancia jeleként értelmeződhetett a rendelkezés.

A régi érdekérvényesítő mechanizmusok nem működtek, a hétköznapi világ összezavarodott. A szubkultúra „belső világát” áthatották a politikai változások hatásai. Az autósok egyre inkább átvették a szélsőjobboldali politikusok szófordulatait. Az autósokat nem mindig szívelte környezetük, és ők is érezték a feljükk irányuló ellenszenvet. Meg is gyanúsították a „derék vidékieket”, hogy akarattal terelik ki libáikat, a kevés füvet hajtó autóútra. A „jól kitervelt üzleti fogás” értelme szerintük csak az lehetett, hogy a falusiak pénzt zsebeljenek be a tetemekért a gyanútlan autósoktól (Waganel 1940: 4). Később a közlekedési rend megváltozása kapcsán az autósok lapja nyugtatgatta is eleget a sporttársakat: „Legyünk kíméletesek a gyalogosokkal szemben. Magyarországon eddig is figyelmetlenek és gondatlanok voltak az úttestet keresztező gyalogjárók.”³⁰ Miután a közlekedési balesetek száma továbbra sem csökkent, az autósok-motorosok lapja – az elkomoruló közéletben – már-már a gyalogosok likvidálásának gondolatát fogalmazta meg: „A sétálgatók, céltalanul mászkálók kikapcsolódása a közúti forgalomból már tekintélyesen lecsökkenteti az előállható balesetek számát.”³¹ A gyalogosok ellenszenvének csökkentésére pedig – a korabeli fajvédő politika fordulatait átvéve – ekkor az tetszett a „legalkalmasabb módszernek”, hogy „a gyalogból a motorkerékpáron át autóst” kell kifejleszteni.³²

27 Automobilizmus 1941/11. 1.

28 Automobilizmus 1941/10. 10.

29 Automobilizmus 1941/10. 10.

30 Automobilizmus 1941/10. 10.

31 Automobilizmus 1942/10. 1.

32 Automobilizmus 1939/07. 8.

1945-1948

A háború után az új ideológia jegyében a politikusok azt hangsúlyozták, hogy korábban „láthatólag a dolgozó középosztály esett legmesszebb az autóbiltól [...] Az autóversenyzés a múltban az arisztokrácia és az iparmágnások sportja volt.”³³ 1947-ben az automobilizmus demokráciájáról Tildy Zoltán nyilatkozott az Autó Motor Sportnak. A lap az első oldalon hozta az interjút, a joviálisan mosolygó kisgazda politikus arcképével, aki előtt az asztalon az Autó Motor Sport egyik száma hevert. Tildy leszögezte: „Mindenekelőtt köztudatba kell vinni, hogy az autó nem luxus. [...] Olyan olcsó autókat kell forgalomba hozni, amelyeket a legkisebb jövedelmű dolgozók is meg tudnak vásárolni [...] nemcsak munkaeszköz az autó, hanem a szürke hétköznapiok után a dolgozók megérdemelt hétfégi pihenőnapjait teszi szebbé és emberibbé. És ez, ismétlem, nem luxus – ha ez nem csak egy kiválasztott rétegnek jut osztályrészéül”. A lap kiemelte, hogy az „elnök úr” milyen „lekötelezően közvetlen modorban” válaszolt.³⁴

A közlekedési szabályok betartása a háború utáni Magyarországon átmenetileg nem sok népszerűségnek örvendett. A rendőrök nem tudták megfékezni az autós vagányokat. „Neofiták” kerültek az összetákoltt autók volánja mögé, akik „amerikai ízű döltrekeket” rendeztek.³⁵ A nagy számú halálos baleset miatt Budapest rendőrfőkapitányának a főváros közlekedését szabályozó rendeletet kellett kiadnia (Bálint 1986: 115). Mindemellett a szabadabb légkör megpezsdítette az autóséletet. Fölvirágzott az autókereskedelem, a piac szabadabb, szabályozatlanabb és áttekinthetlenebb lett.

A napilapok hirdetéseiben állandóan differenciálokról, motorokról, abroncsokról, gumikról lehetett olvasni. Kínáltak roncsot papír nélkül, és papírt autó nélkül. Az eladók „oroszlánrésze orvos vagy házfelügyelő, szám szerint igen szorgalmasan szerepelnek a kínálók között porcellán-kereskedők, okleveles szülész nők, kiérdemesült hajóskapitányok, lőerejű fuvarosok, dohányjövédéki tettekkel tényező (értsd: csempészek – M. Gy.)”. Egy igaz történetet a következőképpen parodizált az Autó Motor Sport publicistája: Emberünk autót akar vásárolni. Három kocsit ajánl neki egy trafikos lány, aki beszéd közben „térdig érő szoknyácskáját a nagy melegre való tekintettel, valamivel feljebb húzta”. Az egyik ezek közül egy Maibach nyolc literes Zeppelin motorral, ami Hitler ajándéka volt Göringnek Coventry kiradírozásának első évfordulóján...” A kocsihoz öt emberen keresztül lehet eljutni: trafikostól a manikűrösig, manikűröstől a szatócsig, szatócstól a hentesig, hentesből a sírkögyárosig vándorol a vevő, hogy autóját megvehesse. Mindegyikük ráteszi az árra a maga öt százalékát.³⁶

A fekete piac terjeszkedése és az autók számának csökkenése ellenére, a nagy számú roncsnak köszönhetően az autóhasználat a korábbinál szélesebb körben nyert teret. Nemcsak az alkatrészekhez, roncsokhoz lehetett hozzájutni a feketepiacon, de a használt cikk-kereskedelem felvirágzásának és talán a növekvő vállalkozó kedvnek a hatá-

33 Autó Motor Sport 1946/05. 71.

34 Autó Motor Sport 1946/05. 71.

35 Autó Motor Sport 1946/01. 1.

36 Autó Motor Sport 1946/02. 24.

sára tehetséges szerelők, mérnökök saját szakállukra törpeautókat³⁷ építettek az innen-onnan összeszedett alkatrészekből.

A kormány állami beavatkozással igyekezett szabályozni a saját szempontjából katikusnak tűnő, de az új gépkocsi-tulajdonosok számára minden bizonnyal örvendetes helyzetet. Megalapította a Gépjármű Roncsgyűjtő és Építőipari Központot, amelynek feladata a roncsok összegyűjtése, javítása és forgalomba állítása lett. Áprilisban, az új forgalmi engedélyek kiállításakor a tulajdonosoknak igazolniuk kellett gépkocsijuk tulajdonjogát. 1946 októberében a korabeli statisztika szerint mintegy 5000 személyautó közlekedett az országban. Az év végén újabb 3000 autóval bővült a gépkocsipark. (A Párizsban felvett árukölcsönből háborús amerikai járműveket hoztak be.) Ezekből elsősorban fegyveres testületek, hatóságok és nagy fuvarozóvállalatok részesültek, magánszemélyek viszont nem (Hidvégi 1999: 32).

Nemcsak a hatóságoknak, de a sikeres kampány érdekében az újrászerveződő pártoknak is ki kellett építeniük országos szervezetüket, és meg kellett szervezniük az információ-áramlást, a közvetlen kapcsolattartás az egyes pártszervek között. Ez utóbbi biztosításához minél több személygépkocsira lett volna szükség. 1945-ben összeültek a munkáspártoknak, a parasztpártnak és a kisgazdapártnak a küldöttei, s abban állapodtak meg az Autóroncsgyűjtő Központtal, hogy e pártok megkapják az összes autónak a tulajdonjogát, amely a használatukba került, ha ezeknek az adatait 1946. február végéig bejelentik. Az autókért – a személygépkocsikra vonatkozó rendelettel ellentétben – semmit sem kellett fizetniük.³⁸

A fogyasztói igények kielégítésének a lehetőségét, és így az autósélet demokratizálásának útját ekkor felsőbb körökben egy olcsó hazai törpeautó gyártásában keresték. Csepelen a Weiss Manfréd gyárban megszületett a magyar törpeautó terve, és legyártották az első prototípust, a Pente 500-ast. A hírek szerint ezt előbb 3000, majd 5000 Ft-os áron – tehát valóban népautóként – dobták volna piacra, ha a törpeautó terve zöld jelzést kap. 1948 – a fordulat éve – azonban megálljt parancsolt a törpeautónak. A gépiparnak újfajta igényeket kellett kielégítenie (Zsuppán 1994: 8).³⁹

1948-1956

Autós szubkultúra szempontú megközelítésben a korszak fő jellegzetességének nevezhető, hogy elsősorban a tömegközlekedést fejlesztették a személygépkocsi forgalommal szemben. Nemcsak a magánhasználatú gépkocsik, de a bérautók, a taxik is egyre inkább eltűntek az utakról. A tömegközlekedés háttérbe szorította az egyéni fogyasztási igényekre orientált személygépkocsi-kereskedelmet.

Az autóséletnek alkalmazkodnia kellett a változó feltételekhez, az új politikai elit igényeihez. Rákosi Mátyás sofőrjének a kiválasztásakor az elsődleges szempont a

37 A háború előtt kedvelt típus volt a Fiat Topolino, a legismertebb törpeautó modellt, amely kis méretei miatt olcsónak számított.

38 Amennyiben a volt tulajdonos jelentkezett, az autó tulajdonjogát megszerző pártnak kellett megfizetnie a kárát. PIA. (Politikatörténeti Intézet Archivuma) 274. f. 26/45. ó. e.

39 A Pente történetét lásd az Interneten: <http://www.extra.hu/carpage/>.

megbízhatóság volt. Először a rendőrség állományából kerestek megfelelő kádert a miniszterelnök-helyettes mellé. Egy tüdőlövéses partizánt választottak ki a feladatra. Róla azonban kiderült, hogy nincsen jogosítványa, teljesen kezdő ezen a téren; háborús sebesülése pedig aláasta az egészségét. Mikor ki akarták taníttatni, a többi sofőr állandóan „keresztbe tett neki”, mert ejtőernyős „spiclit” láttak a rendőrben. Akár a szakma érdekérvényesítő képességének a megnyilvánulásaként is fölfogható, hogy végül más posztra helyezték őt, és egy hivatásos gépkocsivezetőt alkalmaztak helyette.⁴⁰

Az autóhasználat azonban egyre inkább egy szűk elit, az állami és a pártfunkcionáriusok monopóliuma lett. Már 1947-től kezdve megfigyelhető, hogy a kommunista párt autóparkjának legértékesebb darabjai a központi apparátus használatába kerültek, míg a helyi pártszervek a rossz műszaki állapotú gépkocsikból is csak kis számban részesedtek.⁴¹ Kezdetben nem szabályozták körültekintően, hogy mely pozíciókkal jár együtt hivatali vagy személyi használatú gépkocsi. Megszületett a „közhasználatú” és a „magánhasználatú” gépjármű fogalma. Az előbbi a személy- és áruszállító járműveket jelentette, amelyeket bárki igénybe vehetett; az utóbbi pedig azokat a gépjárműveket, amelyeket az „üzembentartó” és az a személy használhatott, akinek a részére az üzembentartó az autót „díjtalan használatra” átengedte. A magánhasználatú autó a közutakon számbeli és műszaki fölénybe került a közhasználatúval, a közhasználatú pedig a magántulajdonú gépkocsival szemben. Utóbbiak az alkatrészhiány miatt „kritikus állapotban” voltak, ezért időközönként elrendelték a magánautók műszaki felülvizsgálatát.⁴² Magánemberek előtt új gépkocsik vásárlására nem nyílt lehetőség.

Az autókereskedelem befagyasztásával, a gépkocsi státuszszimbólumból egyre inkább státuszattributum lett (Losonczy 1977: 433). Az autók szabadpiacának beszűkülésével, majd megszüntetésével gépkocsit magánhasználatra csak magas rangú funkcionáriusok, a pártelit tagjai, néhány esetben pedig tudósok, művészek, a tudáselit kedvezményezett tagjai kaphattak. Az autótulajdonosok körét alapvetően a redisztributív mechanizmusok határozták meg (Szelényi 1990: 165). Magánforgalomban, a fekete piacon egyre kevesebb használt autó, roncs és alkatrész keringett. Míg a kor amerikai fiatalságának más ideáljai, az új zenei stílusok, bizonyos ruhadarabok, öltözködési szokások utat találtak Magyarországra, addig a lenyitott tetővel száguldó gépkocsikhoz köthető életmódelemek nem. A pesti jampecek már nem autós „dirt track”-eket rendeztek. Szubkultúrájuk legfontosabb „motívumai” a Pannónia motorkerékpár és társai lettek.

Az autós életet rövid időre átható szabadabb légkör után a gépkocsi-használat „a többség szemében” ismét egy zárt kör monopóliuma lett. 1950-től kezdve a személygépkocsik kereskedelmi forgalma után gyakorlatilag eltűntek az utakról a magántulajdonú autók. Az új minisztertanácsi rendelet értelmében üzemanyaghoz csak vásárlási könyv vagy utalvány ellenében lehetett hozzájutni. Utalványt pedig csak olyan személy kaphatott, aki igazolni tudta, hogy munkájához nélkülözhetetlen a gépkocsi. Azoknak, akiket a munkakörüik nem jogosított fel autóhasználatra, gépkocsijaikat megvételre kellett följánlaniuk az államnak. A tulajdonosok a kijelölt telephelyeken adták le a járműveiket,

40 PIA. 274. f. 26/45. ő. e.

41 PIA. 274. f. 26/45. ő. e.

42 66/1955. (XII.1.) M.T. számú rendelet a közületi gépjárművek üzembentartásával kapcsolatos kérdések szabályozásáról szóló 65/1950. (III.2.) M.T. számú rendelet módosításáról.

amelyek egy része a korabeli hírek szerint a kohókba került. Az 1950-es 13000 fölötti darabszámról a gépkocsik száma így kb. 5000-rel csökkent. Magántulajdonban mintegy 1000-2000 gépkocsi maradt (Hidvégi 1999: 33). Miután 1949-ben megvonták a „kék taxisok” iparengedélyét, és ezzel megszüntették a legális magántaxizást, az utakon a szürke és fekete színű állami gépkocsik domináltak (Bálint 1986: 123). A hivatali hatalommal járó autók használói pedig, úgy látszik, nem tartották magukra nézve kötelezőnek a közlekedési szabályokat. Az Autó Motor Sport szerkesztői Budapest főkapitányához fordultak azzal a kéréssel, hogy a rendőrök „a fölényes felelőtlenséggel eljáró személyek”-et ugyanolyan bánásmódban részesítsék „mint a közönséges halandók”-at (Bálint 1986: 123).

1950-ben minisztertanácsi rendeletben szabályozták, hogy kik jogosultak köz- illetve magáncélú autóhasználatra. Személyi használatú gépkocsi igénybevételére a rendelet a minisztériumok csoportfőnökeit és az országos hivatalok vezetőit, a törvényhatóságok első tisztviselőit, Budapest polgármesterét és alpolgármestereit, a kiemelt bérezésű (‘A’ munkabér-kategóriába sorolt) vállalatok vezetőit jogosította fel, illetőleg mindazokat a vezetőállású alkalmazottakat, akiknek a részére az illetékes miniszter ezt engedélyezte.⁴³ 1955-ben kis mértékben, de tovább szűkítették a jogosultak körét.⁴⁴ A párt belső hierarchiájának megszilárdulásaként értelmezhető, hogy a kedvezményezettek ezután nem egyenlő, hanem beosztásuknak megfelelő mértékben használhatták kocsijaikat nem hivatalos utakra.⁴⁵ Üzemanyag vásárlásra feljogosító vásárlási könyvet, utalványt a magánszemélyek közül csak „állami és társadalmi vezetők”, sztahanovisták, tudósok, művészek, írók, orvosok, mérnökök kaphattak.⁴⁶

Szintén a pártirányítás centralizációját jelzi, hogy az ötvenes években a hivatali ügyeket többnyire Skodákkal, Pobjedákkal intézték, amelyeknek a műszaki állapota 1956 végére igencsak leromlott.⁴⁷ Ellenben a pártelit kényelmét jobb műszaki állapotú – számos esetben nyugati gyártmányú – autók biztosították; amelyeket az egyes párt- és állami szervek devizakeretéből vásároltattak meg maguknak a funkcionáriu-

43 65/1950. (III.2) M.T. számú rendelet a közületi gépjárművek üzemeltetésével kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.

44 Az újabb minisztertanácsi rendelet a minisztériumok osztályvezetőit, illetőleg más „hasonló munkakörű” dolgozókat, a megyei és megyei jogú városi tanácsok vb elnökeit, a kiemelt bérezésű (A munkabér-kategóriába) sorolt vállalatok, intézetek vezetőit jogosította fel gépkocsihasználatra, illetőleg még olyan személyek kaphattak erre engedélyt, akik esetében ezt „különleges szempontok (kimagasló munka, kormány-, vagy egyéb kitüntetés, stb)” indokolták. 66/1955 (XII.1.) M.T. számú rendelet a közületi gépjárművek üzemeltetéséről szóló 65/1950. (III.2) M.T. számú rendelet módosításáról.

45 Uo.

46 298/1950. M.T. számú rendelet a gépjárművek üzemanyag-ellátásának szabályozása tárgyában.

47 A Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály jelentése ismertette a pártapparátus számára rendelkezésre álló gépkocsipark állapotát. Megállapította, hogy ez jelentős mértékben elöregedett: „Különösen vonatkozik ez a Skoda/1100 típusú/ gépkocsikra, amelyeket 1949, 1950-ben kaptunk /ezek száma június 1-én 151 db./, műszaki becslés szerint 20-25%-osak. Több helyen az apparátus dolgozói csak félve merik használni, mert már nem biztonságos az alváz, karosszéria, futómű elhasználódása miatt. Pl. a jászberényi és a tiszafüredi járásokban levő gépkocsik több mint 400 000 km-t futottak. Nem sokkal kevesebbet teljesített a többi Skoda gépkocsi sem. Némileg jobb a helyzet a Pobjeda gépkocsiknál, amelyek többségét 1950-53-ban kaptuk, azonban ezek a kocsik is elhasználódtak.” MOL (Magyar Országos Levéltár) M-KS-288.f./7-10. ő. e. A kérdéskör 1957-es, 1958-as rendezési kísérletéhez ld. még: MOL-M-KS 288.f. 23/1957/9. ő. e.; 23/1958/5. ő. e.; 23/1957/12. ő. e.

sok. Míg a személyre szóló autóhasználat a pártelit életformájának jellegzetes részévé vált; addig magánszemély csak elvétve juthatott gépkocsinhoz.⁴⁸ Jellemző, hogy egy munkástanács-küldött, aki 1956-ban kereste föl Gáspár Sándort, a SZOT főtitkárát, a következőképpen emlékezik a szakszervezeti vezetőre: „köztudott dolog volt, hogy kocsikat tart magának, egyébként ezt aztán én is láttam személyesen, a székház udvarán ott álltak a hatalmas nagy kocsik, ragyogó csinos titkárnői voltak neki, az is köztudott volt, hogy nagyon szerette a szépnemet, meg jókat szeretett inni. Szóval ő egy nagyon beleváló emberke volt a maga módján...”⁴⁹

A közélet elkomorulása tehát az „autókérdés” kapcsán is jól érzékelhető; az 1945-öt követő demokratizálódást, az autóhasználat monopolizálása követte. Az autós szubkultúra átalakult. A piac megszűnt, az autóhasználat a hatalomgyakorlás függvényévé vált. A köztudatban a gépkocsi nemcsak hogy a hatalmi elit szimbóluma lett, hanem az éjszakánként közlekedő sötét autó, amint azt több irodalmi alkotás, visszaemlékezés is bizonyítja, a hatalmi terror jelképévé vált. Az autósokkal szemben „a mélyben mindig is dolgozó diszpozíciók” mindinkább a hatalmi elittel szemben megnyilvánuló ellenszenvet jelentették. 1956-ban a forgalomban lévő személygépkocsik száma (10544) jócskán elmaradt az 1938-as szinttől⁵⁰, és ezeknek az autóknak a többsége állami tulajdonban volt.

1956-ban a Politikai Bizottság ülésén hangzott el — a második ötéves terv irányelveinek meg tárgyalásakor —, az autóhasználat demokratizálásnak ígérete. Hegedűs András aligha a PB-tagokhoz beszélt, amikor úgy fogalmazott, hogy „a lakosság köréből érkezett sok javaslatra” törpeautókat kell forgalomba hozni.⁵¹

1956-tól fogva olvasható a sajtó híradásaiban, hogy ezután a „dolgozók” is autóval járhatnak majd. Megszületett a magyar népautó, a „törpeautó” vagy más elnevezéssel a „guruló” terve.⁵² Hangsúlyozták, hogy ez mindenki számára elérhető lesz. Egy törpeautó a hírek szerint csak 1800 Ft-tal került volna többbe, mint egy csőbútor-garnitúra (rekamié, két fotel, két szék asztallal). A kétkedőknek persze eszébe jutott, és ennek hangot is adtak a törpeautóról rendezett ankétokon, hogy ha még a Pannónia-motort is alig-alig tudja egy munkásember megvenni, akkor hogyan tudna autót vásárolni.⁵³ A törpeautó-kérdést a forradalom után az új pártvezetés levette a napirendről.

48 Csak az Autókeren keresztül szerezhettek be féllégális úton használt gépkocsikat.

49 Bácsi József interjú. Oral History Archivum. 214. 158. o.

50 Budapest forgalma a villamosvasutakon és az autóbuszokon 1957-re, 1938-hoz viszonyítva, 3,5-szörösére növekedett, a lakosság száma 50 %-kal, több mint 1 800 ezerre nőtt, ezzel szemben a taxiállomány mindössze 541 darab taxit és 126 darab túrakocsit tett ki. A magánkézben lévő gépkocsik száma pedig alig érte el az 1000 db-ot. Havonta kb. 70 000 rendelést volt kénytelen az autótaxi vállalat kocsihány miatt visszutasítani (MOL. KPM. Közlekedéstudományi Intézet. XXVI-H-3. 1. d.; Keszthelyiné 1988: 8).

51 Autó Motor 1956/15. 7. o.

52 Autó-Motor 1956/11-19.

53 Autó Motor 1956/20. 8.

1956-1960

A forradalom napjaiban kitűnt, hogy az autó kiválóan segíti az ország különböző pontjai közötti kapcsolattartást. A párt gépkocsi-állományának egy részét kisajátították a forradalmi szervezetek. Versenyfutás kezdődött a szegényes pártállami autópark egyes darabjainak birtoklásáért. Több autó megrongálódott, és sok külföldre került.

A forradalom után az MSZMP Politikai Bizottsága és Központi Bizottsága Titkársága üléseinek gyakori témái között szerepelt, és a „kényesebb” kérdések közé tartozott az autóhasználat szabályozása. A hatékonyabb „pártszervező munkához” ugyanis fel kellett volna frissíteni a leromlott állapotú pártállami gépkocsiparkot.⁵⁴ Az állami gépkocsipark felújításával kapcsolatban kerültek terítékre az autók piaci forgalmazásának kérdései.

1957 elején a törpeautók gyártása helyett inkább a párt gépkocsiparkjának felújításáról és az autók kereskedelmi forgalmának a megindításáról döntöttek. Korlátozott számban, de magánszemélyek részére is engedélyezték az autóvásárlást. Az autó ekkortól már nem számított „közszükségleti cikknek”.⁵⁵ A központi elosztás rendszere mellett így, korlátozott mértékben, de piaci szempontok is érvényesültek az autó kiutalásban. 1957-ben kétszáz Wartburgot és háromszáz Moszkvicot hoztak „egyéni tulajdonosok” számára forgalomba.⁵⁶ Korabeli becslések szerint ekkor mintegy 5000 gépkocsival lehetett volna kielégíteni az ország személygépkocsi-igényeit, tehát a kor viszonyai között kb. ennyire lett volna fizetőképes kereslet.⁵⁷ Magánszemélyek a munkaterületük szerinti minisztériumhoz nyújthatták be gépkocsi-vásárlási kérelmüket.⁵⁸ Ez a gyakorlatban a hivatali hatalommal való visszaélés lehetőségét és a protekció további virágzását jelentette az autókiutalás terén.

Az új autórendelet lehetővé tette az Autókertől vásárolt gépjárművek szabad értékesítését az üzembe helyezéstől számított két év letelte után. A két éves határidő azt szolgálta volna, hogy gépkocsijaikkal ne üzérkedhessenek az engedélyesek. Megindulhatott a használt gépkocsi-kereskedelem. Az Autóker által árult gépkocsik árát tulajdonosaik határozták meg, de ezt az Autóker szakembereivel is jóvá kellett hagyatni.⁵⁹ Az autópiacon különféle autókat, köztük viszonylag új, „igényes” és tip-top” darabokat is lehetett vásárolni. A személygépkocsik forgalmi ára általában 20-30 ezer Ft között mozgott, de amíg egy használt autóért tulajdonosa akár ötvenezer Ft-ot is elkérhetett, addig az Autókernél eladásra kerülő autók ára mindössze 6 – 10 ezer Ft, hozzávetőleg egy új motorkerékpár árával megegyező összeg volt.⁶⁰ (Az engedélyes használt gépkocsijának eladása után elvileg újabb autóvásárlási engedélyt nem kaphatott.⁶¹)

⁵⁴ PIA. 274. f. 26/45. ő. e.

⁵⁵ Autó Motor 1957/1. 4.

⁵⁶ Autó Motor 1957/6. 7.

⁵⁷ Autó Motor 1957/1. 4.

⁵⁸ Autó Motor 1957/7. 5.

⁵⁹ Autó Motor 1957/19.

⁶⁰ 1956-os fogyasztói árak: 125 kcm-es motorkerékpár 7000 Ft, középszuper Orion rádió 1320 Ft, férfi öltöny 1180 Ft. 1957-es fogyasztói árak: rádió középszuper 1650 Ft, férfi öltöny 1180 Ft (Statisztikai Évkönyv 1956. 1958: 212; Statisztikai Évkönyv 1957. 1959: 272).

⁶¹ Autó Motor 1957/1. 4.

1957-ben a Népköztársaság útján „elegáns” Autószalon építésébe kezdtek, ahol a sajtóhírek szerint „még mindig nem mindenki”, de már „egyre többen válogathatnak” az autók között. Az autósok igényeinek kielégítésére Székesfehérvárott autórádiókat kezdtek gyártani. 1957 elején az Autóklub megváltoztatta a túrakocsi versenyek szervezési elveit. A kiírás szerint az állami autók helyett most már magántulajdonban lévő gépkocsik szerepelhettek. A versenyzők maguk fedezték a részvétel költségeit. A túrakocsi-bajnokság versenyein átlagban 45-50 kocsi indult. A sajtó híradása szerint közöttük „a társadalom minden rétege képviseltette magát”.⁶²

Amíg 1956-ban csak mintegy tíz és félezer kocsi közlekedett az utakon, és ezeknek csupán az egytizede volt lakossági tulajdonban, addig a kiskereskedelemben már 1957-ben több mint ezer gépkocsit forgalmaztak, és ez a szám a későbbiekben tovább emelkedett (1960 elején még csak pár ezer, a 60-as évek második felében már 10-20 000 autót adtak el) (Keszthelyiné 1988: 8). Néhány év alatt megsokszorozódott a személygépkocsik száma. Kádár János utasítására a Közlekedéstudományi Intézetben foglalkozásstatisztikát készítettek arról, hogy 1957-ben kik vásároltak gépkocsit. Új autót vásárlását leginkább csak a legjobban fizetett értelmiségi szakmákban foglalkoztatottak (vállalatvezetők, hivatali, vállalati tisztviselők, orvosok, mérnökök) engedhették meg maguknak. Használt autót is gyakorlatilag ugyanez a kör vásárolt. Nemcsak egyszerűen a jövedelem nagysággal hozható összefüggésbe az autóvásárlók körének alakulása, hanem a munkakörből, vagyoni helyzetből adódó reprezentációs szempontokkal, és emellett praktikus szempontokkal is (pl. az orvosok esetében), azzal hogy egy adott munkakör betöltését mennyiben könnyítette meg a gépkocsi.⁶³ Az autótulajdonlás ismét beépült a felső középosztálybeli életmódot követő fogyasztók stílusába.

1960-ban már mintegy tizenegyezer embernek a tulajdonában volt személyautó, a gépkocsik száma pedig megközelítette az 1938-as szintet. A magánautók kereskedelmének legalizálása, az olcsóbb autók behozatala és árusítása révén bővült az autótulajdonosok köre. Nagyobb számban kerültek be közéjük az alacsonyabb társadalmi státuszt jelentő foglalkozások tagjai. A szellemi foglalkozásúakhoz képest valamelyest nőtt a fizikaiak aránya.⁶⁴ Az autóhasználat presztízse fokozatosan szállt lejjebb egy alsó-középosztálybeli életmódot jellemző fogyasztói szintre.

Az 1960-as év jelenti tehát az áttörést az autók számának növekedésében, az autóhasználat minél szélesebb körben való elterjedésében. Nemcsak az autósok száma növekedett, az autó szimbólumrendszerében kétségkívül „társadalmi változást” hozott, hogy autóra már nemcsak a hivatali státus révén lehetett szert tenni. Míg az 50-es években a közületi tulajdonban lévő gépkocsik aránya több mint 80% volt a magántulajdonú személygépkocsikkal szemben, addig ez az arány 1960-ra kb. 40%-ra

⁶² Autó Motor 1957/18. 7. ill. 1957/21. 12.

⁶³ MOL. KPM. XIX-H-1-pp-3. 2. d.

⁶⁴ A magánszemélygépkocsi-tulajdonosok foglalkozási ágairól az 1961. évre vonatkozóan készített statisztikák a következő adatokat tartalmazzák: szellemi dolgozó: 15073; fizikai dolgozó: 6519; termelőszövetkezeti tag: 644, ktsz. tag. 100. Szövetkezeti tagok összesen: 744, egyéniileg dolgozó paraszt, 248, önálló kisiparos: 1183, önálló kiskereskedő 170, kisárutermelő: 1601, zárt alakulatok alakulatok dolgozói: 988, sportolók: 27, háztartásbeli, nyugdíjas, tanuló, stb.: 1302, egyéb foglalkozás összesen: 2317. Országos magán személygépkocsi állomány: 26254. MOL. XIX-h-11. KPM Autófelügyelet 15. d.

csökkenet (Keszthelyiné 1988: 8). A kortárs források e változásoknak a tudati hatásait szemléltetik.

A gépkocsi-forgalom érzékelhetően növekedett. A szubkultúra újra virágzásnak indult. Egy botcsinálta poéta az Autó-Motor hasábjain autóját méltatta: „Végső szerelmes vallomás / Ott ajkaimra fagy: / Nem kellett soha senki más, / Egyetlenem Te vagy!”.⁶⁵ Egy másik „költő” a csúcsforgalmat éltette: „Autósor áll meg az Oktogonon, /... És megtelik e látvánnyal a szívem / Gyarapodtunk újra, léptünk egy nagyot”.⁶⁶

Szimbolikus jelentőségüként, a fogyasztói szubkultúra újraéledésének csinnadrattás ünnepeként értelmezhető a Ferihegyi Repülőtér egyik leszállópályáján 1961-ben rendezett nemzetközi gyorsasági autósverseny. A kelet-közép-európai országok versenyzői mellett ezen már nyugati versenyzők is részt vettek. A verseny előtt a Közlekedési Minisztérium régi autói gördültek ki az utcára. A gépkocsikat korhű ruhába öltözött sofőrök vezették. Talán senkinek sem szűrt szemet, hogy az egyes társadalmi csoportokat reprezentáló ruhák az autózás Horthy-kori világát is jelképezték. A menet lassú pöfögése a pesti utcákon keretbe foglalta a szubkultúra több mint hatvan éves történetét. Az autó mint az „individuális fogyasztás eszköze” visszatért a magyar utakra.

Az autósokat ismét személyiségjegyeik alapján kezdték jellemezni.⁶⁷ A gőgös és rártartó vezetők alakjához különféle képzetek tapadtak, de ezek egyúttal az autó korabeli presztízsét is jellemezték. A gépkocsi a személyes fogyasztás eszközeként ismét a vagyoni helyzet szimbólumává vált. Az autóhoz való viszonyulás, az autó mint életstílus-elem a társadalmi hovatartozás, az önidentifikáció kérdéseit is segítette eldönteni az egyének: autósok és gyalogosok számára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Almássy Tibor – Liener György – Rózsa György 1969: *Autó motor közlekedés*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó
- Bálint Sándor 1986: *Autózásunk hőskora*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Bródy Sándor 1907: Az automobil. In: Uő.: *Az automobil és egyéb elbeszélések*. Budapest, Lamper R. könyvkereskedése 1-14.
- Featherstone, Mike 1991: *Consumer culture and postmodernism*. London-Newbury Park – New Delphi-Sage Publications
- Granasztói Pál 1965: *Vallomás és búcsú*. Budapest, Magvető Könyvkiadó

65 Autó-Motor 1958/15. 5.

66 Autó-Motor 1958/17. 5.

67 Egy, a 60-as években készült elemzés szerint az „egoistákat” a „mindent kockáztató” magatartás jellemzi. A „személyes kielégülést” hajszojják a gépkocsi volánja mögött ülve. A „dölyfősöket” az autó saját fontosságukról biztosítja. A volán mögül lebecsülésüket érzékeltetik a gyalogjárókkal. A „lobbanékony természetűek” vezetés közben is képtelenek uralkodni az indulataikon. Állandó versenyhelyzetként élik meg az autózást, s a közutakon ők a gyorsasági versenyek kezdeményezői. A „gyávák” gyávák maradnak a volán mögött ülve is. A balesettől félve sunnyogva tekerik a kormányt, és erőtlenül nyomják a pedált. Talán még így is jobbák, mint az „ingadozó idegállapotúak”, akik figyelmetlenül vezetnek. A „notórius szabálysértők”, akikből a felelősségérzet leghalványabb szikrája is hiányzik (Almássy – Liener – Rózsa 1969: 199).

- Hidvégi János: *A „veteránózás” hazai kezdetei*. Autoclassic. 1999/3. június.
- Kádár Imre (szerk.) 1934: *Magyarország gépjármű tulajdonosainak névsora*. Budapest
- Kádár Imre (szerk.) 1937: *Gépjárműtulajdonosok név- és címjegyzéke*. Budapest
- Keller László 1987: *A magyar autó története*. Új Impulzus. 1987. szeptember 19.
- Keszthelyiné dr. Rédei Mária 1988: *Gépkocsi és életmód*. Életszínvonal füzetek. 8. Budapest
- Lázár Andor 1995: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 7.
- Lindner Ernő-Illés István (szerk.) 1930: *A Királyi Magyar Automobil Club Jubiláris Aranykönyve 1900-1930*. Budapest
- Losonczy Ágnes 1977: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1938*. (1939) Új Folyam XLVI. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Athenaeum
- Országos Automobil Nagygyűlés 1933*. Budapest, KMAC
- Pásztor Mihály 1927: *Az utcai közlekedés Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros háziinyomdája, (Statisztikai Közlemények. 55.4.)
- Pritz Pál (szerk.) 1994: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Statisztikai Évkönyv 1956*. Budapest, KSH, 1958.
- Statisztikai Évkönyv 1957*. Budapest, KSH, 1959.
- Surányi Endre 1972: *Az autó és én*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó
- Szelényi Iván 1990: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Kiadó
- Valecsik Árpád 1989: *Adatok a Nógrád megyei automobilizmus történetéhez*. In: *Nógrádi történelmi évkönyv 1989*. Salgótarján, 258-260.???
- Waganel József 1944: *Lesben a magyar országutakon*. Automobilizmus II./1. 1940. január, 4.
- Zsuppán István 1994: *A magyar autó*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

ÚJSÁGOK

- Autó Motor
 Automobil Vezetők Lapja
 Automobilizmus. A Királyi Magyar Automobil Club hivatalos lapja
 Autósok és Motorosok Lapja

Horváth Sándor

A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban

A szubkultúrák a társadalommal szemben jönnek létre, tagjaik számára sajátos normarendszert teremtve. Ezt a sajátos normarendszert a társadalom „többsége” mintegy „lefordítja” a saját beszédmódjára, értelmezi és általánosítja, sztereotípiákat kapcsol hozzá.

A kocsmák és a fiatalok bandáinak szubkulturális közösségei Sztálinvárosban is létrejöttek, amit a társadalom a maga számára a „kocsmatöltelekek” és a „jampecek” kultúrájaként értelmezett. A sztálinvárosi kocsmák világát a „szimbolizációs” szinten próbáljuk értelmezni: azaz akkor, amikor az egyes kocsmákhoz szubjektív tartalmat, egyéni jelentést kapcsolnak, míg a jampeceknél azt vizsgáljuk, miként vonatkoztat el az uralkodó társadalom a helyi fiatalok bandáinak világától és teremti meg a maga számára azok íratlan normakódexét, azaz a „jampecséget”. Végül rövidítés nélkül közlünk, pusztán illusztrációs szándékkal egy olyan „visszaemlékezést”, amely a tárgyalt sztereotípiákra építve ábrázol egy olyan történetet, amely ötvözi mind a sztálinvárosi fiatalok világának, mind a sztálinvárosi kocsmák észlelésének folyamatát.

A SZIMBOLIZÁCIÓ: A „KÉSDOBÁLÓ” ÉS AZ „ARANY CSILLAG”

„Ez itten a büfé. Benne kiszolgálók.
Ez főzi a kávé, hajtja a darálót,
az méri a rumot, ez mossa fel a vért,
kanalat is lyukaszt biztonság okáért.
A többi mind vendég. Az ott fánkot eszik,
az a pohárt lopja, azok egymást verik.
Emitt most taposnak a pincér belébe.
Ez itt orvosért fut. A tér neve Béke.”

(részlet egy 1954-es Sztálinvárosról szóló „anticsasztuskából”)¹

Sztálinváros történetét hajlamosak a történészek a központi akarat történeteként értelmezni, holott maga a város főépítészé Weiner Tibor is beismerte, hogy a tervezett város épülésével egyidőben a beruházó miatt megindult a „nőtt város” fejlődése, ami azt eredményezte, hogy a végső célkitűzések és az „organizmus növekedésének folyamata” ütközött egymással (Weiner 1959: 38). Ilyen „nőtt” jelenség volt a barakktriborok mellett a „Késdobáló”-ként elhíresült sztálinvárosi kocsmá, amely fittyet hányva a központi akaratnak fejlődött és vált a város egyik informális központjává. Ugyanígy nem szerepelt a központi akaratban az, hogy az ideiglenes jelleggel felhúzott barakklakások családok lakhelyeivé váljanak, a barakkokból városrészek jöjjenek létre (Pl.: Radar, Déliváros), sőt azok „gettósodjanak”.

¹ Fejér Megyei Levéltár. (FML) XXIII/508. 60. d.

A leghírhedtebb sztálinvárosi kocsmá, a „Késdobáló”, a Béke téren állt. A felvonulási barakkban elhelyezett büfé 1953-ban már a helyi hírlap érdeklődését is felkeltette, ami jelzi, hogy ekkorra már a többségi társadalom szemében tűrhetetlennek minősült a kocsmá és törzsközönsége. A tudósítás szerint részeg emberekkel volt tele a helyiség, ordítózás, fékeveszett éneklés verte fel a környék csendjét. Az arra járó az a veszély fenyegette, hogy valamelyik magáról megfélekedezett részeg ember megveri, esetleg bicskát szúr belé. A hely veszélyességét fokozta, hogy közelében volt az autóbussz állomás, így végképp az átutazók, részeges verekedők tanyájává vált ez a büfé.² A cikk szerzőjét legjobban az bosszantotta, hogy a kocsmá látogatói a járókelőkbe is belekötöttek, sajátos „hangulatot” kölcsönözve ezzel a környéknek.

A „Késdobáló” múltja a város történetének „alapító hőskorára” nyúlik vissza. 1950-ben a Béke téren még csak kukoricaföldek voltak. Ide érkeztek az első építők és a Lajos-kőnél felépítették az első barakkokat. Ezek voltak Sztálinváros első épületei, itt helyezték el az első irodákat és szállásokat. A 1953-ban az először megépült barakkok egyikében működött a „Késdobáló”. „Az idő kissé megviselte az épületeket, így azután nem is csoda, hogy a mindig füstös és kormos helyiségekbe még egy pohár italt sem a legjobb előérzettel mentek be a dolgozók”.³

A Lajos-kőnél – a majdani Béke téren – elkezdett munkálatok azt a látszatot keltették, mintha ez lenne a város majdani központja. Sokak szerint „itt dobogott az építkezés szíve”. Transzparens hirdette: Dunai Vasmű építkezés, de aki lemerészkedett a hatos útról, könnyen belevesztett a semmibe. Ugyanitt – a Béke téren – nyitották meg az első vegyesáru-boltot is. Nem messze innen állt az első üzemi konyha, ami ellátta az építkezésen dolgozókat (Miskolczi 1975: 37-39). Aki tehát a városba érkezett, joggal érezhette, hogy a Béke tér a város központja, holott a végleges várostervben a majdani belvároson kívülre esett a terület.

Az első lakóhelyek is a Béke tértől nyugatra „nőttek” ki: zárt rendben álltak a barakkok, a József Artila kultúrház (barakképületben), a vegyesbolt és Szűrőállomás. Míg az építkezési terület – elsőként a majdani város házait kezdték építeni – a Béke tértől keletre helyezkedett el. Így az első lakók, az építkezésen dolgozók számára a Béke tér pont metszéspontban volt lakóhely és munkahely között, ezenkívül itt juthattak hozzá az élelemhez, az italhoz és innen indultak az autóbusszok, amelyekkel a környező falvakban elszállásoltak hazajártak. Így válhatott a város első jelképévé a Béke tér, amelynek „szíve” a „Késdobáló” volt.

Mindenki, aki visszaemlékszik az időszakra és felidézi a Béke teret, megemlíti a téren álló kocsmát. Aki megérkezett és távozott a városból, annak első és utolsó emlékképe a városról a Béke téren a kocsmá körül kavargó tömeg volt. „A kocsi délután öt óra tájban a Béke téren várakoztak. Az építkezésről beözönlő emberek itt gyülekeztek. Micsoda perzsavásár volt az, te jó isten! A vegyesboltnak berendezett barakk ajtaja előtt hosszú sorok kígyóztak” – emlékszik vissza a „fertőzött területre” az egyik korabeli munkás.⁴

2 Sztálinvárosi Hírlap (SZH.) 1953. 10. 20. 2.

3 SZH. 1953. 12. 31. 5.

4 Idézi Miskolczi 1980: 20.

Aki a városban járt, rögtön hírért vitte a „Késdobáló”-nak és a köztudatban kezdett kialakulni az a – egyébként rendőrségi jelentésekkel alá nem támasztható – nézet, miszerint „rovott múltú emberek” dolgoznak Sztálinvárosban. Az igazgatók, tanácselnökök sem családotul érkeztek a városba – a családot otthon hagyták, általában a biztonságosnak tartott Budapesten.⁵ Az értelmiségiek családjukat csak később, a Béke tér „fertőtlenítése” után hozták magukkal. A Béke tér, különösen a nagyobb piaci napokon a városba érkező koldusok kedvelt kéregető helye is volt.⁶

Bár a köztudatban elterjedt, hogy Sztálinvárosba az ország minden tájáról érkeztek, elsősorban a távoli és közeli falvakból, ezt a képet tovább kell árnyalni. A normaadás tekintetében egy idő után a városokból érkezők domináltak. Az első építkezésekre a kőművesek valóban a falusi „kubikosbandákkal” érkeztek, de 1952-53 során, az első gyár megalakulásakor már jócskán érkeztek munkások a vidéki városokból (elsősorban az egykori rimamurányi körzetből) és Budapestről is.

A Sztálin Vasmű Gépgyárának 1952-53-ban általam vizsgált 448 fős mintájából kiderül, hogy a Sztálinvárosban végül letelepülő gyári dolgozók – az építkezésen dolgozók végleges lakásokat a véglegesnek tekintett épületekben alig-alig kaptak – mindössze 43%-a jött faluról, ugyanakkor 29%-uk budapesti születésű volt. A szakmunkások 58%-a Budapesten született, míg a segédmunkásoknál ugyanez az arány 8%, de nekik a lakásszerzésre kisebb esélyük is volt.⁷ Nem célozom ezúttal, hogy mélyebben elemezzem a Sztálinvárosba bevándorlók eredetét, pusztán érzékeltetni szeretném, hogy a gyárba érkező képzetlenebb munkaerő nagy része városból érkezett, ezért normaadási szempontból városias normákkal rendelkezett. Ezzel szemben a városba korábban bevándorlók túlnyomórészt építőmunkások és paraszti eredetűek voltak, így a köztudat szemében „falusi” normák alapján töltötték el „szabadidejüket”.

1953 több szempontból is fordulópont a város történetében. Egyrészt Nagy Imre kormányprogramja miatt ekkor leállították az építkezésre szánt támogatásokat, ezért akik addig barakkokban laktak és ígéretet kaptak a lakásra, azoknak továbbra is meg kellett elégedniük a korábbi lakóhelyükkel. Tömeges elvándorlás indult meg a városból, mivel az építkezések mondhatni leálltak, így a földrajzilag mobilnak tekintett építőmunkások jelentős része is távozott. Másrészt ez volt az az év, amikor dominánssá kezdett válni a „kolonizált”, képzett, városi eredetű munkásság a városban, ezáltal a város, főként a belváros „fertőtlenítése” egyre időszerűbb feladatnak számított.

1953-ban a városba érkezők többsége még „szürrealista álomnak” láthatta a várost. Bertha Bulcsú is ekkor érkezett érettségi után a városba, és a Béke téri talponállóról neki is éles emlékei voltak. Mondhatni az akkori várost azonosítja a kocsmával: „A Béke téri talponálló mögött növendékerdő állt, frissen telepített három-négyméteres fákkal. A kocsmá hátsó ablakai az erdőre nyíltak. Nagy verekedések alkalmával kinyi-

5 Lásd Borovszky Ambrus, Tapolezai Jenő.

6 FML. XXIII/509. 1. d. A tanácstörvénnyel kapcsolatos kisgyűléseken felvett jegyzőkönyvekből. 1954. szeptember 18.

7 Az első gyár dolgozóinak száma ekkoriban 1200-1500 fő körül változott, tehát a mintavétel több mint 30%-osnak tekinthető. A mintában a segédmunkások aránya 36%, az adminisztratív dolgozóké 21%, a szakmunkásoké 22%, a műszaki értelmiségé és egyéb vezetőké 21%, ami körülbelül megfelel a foglalkoztatási viszonyoknak. A mintavétel forrásai: MOL. Dunai (Sztálin) Vasmű. XXIX — F — 2 — a. 10; 20; 73; 74; 76; 84. doboz.

tották az ablakokat, s a kikészült embereket a győztesek, vagy pincérek kihajigálták az erdőbe. Mire megérkezett a razzia, már mindenki csendesen kortyolgatta a borát, pontosabban a sörét rummal, mert akkor az volt a divat” (Bertha 1986: 7-23). 1953-ban már rendszeresen razziázták a Béke téri „Késdobáló”-ban.

Nem csoda, hiszen 1953 augusztusában új tanácselnök érkezett a városba. Tapolczai Jenő, aki „új emberként” – szemben a régi vezetőkkel, például Borovszkyval, a Vasmű vezetőjével – nem tartotta akkora szenzációnak a „Késdobáló”-t, sőt maga is megfordult benne (Bertha 1986: 15) – a kocsmák terén akart először rendet tenni. „Városunkat a rendőri jelentésekben [...] éveken át a megye legfertőzöttebb városának tüntették fel [...] folyt a harc mindazon szórakozóhelyek felszámolásáért, amelyekben a kétes elemek hangadónak bizonyultak. Ilyen kétes szórakozóhely volt a „Lepra” vendéglő, a „Talponálló”, a „Késdobáló”, majd később a „Kék egér”. A tanácsnak komoly erőpróbát jelentett a „Leprának”, vagyis a város alvilági tanyájának – amely körül állandó rendőrségi készültséget kellett tartani – felszámolása.⁸ Első dolgunk az volt, hogy a „Lepra” melletti néhány barakképületben elhelyezett ideiglenes autóbusz-pályaudvart bezártuk, majd lépéseket tettünk annak érdekében, hogy a vendéglőt bezárják, ami távolról sem volt egyszerű” (Tapolczai 1977: 43). Tapolczai az általa és a tanácsülési jegyzőkönyvek által „Lepraként”⁹ emlegetett, más forrásokban leggyakrabban „Késdobáló” néven szereplő kocsmá legádázabb ellenfeleként tüntette fel magát emlékiratában. Tette ezt azért is, mert ezzel reprezentálta azt a harcot, amit az alkoholizmus ellen vívott a tanácsi vezetés.

1953-ban már készen állt a belvárosi lakónegyed, és a sarkán a Béke tér régi arculata már nem felelt meg sem a „városias” életmódhoz szokott beköltözőknek, sem a tanácsnak. A Béke tér kocsmája pedig egyértelműen a szomszédos „barakkfalu” lakóinak és a környékről bejáró „falusiak” kocsmája volt. A „Késdobáló” elleni küzdelem szimbolikusan a „város” és a „falu” küzdelme volt.

1953 telén felújították a „Késdobáló” épületét, megnagyobbították az ablakokat,¹⁰ remélve, hogy az épület rehabilitálása előzi az ott nemkívánatos egyéneket, de a kísérlet kudarcot vallott. 1954. március 2-án a helyi lapban cikk jelent meg: „Rendet kell tenni a Béke-téri büfében” címmel. A cikkből kiderült, hogy a „büfé” a legnagyobb forgalmú vendéglátóipari egység Sztálinvárosban, de „hírve nem méltó” a városhoz, mivel állandó botrányok és verekedések színtere: nappal is részeg, hangos emberek töltik meg, és ruhák, cipők, lopott holmik eladásának színtere. „Vacsoraidőben aránylag barátságos, rendes mederben indul meg a forgalom, amely azután félóránként alakul át egy olyan kavargásba, amikor megszületnek a botrányok. A megfelelő mennyiségű ital elfogyasztása után, kb. este tíz órakor már kiabálás, veszekedés keveredik a különböző énekszólammal. A „virtus” erősebb, mint a józan ész és váratlanul kirobban egy-egy verekedés. [...] A cigányzene¹¹ is rendületlenül szól, a személyzet tetetetlenül nézi és nem egy esetben vérző fej, kiütött fogak, összetépett ruhák jelzik,

8 A „Lepráról” az a hír járta, hogy mielőtt valaki belép oda, be kell lőnie a helyiségbe, és ha nem lőnek vissza, csak akkor ajánlatos bemenni.

9 „Lepra” volt a „gúnyneve” a radari barakk-tábor hírhedt kocsmájának is (Miskolczi 1975: 72). 10 SZH. 1953. 12. 31. 5.

11 A cigányzenekar napközben a munkaversenyekhez és a “zenés ébresztőhöz” is szolgáltatott zenét.

hogy az ártatlannak indult szórakozás tömegverekedéssé fajult.” Mivel a Vendéglátóipari Vállalatnak a forgalmát fokozni kellett, a személyzet több tagja az állandó törzsvendégekkel baráti viszonyban volt, különböző hitelügyletek jöttek létre. Végző epilogusként a félhomályba borult étteremből kituskolt italos emberek még a bejárat előtt is rendeztek egy-egy búcsúverekedést.¹²

A belváros más vendéglőiben is megindult a normaadás és a „fertőtlenítés”. A Béke étterem vezetése 1954-ben elhatározta, hogy nem engedi be az ittas, elhanyagolt ruházatú vendégeket, azokat „akiknek sapka van a fején”. „Azt szeretnénk, ha a Béke-étterem a szolidan szórakozó dolgozók kedvelt helyévé válna” – nyilatkozta az étterem vezetője.¹³

A „Kézdobáló”-ban a felújítás és a razziák sem hoztak eredményt, 1954 júniusában pedig halálos végkimenetelű verekedés zajlott le a kocsmá előtt.¹⁴ A város vezetői mindközben harcban álltak a Belkereskedelmi Minisztérium Bányászellátó Igazgatóságával – amely szerv a „Kézdobáló”-t felügyelte. Az Igazgatóság többször fellebbezett a kocsmá bezárása ellen, mondván: a bevételi tervek teljesítésében a kocsmá bezárása komoly visszaesést jelentene (Tapolczai 1977: 44). A hosszú harcban végül a Tanács győzött és 1954. október 8-án ujjongva adta hírül a Sztálinvárosi Hírlap, hogy megszűnt a „Kézdobáló”, egyéb gúnynevein: „Lepra”, „Üvöltő”, „Köpködő”, „Kistangó”.¹⁵

Rá másfél hónapra megnyílt a Belváros túlsó szegletén az Arany Csillag szálloda és étterme, „a város legszebb épülete”.¹⁶ A 200 személyes étterem exkluzív igények kielégítését, a helyi elit igényeit volt hivatott kielégíteni. Az Arany Csillag üzletvezetője már a szálló megnyitásakor sem engedett be „pufajkásokat” és „kezes-lábasokat”, azok ruházatát kifogásolva. A helyi lap szerint itt szerényen, csendesén, emberi módon kell viselkedni: „részegeknek semmi helyük”, a hely Sztálinváros társaságának legszebb találkozóhelye.¹⁷

Megnyitása után egy héttel vasárnap délután már „öt órai teára” invitálták a nagyérdemű közönséget az étterem vezetői (a kötelező ruhatár díja 5 Ft).¹⁸ Úgy tűnt a belvárost „fertőtlenítették” a nem odavaló elemektől. Az „idilli” állapot azonban csak addig tartott, amíg meg nem nyitották az Arany Csillag épületének főbejáratával ellentétes oldalon az Arany Csillag „Népbüfé”-t, ami részben a „Kézdobáló” pótlására jött létre.

Az Arany Csillag avatásakor kis fogadást rendeztek, melyet a városi tanács vezetői gondosan előkészítettek. A Belkereskedelmi Minisztérium illetékesei azt javasolták, hogy Pestről hozzanak pincérek, ha kulturált vendéglátóipart akarnak. Hoztak is: a Gundelből. Tapolczai Jenő megegyezett Lombos Ferencsel, a városi pártbizottság titkárával, hogy ne őket szolgálják ki először, hanem a vendégeket. A pincérek is jelen voltak a megbeszélésen. Szót kért a pincérek Sanyi bácsija és elmondta, hogy ő valamikor nagy banketteken szolgált fel és bármilyen magas vendég is volt a fővárosnál, ő mindig a

12 SZH. 1954. 03. 02. 4.

13 SZH. 1954. 02. 23. 2.

14 SZH. 1954. 06. 25. 4.

15 SZH. 1954. 10. 08. 3.

16 SZH. 1954. 11. 26. 2.

17 SZH. 1954. 11. 30. 3.

18 SZH. 1954. 12. 03. 4.

polgármester urat kínálta először, s csak azután jött a többi. Tapolczai Jenő látszólag meggyőzte Sanyi bácsit, hogy most másképp kell csinálni, de kiderült, hogy Sanyi bácsi hajthatatlan. Néhány nap múlva az új szállodában magas rangú küldöttséget fogadtak. Megkezdődött a kínálás és a felszolgálás. A régi módon. Változatlanul a helyi vezetőknek hozták először az italt és az ételt is. Tapolczai magához intette Sanyi bácsit: talán elfelejtette a beszélgetést? Ő határozott nimmal felelt, majd a potentát fülébe súgta: „Ezek az urak egy óra múlva elmennek, de mi itt maradunk”. Erre Tapolczai Jenő rövid káromkodással felelt a makacskodó pincérnek (Tapolczai 1977: 44-45).

1955 negyedik negyedében a Népbüfé szeszesital forgalmának több mint felét (52%) az égetett szeszesital fogyasztása tette ki, ami azt mutatta, hogy Belvárosban ide szoktak át a keményebb italokat fogyasztók. Ezzel szemben az épület túloldalán az Étteremben az égetett szeszesital az alkoholfogyasztás mindössze 11%-át tette ki, itt a palackozott bor fogyasztása – ami viszonylag drágának számított – vezette az eladási listát.¹⁹ A reprezentatív étterem és a Késdobálót szabályozott körülmények között élő Népbüfé jól megfér egymás szomszédságában.

1954-ben a „Késdobáló” bezárása és az „Arany Csillag” megnyitása szimbolikus kezdete volt annak, hogy miként változott meg a belváros lakói számára a tér észleléseként a város két, szimbólummá vált vendéglátóipari egysége. Az identifikációs folyamat során a normaadás szimbolikusan az első barakképületben működő „falusias” jellegű „Késdobáló” bezárásával kezdődött és a „városias”, szimbolikájában a „polgári idillt” követő „Arany csillag” megnyitásával vette kezdetét. Bár a belvárosban a fertőtlenítés nem ment végbe végérvényesen, a várost szimbolizáló „Késdobáló” helyét a köztudatban az „Arany Csillag” volt hivatott átvenni.

A „Késdobáló” bezárása hozzájárult a városban ekkortájt meginduló szegregálódási folyamathoz is. A szűkebb belvárost körülvevő „körúton” (Szórád Márton út – Építők útja – Sztálin út – Kossuth Lajos utca) kívül továbbra is fennmaradtak a félfalusias – falusias jellegű kocsmák: a Gorkij téri földszintes saroklakásból átalakított 103-as Italbolt, az óvárosi „Dúlás”, vagyis Felszabadulás Vendéglő és a „Kék egér”, a radari „Lepra” büfé, a Technikum negyedbeli „Aranykapca”, és a délvárosi kocsmák (Tapolczai 1977: 44; Miskolczi 1975: 72). A sztálinvárosi vendéglátóipari helyeket üzemeltető Belkereskedelmi Minisztérium Bányászellátó Igazgatósága 1955-ben letett arról, hogy a „külvárosi kocsmák” kultúrált éttermekként üzemeljenek: ennek nyomán a Felszabadulás és a Vasmű étteremben a melegkonyhát meg is szüntették.²⁰ „Ezekre a kocsmákra [...] vadnyugati hangulat volt jellemző. A reggeltől estig kapható babgulyás mellé könnyen kapható a belépő egy-egy pofont is. Gorilla, Faláb, Jócó, Lófej, Nagykockás és még néhány vagány közeli ismerőse volt a rendőrségnek. A kocsmáknak nagy attrakciója volt Csöpi, az ország akkoriban legmagasabb embere és Jancsi, aki viszont két centivel lefőzte az idelátogató cirkusz törpéjét. [...] A népbüfék táján élt Cékla is, akit mint afféle menhelyről szökött gyereket az egész építkezés szeretett, becézett és etetett” (Miskolczi 1975: 72).

19 MOL. Belker. XIX-G-4-rr/14. d.

20 MOL. Belker. XIX-G-4-rr/8. d.

A falusiasnak tartott kocsmáknak a belvárosból való kiszorulása hozzájárult a sajátos helyi szubkultúrák kialakulásához. 1956 decemberének végén a délivárosi vendéglátó üzemben két belvárosi betérőt megverték, mert az „Egy a jelszónk a béke...” kezdetű dalt énekelték más nóták mellett. A két borozgató próbált telefonálni a karhatalomnak, de a vendéglátó üzem üzletvezetője kijelentette, hogy ő ezt nem engedélyezi, mert akik a verekedést kezdték, azok az ő legjobb kuncsaftjai. Ekkor még volt annyi ereje a két embernek, hogy átmenjen a népboltba, de az üzletvezető ott is hasonló módon nyilatkozott. Amikor kiléptek az üzletből, ismét 8-10-en várták őket. Úgy összerugdosták őket, hogy csak kerülő utakon vánszorogva tudtak bejutni a belvárosi orvosi rendelőbe.²¹

A városban a Késdobáló elleni fellépéssel a köztudatban a városi és a falusi életforma is ütközött egymással. A Késdobáló bezárása nem jelentette azt, hogy a falusi életformát felváltotta volna a városi, hanem inkább azt, hogy egy adott területről kiszorította azt. A város vezetői a „Késdobáló” bezárásától azt is várták, hogy a Béke tér megítélése – ezáltal Sztálinvárosé – megváltozzon. De a Béke tér és a Késdobáló híre, a „hely szelleme” erősebb volt minden tanácsi akaratnál.

A „Késdobáló”-ba előbb üzemi kultúrscsoportot, majd üzemi konyhát költöztettek. A tér nagy forgalma továbbra is oda vonzotta a koldusokat, a Késdobáló közönségének egy része a buszpályaudvar büféjének törzsvendége lett.²² Egy másik részük átszokott a Gorkij téri „103-as” Italboltba, amely igen hamar a tanácsstagok és a „tisztos” életvitelűek céltáblájává vált. A „103-ast” csak 1956 végén zárták be, amikor a köztudatban „prolinegyedként” megjelenő Technikum-negyedben megnyílt a Kohász étterem.²³ A kocsmák közönsége nagyon gyorsan átszokott a – most már valóban a belvároson kívül található – Kohász Étterem melletti Kohász Italboltba. Mikor 1959 végén bezárt a Kohász Italbolt is, nem volt mit tenni, a kocsmák közönsége (melynek egy része már megjárta a Késdobálót és a 103-ast is) átszokott a szomszédos cukrászdába.²⁴ A köztudatban „legrosszabbnak” számító kocsmák fokozatosan kiszorultak a belvárosból. Az óvárosi „Felszabadulás Étterem”, a délivárosi és radari barakktáborok kocsmái szintén „züllött” helynek számítottak, de mivel kívül estek a „tervezett szocialista város” határain, megtűrték őket.

A tanács alkoholizmus ellenes fellépése és a Vendéglátóipari Vállalat tervteljesítési kényszere egymással ellentétes irányba hatott. Ennek köszönhető, hogy nem nyilváníthattak egyetlen éttermet sem a városban „alkoholmentesnek”.²⁵ A rendőrök durván léptek fel a „részegeskedők” ellen, a tanács gyakran szabálysértési eljárást indított, a helyi hírlap pedig közölte nevüket. Mindez tovább stigmatizálta a kocsmák törzsközönségét.²⁶ Az alkoholistának minősítettek száma nem azért nőtt, mert egyre több

21 SZH. 1957. 01. 12. 3.

22 FML. XXIII/502. 8. d. 1954. szeptember 30-i ülés. 225/1954. sz. VB határozat; FML. XXIII/502. 11. d. 1956. február 9. VB ülés; 16. d. 1959. április 24. VB ülés.

23 FML. XXIII/502. 11. d.

24 FML. XXIII/502. 18. d.

25 FML. XXIII/502. 13. d. 1957. május 31.

26 Uo. A közbiztonság helyzetének megvizsgálása. „A részegenek... kitiltását az utóbbi időben fokozottabban mértékben alkalmazzuk.” A jelentés ezen kívül kiemeli: „Nem egyszer maguk a rendőr elvtársak provokálnak ki botrányokat, hatóság elleni erőszakot.”; 11. d. 1956. július 26; 16. d. 1959. augusztus 14.

részeg kószált a város utcáin, hanem azért, mert lassanként azt is „alkoholistának” tartották, aki munka után barátaival rendszeresen megivott egy fröccsöt.

A városban lezajlott kanalizációs folyamatok következtében az italboltok, büfék, presszók más-más közönséget vonzottak, ezáltal a városlakók fejében más-más kép alakult ki róluk. Az óvárosi „Dúlás”, vagy a radari 102-es a köztudatban „falusias” kocsmaként élt, a Technikum negyedben működő Kohász Italbolt, vagy az L-épületek mellett álló „gomba” a „prolik” találkozóhelyének számított, ezzel szemben az Irodaházban lévő „Sport Club”, vagy az Arany Csillag Szálloda „Espresso”-jának közönségét helyi viszonyok közt „úri”-nak tartották. A kocszmák közötti „szegregáció” mégsem foglalható egységes értelmezési keretbe. Az Arany Csillag Népbüfijét majdnem minden réteg látogatta, akárcsak a Béke Éttermet. Ugyanaz a személy, aki a „Kohász” törzsközönségéhez tartozott, ünnepi alkalomkor betérhetett valami „elegánsabb” helyre. Ennek ellenére a Késdobáló és az Arany Csillag Szálló Étterme két teljesen eltérő életformát szimbolizált.

A Késdobáló épületét végül a Béke téri barakkokkal együtt lebontották. Az első barakk helyén strandot építettek, egy tipikusan „városi” életformát jelképező intézményt. A barakk alapjainak helyét megőrizték.

BLAZÍRTSÁG VAGY MAGAMUTOGATÁS: JAMPECEK A KULTÚRHÁZBAN

„A jampec alakja a városi, különösen a fővárosi közönségnek nem mai keletkezésű figurája. Már a 30-as évek amerikai filmdömpingje idején feltűnt ez a típus és számos követőt talált az ifjúság körében” – írta a Szakérettségis Híradó 1953-ban.²⁷ A jampec alakja valóban nem az ötvenes évek szüleménye, mégis ebben az időszakban vált a közvélemény számára igazán ismertté a figura. Talpassy Tibor 1935-ben megjelent regénye „A jampec” néhány hányatott sorsú, a többségi társadalom erkölcsi normáit elvető fiatalról szól (Talpassy 1935).

Mit jelent maga a jampec szó és honnan származik? Első említése 1928-ban fordul elő. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint jelentése: léha, semmirekellő, feltűnően öltözködő és viselkedő ifjú.²⁸ A jampec alakja elsősorban a divathoz kapcsolódik. Lucien Febvre szerint, mivel a divatban a kezdő- és végpontok térben és időben igencsak kiterjednek, ezért célszerű a kezdő- és végpontok helyett a középpontokat megjelölni (Barthes 1982: 108). A jampecek történetében a középpont egyértelműen az ötvenes évek fordulója. Ekkoriban tűnik fel a jampec alakja az „írott divatban”, az újságok hasábjain, szinte mindig negatív előjellel.

Mi jellemezte a jampecet? Mitől mondták azt valakire, hogy jampec? A „jampec” fogalom elsősorban a közvélemény előítéleteinek terméke, nem egy csoport koherens jellemzője. Mégis, pont az előítéletek miatt a jampecséggel megbélyegzettek „aktív” magatartásként is megélhették jampecségüket, mint azt a későbbiekben látjuk. A sze-

²⁷ Szakérettségis Híradó 1953 szeptember, 6.

²⁸ A szó jiddis eredetű szóösszetétel, tulajdonképpen jelentése „nagy fasz” (vö. magyar „balfasz”). A magyar szó valószínűleg korábbi, mint első adata, s a „nagyon buta” > „divatfi, divatbolond” jelentésfejlődés is már a magyarban zajlott le (Benkő 1970: II/258-259).

repelmélet szerint érdemes különbséget tenni a szerepbetöltő szerepelvárásai és az emberek általában vett szerepelvárásai között (Sarbin-Allen 1994: 108-128). A jampecek vizsgálatánál elsősorban a jampecekkel kapcsolatos szerepelvárásokból indulunk ki, mivel a korabeli források erre adnak leginkább lehetőséget.

Számos leírásból kiderül, hogy a jampeceket elsősorban öltözködésük jellemezte. A jampecek fekete vagy színes ingekben, mintás nyakkendőkben vagy piros pettyes sálakban, lötyögő vállú csapott „jakókban”, csónadrágokban, csíkos zoknikban, gumitalpú színes cipőben és cowboy szabású kalapokban jártak. A jampeclányok szűk szoknyákat és „zsákkabátokat” viseltek, általában lófarokba font vagy dauerolt frizurával. Később ők hordták elsőként a nemek és osztályok közötti különbségeket megszüntető ruhadarabot: a farmert is. Az egyes ruhadarabok önálló megléte is már jampec-megjelenésűvé tett valakit, nem kellett az összes feltüntetett jellemző ruhadarabot viselnie.

A feltűnő viselethez társultak az egyéb feltűnő szokások: mint például a „vad tánc”, vagy a „pesties” szóelemek elburjánzása a beszédben. A jampecek jellemzőjének tekintették a „nyegle sztorizást” is. Az egyéniesítő viselet és frizura, a táncolási szokások, a beszélt nyelv mind a városon belüli megkülönböztetés jegyéül szolgált. A Budapestről Sztálinvárosba kerülő fiatalok ezáltal is megkülönböztették magukat környezetüktől, ezenkívül viselkedési mintákat is adtak a falvakból Sztálinvárosba kerülő fiataloknak. A fiatalok egy része számára a városias viselkedés egyenlő volt a domináns társadalom által „jampecnek” minősített divat követésével.

A nagyszámú fiatal bevándorló miatt Sztálinvárosban már viszonylag korán cikkek jelentek meg a sajtóban a „jampec-szellemről”. 1951 májusában – amikor az első utcát átadták a városban – a helyi lap újságírója szerint a „jampecek betolakodtak a kultúrház kerthelyiségébe. Egyik vasárnap este az ifjúmunkások figyelmeztették az egyik jampecet, hogy ne táncoljon ugrálva. „Szóval nem tudok lassabban táncolni” – mondta a csónadrágos – „látod öcsém, akárhogy tekergetem a lábom, mégsem megy lassabban” és artikulálatlan hangon kezdett énekelni. A lap szerint a jampeceket fel kell karolni, mivel vannak, akiket csak megtévesztettek, igaz akadnak olyanok is, akik „tudatosan csikágói gengszterek”.²⁹

A hírlap szerint a nők között is terjedt a „jampec” szellem, amit egy fegyelmi tárgyaláson mint kifejezetten morális szempontot vetettek fel. Egy „hanyagul dolgozó munkásnőt” azért bocsátottak el, mert a büfé állandó vendégeként feltűnő viselkedésével és jampec táncával az ifjúság „egészséges szórakozását akadályozta”.³⁰ A többség szemében a jampecség egyenlő volt az erkölcsi romlottsággal.

Egy másik jampecséggel vádolt fiataalt azért ítélte el különösen a lap, mert sztahanovista létére a kultúrotthon táncparkettjén extravagáns figurákat mutat be, ahelyett, hogy a szórakozóhelyen is jó példát mutatna.³¹ A jampecség tehát kifejezetten erkölcsi kategóriaként vonult be a korabeli beszédmódba, de ezzel egyidőben jelentette az antidivatot is. A közvélemény a jampecokhoz kapcsolta a fiatalok bandái által követett normákat. Ezért ha valakit „lejampecetkeztek”, azt szimbolikusan egy olyan bandá-

29 Dunai Vasmű Építője 1951. 05. 22. 4.

30 Uo. 1951. 06. 05. 4.

31 SZH. 1953. 09. 11. 2.

hoz tartozónak is tekintették, amely banda elveti a társadalom normáit és helyette saját normákat hoz létre.

A háború után szerte a világon megjelent a zenéhez szorosan kapcsolódó antidivat-fogalom. A san francisco-i beatnikeket már 1945 tavaszán az antidivat „követőinek” tekintették, amelynek lényege – a társadalom szemében – a mindenáron való szembenállás volt. A közvélemény abba a sztereotípiában sűrítette a jelenséget, hogy „ha a polgári divatban a fehér ing volt divatban, akkor a beatnik színeset hordott.” Az ötvenes években Németország nyugati felében a jampec megfelelője a „Halbstarke”-kultúra volt. A társadalom többsége számára ugyanúgy a sötét ingek, a lófarokba font haj, a mintás pulóverek és a vad tánc jellemezték a fiatalok bandáinak egy bizonyos fajtáját, mint a magyarországi jampecoknál (Dietz 1990: 232-236). A Szovjetunióban a jampecok megfelelőinek a „sztyiljági”, illetve a „pizsoni” pejoratív jelzővel illetett fiatalok számítottak.

A társadalom értelmezésében a jampec legfontosabb jellemzője a „tiltakozás” volt. Ez a tiltakozás nem volt független a „hivatalos” divattól. Függsége éppen ellenkezőségében fejeződött ki a többség számára (König 1982). A kötelező „ellenuniformizálás” háború utáni magyar példája volt a jampec-szubkultúra. Az ellenkezőséget azonban jóval árnyaltabb kell megítélnünk.

A jampec táncok elítélése a tánciskolák ismételt propagálásával járt együtt. A jampec táncok ellen küzdők a népi táncot, a keringőt, a tangót és slow-foxot még egyértelműen az elfogadható táncok közé sorolták, némi habozással a fox-trotot is, holott azok néhány évtizede ugyanúgy elítélendő táncoknak számítottak. Egy korabeli cikk szerint a „boogie-woogie” hajlam, a „smirglizés” „csúnya és szellemtelen” táncokat takar. Ráadásul „ezek a fiatalok” – a szerző szerint – „csak disznó viccekből ismerik a szerelmet”. A cikk szerint a jampec szellem elsősorban a fiatal munkágyerekeket fertőzi meg, akik ha felszabadulnak, szokás szerint első keresetüket magukra költik: beöltöznek csónadrágba, csapott vállú kabátba, tehát előírászerű jampec-egyenruhába.³²

A „jampec-szellem” munkásfiatalokhoz kötése nem véletlen, hiszen valóban a városokban a munkáskerületekben jött létre a legtöbb fiatalkorú banda. A munkásfiatalok nagy része az iskolai évektől kezdve először kortársbanda, majd a kamaszkor után általában lakóhelyi banda tagja lett. A bandatagság eltarthatott egészen 30 éves korig is. Minden bandának megvolt a kedvenc találkozási helye. A bandákat a külvilág is a legfőbb találkozási helyük alapján azonosította, ami általában egy utca, utcasarok vagy egy tér volt. A bandatagok idősebb korba lépve találkozhattak egy kocsmában vagy szórakozóhelyen (pl. kultúrházban) is. Sztálinvárosban is külön beszélhettünk délivárosi, technikumi vagy L-épületek környéki fiatalok bandáiról. Az iménti területek főleg munkáslakta kerületek voltak, de azon belül is meg lehet különböztetni azokat a kerületeket, ahová általában „falusi” életformájúnak minősített családok költöztek be, illetve azokat, amelyekben állandó illetve alkalmi munkából éltek a családok.

A banda egyik legfontosabb funkciója az volt, hogy megnyilvánulási alkalmat biztosított tagjai számára a szokásos felügyelettel – legyen az szülői, iskolai vagy munkahelyi – szemben. A banda tagjai egyéni szabadságuk kiteljesedéseként is megélhették

32 SZH. 1954. 03. 26. 4.

azt, amikor alávették magukat a banda szabályainak, melyek gyakran szigorúbb szabályok voltak, mint a domináns társadalom szabályai. Ezek a normák határozták meg a bandatagok öltözkését, nyelvét, mozgását, gesztusait, frizuráját – amit a többségi társadalom is igyekezett szabályozni, de egy munkahely dolgozója valószínűleg sosem váltak olyan uniformizálttá a gesztusok terén, mint egy jampecnek minősített banda tagjai.

A bandában – tiltakozásként a társadalom adta identitás ellen – a bandatagok általában gúnyneven azonosították egymást. A gúnynevek leggyakrabban egy fizikai tulajdonságot vagy képességet jelöltek, de előfordult, hogy egy a bandával megésett történet vagy etnikai-származási jellemző alapján kereszteltek el valakit. A bandán belüli hierarchiát a fizikai erőn és ügyességen kívül csak nagyon ritkán lehetett kiérdekelni valamilyen szellemi képességgel. A bandavezérnek egy banda létrejöttében vagy felbomlásában döntő szerepe volt, a banda a vezér köré csoportosult, a kívüljáró is a hely után leggyakrabban a bandavezér alapján azonosította a bandát. Egy 1955-ös sztálinvárosi tanácsülésen egy délivárosi banda létrejöttét egy állami gondozott fiúhoz kötötték. Az „iskolakerülőnek” minősített bandatagokról elmondták, hogy a gyerekek gyakran megszöknek a szülői háztól és 2-3 napig nem mennek haza.³³

Ha valaki faluról jött Sztálinvárosba, a bandába kerülés a „városiasodás” hangsúlyozását is jelentette. A jampec városi figurának számított. Bár a köztudat elítélte a jampeceket, mégis a jampecnek minősített bandatagokat civilizáltabbaknak, városiasabbnak, nyitottabbnak tekintették, mint a falusi fiatalokat. Ezek a fiatalok idejük nagy részét az utcákon töltötték – ugyanakkor amikor apáik a kocsmákban ültek. Az otthoni szűk hely, illetve a banda által nyújtott „szabadság” akkor is az utcára terelte volna őket, ha szüleik ezzel szemben álltak volna. De nem álltak. Sőt, Sztálinvárosban – és persze nem csak itt – a munkáscsaládokban igen gyakran előfordult, hogy a szülők addig, amíg haza nem jöttek, kizárták gyerekeiket a lakásból. Amíg kicsik voltak (2-6 évesek) addig bezárták őket a lakásba, majd egy rövid átmenet után, gyakorlatilag az utca vált egyik legfontosabb szocializációs környezetükké.³⁴

Sztálinvárosban sok tanácsülésen panaszkodtak a képviselők arról, hogy a játszótérek teljesen kihaltak, mert a gyerekek az utcán játszanak. A városban havonta 300-350 utcai lámpát törtek be akkor, amikor a 15 éves kor alatti gyerekek száma 2-3 ezer körül mozgott. A tanácsstagok úgy vélték, egy „játszóutca” létrehozásával egy utcába terelhetik az „utcagyerekeket”, de hiába zárták le és jelölték ki az egyik belvárosi utcát „játszóutcának” a gyerekek azt nem vették igénybe, továbbra a várost járták, így a „játszóutcat” megszüntették.³⁵

1956-ban a kamaszkorba nőtt „bűnöző bandák” számára a városi bíróság elnöke egy Makarenko-telep létrehozását is javasolta, amiből végül nem lett semmi.³⁶ A sok csavargó gyerek, a 8-9 fős kamaszbandák a tanácsi üléseken általában a fiatalkorú bűnözés kapcsán kerültek elő, így nem csoda, hogy a bandatagságot a köztudatban egybemosták a bűnözéssel. A csavargó bandák miatt lehangosabban a prolinegyednek tekintett Technikum városrész lakói panaszkodtak, pont abban az időben, amikor a

33 FML. XXIII/502. 10. d. 1955 május 12.

34 FML. XXIII/502. 11. d. 1956. március 1.

35 FML. XXIII/502. 7. d. 1954. május 26.; 10. d. 1955. február 24.

36 FML. XXIII/502. 11. d. 1956. július 26. 13. d. 1957. október 11.

103-as Italtolt bezárásával a Technikum negyedben található Kohász kocsmá vált a város egyik „legfertőzöttebb” pontjává.³⁷ Bár a bandák többségét és a jampecokat is a bűnözéshez kapcsolták, még a Sztálinvárosi Városi Bíróság is elenyészőnek tekintette a fiatalok bűnözés arányát a többihez képest. Még 1959 végén is mindössze 150 körülre becsülték azoknak a fiatalokéknak a számát városszerte, akik bűncselekményeket (főleg lopásokat) követtek el.³⁸

A bandák egy része nem csak fiúkból állt. A 14-15 éves lányok kikerülve az iskolából nagyon nehezen kaptak munkát, viszont szüleik és a társadalom nagy része már felnőttnek tekintette őket. A falusi családi gazdálkodás megszűnt, viszont a gyárakban kevés volt a munka a női, főleg a képzetlen női munkaerőnek. Sztálinvárosban az ötvenes évek második felében többször előfordult, hogy más kereseti lehetőség nem lévén, fiatalok, 14-15 éves lányok prostitúcióra kényszerültek.³⁹ A sztálinvárosi kórházban 1958-ban végrehajtott abortuszok között igen gyakori volt a 14-15 éves lányokon végrehajtott abortusz, és az esetek többségében a lányok szüleik tudta nélkül, titokban jöttek be a kórházba.⁴⁰ Ha egy fiatal lány bandába keveredett vagy egyszerűen néhány jampecekre jellemző viselkedési mintát vett át, akkor az előbb említett okok által is befolyásolt sztereotípiák miatt szinte egyből „erkölcsellenesnek” tekintették.

Sztálinvárosban a helyi hírlap szerint a Bartók Béla Művelődési Ház vált a jampecok egyik fő találkozási helyévé. Akkor, amikor a balettiskola és a népitánc-bemutatók is itt zajlottak, hétfévente hangos fiatalok szállták meg a kultúrházat, akik általában a legújabb jampec divat szerint öltöztek és táncoltak.⁴¹ Hétfévente a délivárosi és a radari (mindkettő barakktábor) kultúrházak ugyanígy a táncalkalom miatt a jampecoknak minősített fiatalok kedvenc helyeivé váltak. Miután a délivárosi kultúrház összedőlt, az ottani fiatalok tánchely nélkül maradtak. 1959 végén a szociális ügyekkel foglalkozó tanácsi előadó javasolta, hogy az utcán csavargó fiatalok részére a barakktáborokban is ki kellene jelölni 1-2 szórakozó helyiséget. Mivel a barakktáborok távlati tervben megszüntetésre voltak ítélve, a fiatalok az utcasarkon maradtak.⁴²

A társadalom számára a jampecokat a saját nyelv is reprezentálta, amiről szintén elítélő cikkek jelentek meg. „Csoda jó csaj” – mondta egy pakombartos ifjú „haverjének”, aki máris válaszolt: Ez már „kamelós beszéd”. Szereti a „klassz srácokat” [...] „Himbál a flamó” – mondta egy jól dauerolt fiatal lány a barátnőjének, aki máris megadta a hasonló feleletet: „Igazán? Pedig nem régen „kajáltál”. Külön fejezet volt az öltözködés zsargonja: ha „lővéhoz” jutok, veszek egy új „salnit”, meg egy „brét” is (vagyis cipőt és kalapot). A beszédből „duma” lett, az okosból „hóhem”, a táncból „csurgli” és „smirgli”, a részegből „piás” és a dühösből „pipás”.⁴³ A jiddis és pesti nyelvből származó elemek révén a sztálinvárosi fiatalok egy csoportja néhány szó elsajátításával bekapcsolódhatott a városiasnak minősülő szubkultúrába, és az Alföldről és a környező falvakból érkezett paraszti származású fiatalok is úgy érezhet-

37 FML. XXIII/502. 11. d. 1956. szeptember 6.

38 FML. XXIII/502. 16. d. 1959. december 21.

39 FML. XXIII/502. 11. d. A közbiztonság helyzetének megvizsgálása. 1956. július 26.

40 FML. XXIII/502. 16. d. 1959. június 26.

41 SZH. 1954. 02. 09. 1.; 1954. 09. 07. 4.; 1954. 09. 28. 4.; 1954. 12. 17. 3.

42 FML. XXIII/502. 16. d. 1959. november 9.

43 SZH. 1954. 09. 28. 4.

ték, hogy a város befogadja őket. Ugyanakkor ez a nyelv kirekesztő erejű is volt, mivel mindazokat kizárta a társalgásból, akik nem tették magukká a „jampecek” normáit.

Sztálinvárosba 1957-re a „rock and roll” örület is megérkezett. „Eltorzult arc, kuszált haj, kicsavarodott végtagok, vad mozdulatok [...] Ez jellemzi a rock and rollt, a szezon legújabb táncát. A rock and roll megőrjiti az ifjúságot. A rock and roll-ról szóló filmeket rendszerint jampecek garázdálkodása kíséri Nyugat-Európában. A tánctermekben napirenden vannak a verekedések és gyakran a rendőrségnek is be kell avatkoznia. Mivel magyarázhatjuk a rock and roll rendkívül káros hatását? Zenéje afféle „doppingoló szer”, zenei narkotikum. Ritmusa lázasan erősödő gépzakato-láshoz hasonlít, valósággal gúzsba köti az ember gondolatát és napvilágra hozza legvadabb ösztöneit. Európában [...] a lapok hasábjain közéleti személyiségek, papok, tanárok, szülők nyilatkoznak a rock and roll káros hatásáról, követelik a táncot ismertető filmek és a zenéjéről készült hanglemezek betiltását...” – írja a Sztálinvárosi Hírlap.⁴⁴

A jampecok pont a rock and rollt elítélő filmhíradókban látták a legújabb táncfigurákat és hallották a kéz alatt becsempészett zenét, amit aztán – látva az erős ellenreakciókat – a táncparketten továbbfejlesztettek. A „gyors”, „ritmusos” táncok elítélése megtette hatását: az antidivat követői gyorsan rákaptak.⁴⁵

1958-ban a helyi lapban általános jellemzés jelent meg a „jampec”-ről: „Ő az, aki mindenben más, mint a többi közönséges halandó. Öltözéke, beszéde, modora választékos. Ruhája is messzemenő különbséget árul el. Zöld cipő, szilvakék nadrág, sárga nyakkendő, esetleg barna kabát, bocsánat jakó. Azért jakó, mert erre kínosan ügyel. Sőt, így mondja: pijamajakó. [...] Mellesleg, kiskorában a zongora körül zavar-gatták szülei, mert nem Carót és Mistrált szívott, persze nem tüdőre, csak úgy. Az angol szokások nagy ismerője, de azért a lédit ladinak mondja, jó alföldi dialektussal. Addig nem nősul, míg másnak van felesége, de ha mégis „megbolondul”, úgy csakis úri lányt fog elvenni, aki elsősorban jól zongorázik, ért az absztrakt művészethez, és végül „haláli jól csurglizik.”[...] Nagy tisztelője a Félsemű Jim, a Bagdadi répatolvaj című remekmű szerzőjének...”⁴⁶ A cikk szerzőjét ezek után azzal fenyegették meg, hogy „leápolják”.⁴⁷ A cikkből kiderül, hogy már a korban felismerték: a jampecok éppen „másságukkal” akarnak elűtni a társadalom többségi részétől és különcködésük pont a városi élet egyéniesítését takarja.

Ugyanabban az évben, amikor a jampecokról szóló cikk megjelent, tudósítottak a „hivatalos” divat helyi bemutatójáról is, amit a sztálinvárosi elit reprezentatív épületében, az Arany Csillag Szállóban rendeztek. „A szolid elegancia értékmérője volt minden egyes ruhadarab. Az Arany Csillag zenekarának lágy, édes melódiájára jöttek a manekének, s a közönség nagy érdeklődése közepette léptek fel a pódiumra. Felvonultak a legmodernebb kisestélyi ruhák, a túsarkú körömcipők, láthattunk elegáns gyapjúszövet kiskosztümöt, export minőségű sötétszürke kangaru öltönyt, kétsoros fazonnal, s élénk, ütemes taps jutalmazta az ismét divatba jött tiszta gyapjúból készült szmokingot, mely bálba, színházba, esküvőre egyaránt elegáns viselet.”⁴⁸ A társadalom által elfogadott

44 SZH. 1957. 02. 22. 3.

45 SZH. 1958. 01. 10. 3.

46 SZH. 1958. 01. 31. 5.

47 SZH. 1958. 02. 28. 3.

48 SZH. 1958. 03. 04. 3.

divat a „tisztos városi életvitel” köré csoportosult, ami ugyanúgy kirekesztő jelleggel bírt, mint a jampecok csőnadragja és csapott „jakója”.

A fenti leírásból is kitűnik az az ellentét, ami a jampecok és a hivatalos divat között fennállt. A vad tánc, jassz-nyelv, a lófarokba fogott illetve dauerolt haj, a pofaszakáll, a színes ing és csőnadrag vagy csőszoknya mind a korabeli hivatalos divat ellentéte volt.

Mindemellett ennek az antidivatnak egyes elemei bekerültek a divat főáramába. A magyar rock-együttesek egyik őse, a Metro együttes a helyi KISZ szervezet meghívására 1958. február 1-jén lépett fel a sztálinvárosi Vasmű kultúrtermében.⁴⁹ A fellépést a KISZ szervezte, ami mutatja, hogy a domináns társadalom hivatalos szervei már megértőbben fogadták az antidivatot.

A társadalom és a szubkultúra közötti viszony nem ítéhető meg pusztán szembenállásként, jóval árnyaltabb megközelítésre van szükség. A jampecok nem egyszerűen „lázdak” a meglévő normák ellen, hanem „mások” szerettek volna lenni, mint ahogy azt a többség előírta. A viseletben, viselkedésben, táncban és nyelvben tetten érhető különbözni akarás nem pusztán passzív állapot volt, hanem a csoportosulás alaptevékenysége.

A fiatalok önkéntesnek tűnő csoportosulásai „személyes kapcsolatok révén és az állandóan a társadalmi normasértések határán mozgó tevékenységgel valósággal szívó hatást gyakorolnak a megfigyelőkre” (Rác 1996). A jampecok esetében a kultúrházba járás a társadalom által kínált egyetlen szórakozási forma volt. A felkínált szórakozási formát a sztálinvárosi jampecok ezek után olyan más tartalommal töltötték meg, amely a látvány alapján lázadásnak tűnt, de valójában csak egy eltérő életforma-jelentést kívánt kifejezni.

Ha a jampec-divatot egyszerűen a nyugati minták utánzásának tekintjük, akkor számos egyéb interpretációs lehetőséggel nem számolunk. Az ötvenes években a magyarországi urbanizáció egyik tetőpontján a Sztálinvárosba érkezők számára a jampecség egy olyan lehetőség is volt, ami a társadalomtól eltérő „városolvasatot” is lehetővé tett. A jampecség a másság kifejezésének olyan korabeli eszköze volt, amelynek révén a városlakók masszájából egyes fiatalok ki tudták magukat emelni, másrészt különbözőségükben is be tudtak illeszkedni a város forgatagába. A jampecok csak a kultúrházban válhattak jampecokká, az uralkodó normák közegeiben. A városi szemlélődő magatartással szemben a jampecok kifejezetten az aktív, magát megmutatni akaró magatartás képviselői voltak. Éppen „aktivitásuk” miatt képviselték mind a városok, mind a falvak lakóinak értelmezésében a városi életformát.

A falusi és városi életforma közötti különbség a szubkultúrák és a „szimbolikus cselekvések” interpretálása révén megragadhatónak tűnnek. A járszági falvakban is voltak jampecok. A csőnadragot, a kék cipőt, a csapott vállú kabátot és a mindezzel járó „jampi” viselkedést azok a fiatalok „importálták” a járszapáti járás községeibe, akik a városokban, az ipari üzemekben – sokan éppen Sztálinvárosban – dolgoztak. A falusi szülők általában elítélték a jampecokat. Jászdózsán olyan apa is akadt, aki a csőnadragot széthasította. Ugyanakkor akadt olyan szülő is, aki büszke volt a jampeces öltözékre.⁵⁰

49 SZH. 1958. 01. 31. 2.

50 Népszabadság 1958. 04. 16. 2.

A fiatalkori kortárs csoportokból öröklött, szomszédsági-rokoni szálakkal is egybe-
szőtt baráti vagy bandabeli kapcsolatok az egy környéken, vagy az egy csoporthoz
tartozók kocsmáiban továbbéltek. A változás sűrítve leírható abban a folyamatban,
ahogy a „szabadidő”-eltöltés helyszíne az utcasarok és kultúrházi táncest helyett a
kocsmá lett. A kocsmák – akárcsak az utcasarok – találkozási hely, az esti közös szóra-
kozás kiindulópontja, sőt az informális kapcsolatok révén az alkalmi munkák meg-
szerzésének helye is. Ezen a ponton találkozunk a „Késdobáló” és a kultúrház eseten-
ként jampecnek minősített közönsége.

A MÁSODIK SZILVESZTER⁵¹ (RÉSZLET)

„Mara a boci-pullmannokkal tarkított »sztálinvárosi expresszel« érkezett. Füstölt a
mozdony. A szerelvény az épülő mechanikai üzem és az alapozás alatt álló igazgató-
sági épület között állt meg. Kászálódta lefelé az utasok. A lány tétován nézett körül
a forgatagban. Aztán észrevett. Mosolygott. Integgett.

Elvettem a kofferját. Egy futó csók és megindultunk árkon, földkupacokon, téglá-
törmelékeken át a hatos kapu felé. Nagy forgalom volt az úton. Egymást érték az
építőanyaggal megrakott teherautók. Előlük a padkára húzódva kócos, fáradt lovak
húzták a nagykerékű kordélyokat. Mentek a Weisz telep felé.

Már látszottak a piac barakképületei, élelmiszerbolt, vegyesbolt, bazár, italtolt, a
raktárak, mögöttük maga a piac. Átellenben a kiserdőben kocsikhoz kötött lovak,
hátukon átvetett pokróccal. Éles, metsző fények fókuszában porosan, sárosan álldo-
gált a DISZ-kapu a Szórád Márton út és az Építők útja sarkán. Nagy, pirostéglás,
ablaktalan épületek mellett sétáltunk és mentünk át a DISZ-kapu alatt.

A Béke téren szokásos hétvégi nyüzsgés. Ponyvás meg bódés teherautókra kapasz-
kodtak fölfelé az akkor még ingyen szállított emberek. Szürkék voltak és zöldek a
pufajkáikban, gumicsizmáik sárosak, porosak.

A lány húzódozott, nem akart bemenni velem a Késdobálóba, amely hosszan nyúlt
el a túlsó oldalon. Piros és poros cseréptető alatt gunnyasztott kopott ajtajával, rácsos
ablakával kifelé. Páran ácsorogtak előtte lombtalan, suhanc nyárfák alatt. Egy kis
sűrű borostás emberke bömbölte: Csupa könny a szobám. Pedig nem is volt szobája.
Emeletes ágyakkal megtömött barakkban lakott a Radarban. Simics meglátott ben-
nünket. Vigyorgó, holdvilág képpel átkiabált.

— Ez igen! Osztályon felüli! Hol csípted fel?

Úgy tettem, mintha nem hallottam volna. Mutogattam.

— Látod azt a kis épületet? Abban volt a NEB⁵² első irodája. Az a magas, vékony
ember a főnök. Borovszkynak hívják. Ez meg az az iskola, amelyikben a tanács van,
meg a múzeum. A könyvtár is. Ismerem az elnököt még Kispestről. Vékony, keszeg
ember, őszes, göndörödő hajjal, a Berci bácsi. Majd szerez neked jó szállást. Elvégre
majdnem kispesti voltál te is.

⁵¹ FML. XXIII/508. 60. d. 1980-as keletkezésű visszaemlékező „novella”, amit az “Ifjú városban élek”
című irodalmi pályázatra küldtek be “Solus eris” jeligével.

Mara Pestről jött. Előző munkahelye? Nos, jobb nem beszélni róla. Egy biztos, nem apácázárda volt.

Dél felé járt. Péntek. Gyülekezett a zenekar a víztorony előtt. A zömök torony alsó merevítő lapjára pattogó indulók hangja mellett rakták fel a dicsőségtáblát. L. Szász Antal brigádja a Mélyépítőktől 200%-kal szerepelt a táblán, amelyet éjszaka ki is világítottak.

Szemben, a Május 1. utca házaiba kezdtek beköltözni az első lakók. Túldoldalt működött a fektető.⁵³ Az első kockaépületben újságszerkesztőséget, irodákat rendeztek be. Az utca közepe táján egy földszinti szobában kaptak helyet Szél Júlia, Nagy Tibor meg a többi rádióriporterek.

A házak még vakolatlanul álltak. A falakon itt-ott, nagy meszelt betűkkel lelkesítő feladatok, vállalások, határidők, Sztálin és Rákosi képek.

Zsúfolt volt a női szállás, piszkos, rendetlen. Örökké bömbölt a vezetőkes rádió. Két hét is beletelt, mire sikerült Marának egy kis szobát szerezni a faluban a Táborálláson. Leesett az első hó. Mara megvolt a házinénivel. Panaszkodott, rossz volt egyedül a Karácsony. De hát hiába. Ő már nem volt gyerek, nem kapott betonvasból készített ródli ajándékba.

— Annál jobb lesz a Szilveszter. Tudod, hol szilveszterezünk?

—Hol?

— A NEB-nél, az igazgatósági ebédlőben. Van egy kohómérnök barátom, Horváth Feri. Meghívott azzal, hogy csak kettesben jöhetek, éspedig olyan valakivel, akin szoknya van.

[..]

Volt is sikere a szilveszteri bálon. Ő volt a legszebb. Tudta magáról. Az igazgatósági ebédlőben, a második emeleten vidám volt a hangulat. Stieber Antal, a Tóni szervezte a bulit. Volt szendvics, csapolt sör, bor, még bárpult is íróasztalokból. Rögtönzött műsor, villámréfák, csasztuskák, Földeák vers. Harmonika, dob, szaxofon, nyitó csárdás, keringő, tangó és twist végkimerülésig. Az idősebbek a sarokban verték a blattot. Ultiztak.

Mara láthatóan jól érezte magát a pufajka nélküli társaságban, kapós volt nagyon. Még Haits Taszilót, az Uvaterv mérnökét is megtáncoltatta. Aztán jött a zakatolás, belekapaszkodott Horváth Feribe, és zakatolt a vonat hegyek között, völgyek között, meg íróasztalok között szobáról szobára. Az arcok kipirultak, nagy volt a hőség. Az erőmű akkor még kintről behozott szénnel működött. A Szórád Márton úti Tüzéptelepen át gurították a szenesvagonokat a Vasműbe. Tasziló azt magyarázgatta Marának, hogy a vasutat az ő kitévései és tervei alapján építették. Koren Frici meg mindenáron a Generálplán terveibe igyekezte beavatni. A lány tágra nyílt szemekkel figyelte őket, bár a téma nem különösebben érdekelte. Dicséretére legyen mondva, nem ivott, csak táncolt. De azt nagyon.

Éjfélkor hirtelen sötétbe borult a terem. Nevetések, halk, kuncogó sikolyok, összekoccanó poharak csengése. Claus Alajos Kossuth-díjas főmérnök kívánt Boldog Újévet.

⁵² Nehézipari Beruházó Vállalat. Ez a vállalat felügyelte az első években a teljes sztálinvárosi beruházást.

⁵³ Egészségügyi ellátóhely.

Koccintottam boldog – boldogtalannal, ittam. Marát kerestem a tömegben. Arca fölvillant egy pillanatra, aztán eltűnt. Végleg. Lehajtottam még két felest. A zene szólt, vadul nótáztak a sarokban. Velük fújtam én is... Gombház sej, ha leszakad...

Túloldalalon kinyitottak egy ablakot. Odabotorkáltam. Jólesett a beáradó, friss levegő. Odalent szürke, csatayos volt a hó, messze, túl azon a területen, ahol a kohótest elemei magasodtak, fehérlett csak vakítón a táj. Fölötte ott sílbakoltak a nagy szemű, téli csillagok.”

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

A Sztálinvárosba először érkezők számára a legszembetűnőbb a forgatag és a zűrzavar volt, ami a várossal kapcsolatos sztereotípiává vált. A nagy forgalom, az építkezés téglatörmelékei és az emberek kavalkádja nemcsak a faluról érkezett emberek, hanem még a Budapestről jövők számára is a város kiismerhetetlenségét jelentették. Az odaérkezők számára nem voltak egyértelműek sem a térbeli, sem a társadalmi tájékozódási pontok. Sztálinváros nem számított „jól olvasható” városnak. A visszaemlékező mindezek ellenére elkülöníthetett néhány, a köztudatban is meglévő határvonalat a terek és az emberek között.

Az első ilyen határvonalat a Béke tér forgataga köré rajzolhatjuk, amit a Késdobáló épülete koronáz meg. Ezt követően felbukkan a város első „befejezettnek” tekintett utcája, a Május 1. utca a maga előkelőnek számító lakóival, az újságírókkal. A zsúfolt női szállás és az ezzel szemben álló falu, az Óváros, a maga nyugodt, „családias” hangulatával. Az igazgatósági ebédlő egészen más világot jelképez: az ide tartozók képviselték a helyi közfelfogás szerint a város elitjét. A bárpult, a mérnökök, a kerिंगő és a twist jelzik az ideérkező számára, hogy itt egészen más normák uralkodnak, mint a Késdobálóban, vagy a citerazenekaros DISZ-gyűlésen. A Béke téren az emberek „szürkék és zöldek a pufajkában”, míg az igazgatósági ebédlőbe készülő Mara kiskosztümöt és kisestélyit próbál.

A visszaemlékező ismeri a Késdobálóba járó társaságot, de őket „letagadja” nőismerőse előtt, miután az nem akar vele bemenni a kocsmába. Ezzel szemben eldicsekszik a kohómérnök barátjával és annak társaságával, ahová a hölgyismerőse boldogan követi, sőt el is vegyül: „láthatóan jól érezte magát a pufajka nélküli társaságban”. A két helyszín egymás mellé állításával a szerző a két hely társadalmának köztudatban meglévő különbségét ábrázolja. Az igazgatósági ebédlőben finom úriemberek komoly témákról beszélgetnek, a Késdobálóban ezzel szemben részeg barakklakók nótáznak. Ugyanakkor maga a „visszaemlékező” is mindkét társaság foglya, bár úgy tűnik, mindkét társaság tagjai között idegenül mozog. Mikor a hangulat a tetőpontjára hág, az „előkelő” – többnyire műszaki értelmiségiekből álló – társaság egy része és maga a főhős is részegen nótára fakad, akárcsak a Késdobáló előtt éneklő „kocsmatöltelek”.

A fiktív emlékezés egyetlen női szereplőjének ábrázolása magában hordozza azokat az előítéleteket, amelyek a Sztálinvárosba az első években érkezett nőkről alakultak ki. A közvélekedés szerint „vagonszámra szállították ide a kurvákat”. Ide családos ember 1954-ig a városról kialakult negatív kép miatt nem hozta magával családját. Ha

egy nő egyedül jött Sztálinvárosba dolgozni, a közfelfogás „ledérnek” minősítette. Mara is ledéren viselkedik mind az óvárosi albérletben, mind a szilveszteri mulatságon, még akkor is, ha új életet akar kezdeni. A novellában felbukkanó „bagványsapkás fiatalember” is „a lányokhoz” hívja hősünket, ahol „nem erőszak a pajzanság”.

A közvélekedés szerint a városban jó munkát és szállást csak ismerősök segítségével lehetett kapni. „Berci bácsi”, mint Mara „földije” jelenik meg, aki majd szerez jó szállást. Mara persze csak egy zsúfolt női szállásra kerül be, ahonnan amint csak lehet elmenekül, és mint az első építők közül sokan, a faluban vesz ki albérletet. Az épülő szőlőhíd „szörnyeteg csontvázának” árnyékában a házínéni felügyelete alatt „új életet” szeretne kezdeni – a novella szerint. „Az új élet reménye” szintén újra és újra visszatérő frázis a Sztálinvárosba költözőkről kialakult sztereotípiákban.

Vajon mi lett a későbbiekben Marából? Mérnökfeleség, akitől két gyerek után elválnak; adminisztrátor, aki albérletről albérletre vándorol; kubikoslány, aki visszakerült a barakkba, esetleg ismét prostituált? A főhős végül melyik társaságba illeszkedett be: a Késdobáló lecsúszottnak tekintett „kocsmatöltelékei”, a DISZ-gyűléseken táncoló „bagványsapkás fiatalember” vagy a NEB mérnökei közé? A nyomorúságos ételkiosztó és a NEB igazgatósági ebédlője közötti szimbolikus távolság a visszaemlékező tudatában óriási, mégis ki tudja eldönteni, hogy a főszereplőkkel néhány év múlva melyik helyszínen találkozhatunk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barthes, Roland 1982: Az öltözködés története és szociológiája. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia I-II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont I/106-120.
- Benkő Lóránd (szerk.) 1970: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Bertha Bulcsú 1986: A legendás város. In: Matkó István (szerk.): *Ipari közelképek*. Budapest, Ipari Minisztérium 7-23.
- Dietz, Gabriele 1990: Sozius – Miezen. Halbstarke Mädchen. In: *Hart und Zart. Frauenleben 1920-1970*. Berlin, Elefant Press 232-236.
- König, René 1982: Divat és antidivat. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia I-II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont II/44-51.
- Miskolczi Miklós 1975: *Az első évtized*. Dunaujváros, Dunaujvárosi Tanács
- Miskolczi Miklós 1980: *Város lesz csakazért is!* Budapest, Szépirodalmi Kiadó
- Rácz József 1996: *Semmíttevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás*. Szociológiai Szemle 1996/2. 81-93.
- Sarbin, Theodore R. – Vernon, L. Allen 1994: Szerepelmélet. In: *Szociálpszichológiai olvasókönyv*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 108-128.
- Talpassy Tibor 1935: *A jampec*. Budapest, Corpus
- Tapolczai Jenő 1977: *Egy elnök naplója*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Weiner Tibor 1959: Sztálinváros. In: Sós Aladár – Faragó Kálmán – Hermány Géza – Korompay György (szerk.): *Sztálinváros – Miskolc – Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó

ÚJSÁGOK

Dunai Vasmű Építője
Népszabadság
Szakértségség Híradó
Sztálinvárosi Hírlap

Beluszky Tamás

Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között

1. BEVEZETÉS

Társadalmi közgondolkodásunk utóbbi tíz-tizenöt évében az a meglátás vált uralkodóvá, mely szerint a magyar társadalom erkölcsi válságban szenved: hiányoznak az általánosan követésre méltónak tartott erkölcsi normák, a társadalom legnagyobb része által egységesen elfogadott alapértékek. A nyugati kultúrkört megteremtő keresztény és humanista eszmények hatóereje, szerepe a mindennapi életben hazánkban csekély. Ugyanakkor a helyükbe lépett értékek nem alkotnak egységes értékrendet, akár a legalapvetőbb értékek (pl. az emberi méltóság, az élet tisztelete, szeretet, a természeti környezet védelme, a szellemi-kulturális javak megbecsülése), egyes kisebb csoportokban más-más súlyozású, nagy változatosságot engedő rendjét sem. Sokak gondolkodásából hiányzik mindenfajta tudatosan vállalt értékrend. A családi kapcsolattartáson túlterjedő közösségi élet fejletlen, a különböző kisközösségek keveseket érnek el, és nem nagy a társadalmi hatásuk.

Mint az általános vélekedések jelentős része, alapiában véve ez is igaz meglátás. Már egy 1982-ben végzett nemzetközi felmérés alapján, melyben tizenhárom nyugat-európai ország és hazánk vett részt, Európa legindividualistább és legerősebb társadalmának bizonyultunk (Hankiss 1989: 58), s e tény, mindenki számára láthatóan „illusztrálja” többek között a válások, az abortuszok, az alkoholizmus és az öngyilkosságok európai viszonylatban kiugróan magas aránya. Kevés konkrétumot tudunk azonban arról, milyen okok és folyamatok vezettek értékrendünknek ehhez a jelenlegi, nem sok öröme, ám annál több aggodalomra okot adó állapotához. Írásomban a magyar társadalom értékrendjének 1945 és 1990 közötti átalakulását, s az ezen folyamatokat meghatározó hatásokat szeretném bemutatni, valamint azt az értékrendi állapotot, mely az 1980-as évekre kialakult. Mindenekelőtt azonban azt kell meghatároznunk, mit jelent az ‘érték’ fogalma a társadalomtudományokban, majd arról kell néhány szót szólnunk, milyen módszerek teszik lehetővé vizsgálatát.

2. AZ ÉRTÉK FOGALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Az érték fogalma alapvetően filozófiai, metafizikai fogalom. Csak akkor beszélhetünk értékről a szó eredeti értelmében, ha van valamilyen érvényes viszonyítási alapunk, melyhez mérten értéknek tekinthetünk valamit. Az a feszültség, mely egy egyetemes érvényű viszonyítási alap létének logikai igazolhatatlansága, valamint az emberi természet egyetemesség, végső értelem és valódi értékek utáni vágyakozása között áll fenn, a különböző posztmodern és relativista filozófiák mindmáig feloldatlan

dilemmája. Azt azonban beláthatjuk, hogy minden értékválasztás, az értékek létének előfeltétele az emberiség, a földi élet fennmaradása. Ez az evidencia válhat alapjává annak a minimálkonszenzusnak, melyre alapozva a társadalomtudományok foglalni kezdenek az értékek kérdéskörével.

A szociológia tudományában megkülönböztetnek objektív és szubjektív értékeket. E meghatározás szerint objektív érték „mindaz, amire egy adott rendszernek (s e rendszer lehet egy emberi szervezet, egy intézmény, egy embercsoport, egy társadalom vagy akár az egész emberiség) szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg fejlődni tudjon”. Szubjektív érték pedig az, „amit egy rendszer önmaga számára, önnön léte, működése és esetleg fejlődése szempontjából szükségesnek érez, vél, ítél” (Hankiss 1977: 342-343).

Az objektív és a szubjektív értékek köre sohasem fedheti egymást teljesen. A tudattal rendelkező rendszerek (társadalmak, közösségek, családok) mindenkori célja, a számukra szükséges objektív értékek körének felderítése, s hogy szubjektív értékeiket azokra mint biztonságos alapra építhessék. Ez a törekvés azonban egy-egy társadalomban sokszor rossz irányt vesz, kudarcot vall. Ennek oka abban keresendő, hogy különböző mélyen gyökerező, megmerevedett értékrendi struktúrák, vagy valamely utólag nehezen megmászható rossz döntés, majd öncsalás, önáltatás hatására egy közösség nem ismeri fel a körülmények változását, a rá leselkedő tényleges veszélyeket és tényleges lehetőségeit. (A társadalmi tudat ilyenfajta defektusának meggyőző leírását olvashatjuk Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar fejlődés* című tanulmányában.)

Az objektív és a szubjektív értékek közötti hasadás oka lehet továbbá, hogy egy társadalom érdekartikuláló, érdekvédelmi, hatalmat ellenőrző szerveinek hiánya, fejletlensége vagy gyengesége következtében egy-egy társadalmi csoport rákényszerítheti saját érdekeit és azokat legitimáló értékrendjét a társadalom egészére. Ilyen pozícióban volt a magyar társadalomban a dualizmus korában és a két világháború közötti időszakban a nagybirtokos és a nagytőkés réteg, majd 1947 és 1990 között a nómenklatúra, az öt kiszolgáló erőszakszervezetek magasabb rangú tagjai, valamint a pártközeli értelmiség és kvázi-értelmiség.

Súlyos hatást gyakorol a szubjektív értékrendre a társadalmi szintű indoktrináció is. Ha direkt módon ez nem is mindig sikeres, indirekt hatása hosszabb távon gyakran igen jelentős.

A szociológiában beszélnek célértékekről és eszközértékekről is.¹ A célértékek vagy alapértékek a társadalom tagjai számára kívánatos életcélok (pl. béke, anyagi jólét, igaz barátság/szerelem, üdvösség). Az eszközértékek olyan tulajdonságok, melyek segítenek e célok elérésében (pl. bátor-gerinces, alkotó szellemű, logikus gondolkodású, fegyelmezett, szeretetteljes).

3. MILYEN ESZKÖZÖKKEL VIZSGÁLHATÓ EGY TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJE?

A szociológia tudományában kezdettől fogva jelen voltak az egyes társadalmak értékrendjére vonatkozó kérdések, s a kulturális antropológia kérdésfelvetései sem

¹ Ez a felosztás az alapja az értékszociológiai felméréseknél széles körben alkalmazott Rokeach-tesztnak, melyet a továbbiakban részletesen is bemutatunk.

esnek messze az értékszociológia vizsgálati tárgyától. Mégis, mai formájában, az értékszociológia viszonylag fiatal tudományág a szociológia tudományán belül is. A figyelem az értékek kérdésére a hetvenes évek elején terelődött az amerikai szociológiában és szociálpszichológiában, ekkor jelentkeztek ugyanis a modern ipari társadalmak válságának első komoly jelei. Amerikai és nyugat-európai szociológusok ekkor dolgozták ki azokat a felmérési eszközöket, kérdőíveket, melyekkel egy társadalom értékrendi viszonyairól releváns minta vehető. A legismertebb, nemzetközileg elfogadott, széles körben használt tesztek:

- a Rokeach-teszt, mely az alapvető emberi értékekre és értékválasztásokra vonatkozik;

- az Ingelheart-féle materiális és posztmateriális értékekre vonatkozó teszt;

- a Melvin Cohn által kidolgozott, gyermeknevelési elveket vizsgáló teszt;

- az Európai Értékrendszerek Kutatócsoportjának (European Value System Study Group) tesztje (Füstös-Szakolczai 1994: 57).

Nálunk, kísérleti jelleggel, 1973-tól kezdődően végeztek az értékszociológia körébe tartozó kérdőíves felméréseket. Az első országos felvételek készítését 1977-ben engedélyezte a politikai hatalom. Ez, s a későbbi ilyen jellegű kutatások, nálunk négy szociológus, Füstös László, Hankiss Elemér, Manchin Róbert és Szakolczai Árpád nevéhez köthető. 1978-tól a felmérésekben leginkább a Rokeach-tesztet alkalmazták, ez bizonyult ugyanis a leghasználhatóbbnak az alapértékek kutatásában, vizsgálatában.

A Rokeach-teszt kérdőíve 18 cél- és 18 eszközértéket tartalmaz, melyeket az egyének rangsorolnia kell (külön a cél- és külön az eszközértékeket). A teszt értékei a következők:

A, célértékek: ANYAGI JÓLÉT, BÉKE, BELSŐ HARMÓNIA, BOLDOGSÁG, BÖLCSESSÉG, CSALÁDI BIZTONSÁG, EGYENLŐSÉG, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, ÉRDEKES – VÁLTOZATOS ÉLET, A HAZA BIZTONSÁGA, IGAZI BARÁTSÁG, IGAZI SZERELEM, KELLEMES – ÉLVEZETES ÉLET, EMBERI ÖNÉRZET, SZABADSÁG, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, ÜDVÖZÜLÉS;

B, eszközértékek: ALKOTÓ SZELLEMŰ, BÁTOR – GERINCES, ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES, ENGEDELMES, ÉRTELMEZ, FEGYELMEZETT, FELELŐSÉGTELJES, HATÉKONY, JÓKEDÉLYŰ, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ, MEGBOCSÁTÓ, ÖNÁLLÓ, SEGÍTKÉSZ, SZAVAHIHETŐ, SZERETETTELJES, TISZTA, TÖREKVŐ, UDVARIAS. Egy-egy érték rangsorbeli elhelyezésének átlaga az érték fontosságát jelző szám. (Tehát minél kisebb a fontosságot jelző szám, annál előrébbvaló az adott érték a társadalom érték-skáláján.) A Rokeach-teszt különösen jól használható különböző társadalmak értékrendjének összehasonlításakor vagy, ismétlődő felvétel esetén, egy-egy érték jelentőségváltozásának vizsgálatára egy adott társadalmon belül. Meg lehet vele figyelni különböző értékcsoportok és társadalmi csoportok viszonyát, valamint egyes értékcsoportok és értékpolarítások (egymástól távol elhelyezkedő értékek, értékcsoportok) együttes mozgását is.

Magyarországon az általunk vizsgált időszakban három nagy felmérés készült a Rokeach-teszt segítségével: 1978-ban, 1982-ben és közvetlenül a rendszerváltozás után, 1990 őszi. Az értékrend állapotaira és az értékrendi folyamatokra vonatkozó korábbi adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ezért az 1945 és 1977/78 közötti időszak magyar társadalmának értékrendjéről (értékrendjeiről) és annak változásairól csak közvetett módon szerezhetünk ismereteket. Van ismeretünk a hatalom szándékairól

és eszközeiről, van bizonyos ismeretünk a társadalomnak a hatalom nyomására adott válaszreakcióiról, a hatalmi szervekkel szemben, a munkahelyen, a falusi-kisvárosi társadalomban, a családokon belül jellemző bizonyos magatartásformákról, ismerünk értékítéleteket tartalmazó jellegzetes mondásokat, szöfordulatokat, „népi” bölcsességeket. Vizsgálhatjuk, hogyan jelent meg (vagy nem jelent meg) a hivatalos értékrend, ill. egyéb értékrendek elemei az oktatásban, tankönyvekben, tömegkommunikációban. Ismerjük olyan, nem kifejezetten értékszociológiai (például a magyar lakosság politikai ismereteit vizsgáló) felmérések eredményeit, melyekből nagyban következtethetünk a társadalom értékrendjére. Mindezek ismeretében levonhatóak olyan szociálpszichológiai következtetések, melyek úgy a múltbeli hétköznapi tapasztalattal, mint az 1978-tól kezdődően már létező konkrét adatokkal egybecsengenek. Az 1945-1990 közötti időszak magyar társadalmi értékrendjének vizsgálata során tehát olyan folyamatokat kell szemügyre vennünk, melyek utolsó szakaszát és eredményeit meglehetősen jól ismerjük, míg a korábbi időszakokra és állapotokra vonatkozóan csak ezek felől visszatekintve fogalmazhatjuk meg következtetéseinket és feltevéseinket. Ezt a visszatekintő elemző munkát nálunk Andorka Rudolf, Szabó Miklós mellett főképpen Hankiss Elemér végezte el (Hankiss 1983, 1986, 1989).

4. A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJÉBEN 1945 ÉS 1990 KÖZÖTT ZAJLÓ VÁLTOZÁSI FOLYAMATOK KORSZAKOLÁSA

A magyar társadalom értékrendjében 1945 és 1990 között zajló változási folyamatokon belül négy nagy korszakot különböztethetünk meg:

– I. 1945-1948: A hagyományos értékrend széleskörű továbbélése, többféle értékrend egyidejű, nyíltan vállalható jelenléte a társadalomban, közéletben, kulturális- és szellemi életben.

– II. 1948-1962/65: A nagy átalakulás, a hagyományos értékrend eróziójának időszaka. 1953 és 1956 ebből a szempontból csak halvány cezúra.

– III. 1965-1980: A „klasszikus Kádár-kor” az értékrendi folyamatokban. A változások lelassulnak, a felszín alá szorulnak, ugyanakkor ebben az időszakban válnak uralkodóvá azok az értékrendi és mentalitásbeli jellegzetességek, melyek mindmáig jelentős mértékben meghatározzák hazánk lakosságának gondolkodását, viselkedését, életvitelét, törekvéseit.

– IV. Az 1980-as évek: a társadalmi válság egyre erőteljesebb tudatosulásának időszaka. 1987/88-ra az indoktrináció révén felemás módon kialakult hivatalos értékrend teljesen elkopik, hitelét veszti (második erózió). A hagyományos értékrend, illetve a pártállami hatalomátvétel előtti értékrendek felemás, ellentmondásos módon újulnak meg, illetve újabb, modern és posztmodern értékek és értékrendek jelentkeznek szintén felemás módon.

5. AZ 1945 –1948 KÖZÖTTI ÉVEK ÉRTÉKRENDJÉNEK JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON

1945-ben és a következő években egyfajta értékrendi kettősség jellemző hazánk társadalmában. A második világháború vége, az alapjaiban közel ezer éves állami és társadalmi felépítmény összeomlása olyan helyzetet teremt, mely nem jelentéktelen és igen gyors változásokat eredményez a társadalom értékrendjében. Az olyan evidenciák megszűnése, mint a világi és egyházi nagybirtok, a korábban nem szalonképes kommunista meggyőződés elfogadottá, s a közéleti érvényesülésben mind inkább előnyössé válása, a kommunista párt részesedése, majd fokozódó dominanciája a hatalomban, a köztisztviselői kart jelentős részben kicserélő B-lista mind-mind ebbe az irányba hatottak.

Ugyanakkor ezek az évek még nem hozták magukkal a meglévő értékrendek lerombolását, drasztikus, alapvető megváltozását. Sőt, az 1945-48 közötti évek még magukban hordozták a társadalmi értékrend szerves, fokozatos, a múlt értékeit megtartó modernizációjának lehetőségét is. (Természetesen csak akkor mondhatjuk ezt, ha eltekintünk a korszakban zajló nemzetközi és országos hatalmi-politikai folyamatoktól, s pusztán a társadalomban zajló belső folyamatokat, s az azokban rejlő elvi lehetőségeket nézzük. S itt kell megjegyezni azt is, hogy amíg a belpolitikai életben a kommunista hatalomátvétel 1947 második felére lényegében már megtörtént, ennek a társadalomra, a gazdasági-, kulturális-, szellemi- és mindennapi életre gyakorolt hatása csak 1948/49 folyamán bontakozott ki a maga teljességében.)

Hankiss Elemér *Az értéktudat kiforratlansága* című tanulmányában – e sorok írója szerint némiképp sematizálón, számunkra most mégis használhatóan – négy jellemző értékrendről beszél, melyek a magyar társadalom értéktudatát a huszadik században meghatározták (Hankiss 1983). Ezek: a hagyományos keresztény értékrend, a puritán-felhalmozó értékrend, a fogyasztói-hedonista értékrend, és a 19. és kora 20. század munkásmozgalmainak értékrendje.

A hagyományos keresztény értékrend 1945 után még megőrizte, sőt a háború utáni évek katolikus megújulásával és az 1947/48-as protestáns ébredéssel egyes társadalmi csoportokban még növelte is befolyását. Igaz, hogy a katolikus egyház elvesztette földbirtokait, vagyónának nagyobb részét és az államhatalommal való kivételes kapcsolatait, kérdés azonban, hogy e tényezők a korábbiakban milyen mértékben segítettek a keresztény értékrend hiteles képviselésében, továbbadásában. Valószínű, hogy a társadalom egy részének 1945 utáni elfordulása a hittől, vallástól, egyháztól, csak egy már régen bekövetkezett lelki, értékrendi eltávolodást hozott felszínre. Azt azonban szintén nem állíthatjuk sommásan, hogy azok, akik életük alapértékeit a kereszténység útmutatása szerint találták meg, társadalmi és politikai kérdésekben feltétlenül konzervatívak, (a kor fogalmai szerint) jobboldaliak, modernizáció-ellenesek lettek volna, vagy hogy az 1944 előtti időszak politikai eszméivel azonosultak volna. Még az 1945 után markánsan, már-már anakronisztikusan konzervatívnak számító Mindszenty József bíboros-érsek sem volt a Horthy-kor hatalmi elitjének jellegzetes képviselője, sem személyében, sem társadalmi nézeteiben. Még kevésbé lehet ilyen kapcsolatot találni a keresztény értékrend és a politikai-társadalmi konzervativizmus között a protestáns ébredés vezető személyiségei és résztvevői esetében. Közülük sokan kifeje-

zeten kritikusan viszonyultak a két világháború közötti középosztályi mentalitáshoz és egyházi élethez, érdeklődtek a társadalmi kérdések iránt, aktívan részt kívántak venni az új társadalmi rend kiépítésében. (Ezt a többségnél tiszta és jószándékú, némelyeknél viszont hátsó gondolatoktól vezérelt pozitív beállítottságot később a hatalom kihasználta, saját javára fordította a protestáns egyházak megtörésében, tagjainak a pártállamba való „integrálásában”.)

Tovább élt a puritán-felhalmozó értékrend is, elsősorban a parasztság, a középpolgárság- és a jobbmódú kispolgárság köreiben. A földosztás eredményeképpen a korábbi szegényparaszti tömegek is úgy érezhették: kemény munkával és takarékossgal van reményük a gyarapodásra. Mindamellett az ehhez az értékcsoporthoz tartozó értékek szerepe valószínűleg csökkenni kezdett a fiatalabb generáció körében: az anyagi lehetőségek szűkössége, a fizetések alacsony volta, a lakáshelyzet ínségessége, a közéleti-, kulturális-, szellemi-, lelki-érzelmi értékek felértékelődése a társadalom széles rétegeiben, a szocialisztikus eszmék elterjedtsége mind ebbe az irányba hatottak.

Minden bizonnyal periférikussá vált – legalábbis egyelőre – a fogyasztói-hedonista értékrend szerepe. Hazánkban ez korábban is szűk körben hatott, s a háború után anyagi alapjai veszttek el. Hagyományos hordozói: az arisztokrácia és a tőkés nagypolgárság közül előbbi 1945-tel vagyonát veszítve megszűnt önálló társadalmi réteggé létezni, utóbbit pedig már az 1938 és 1944 közötti évek is megroppantották, megtizedelték. A túlélők sorsa 1945 és 1948 között a folyamatos pozícióvesztés. A háború utáni évek hiánygazdasága továbbra is magasan tartotta ugyan a fogyasztási javak társadalmi értékrendbeli árfolyamát, ám ez a helyzet nem szolgálta egy koherens fogyasztói értékrend kialakulását, de még fennmaradását sem. (Érdekes kérdés, vajon a fekete- és a féllégális gazdaságban meggazdagodók, valamint az új hatalmi elit egyes harácsoló tagjai² milyen mértékben jellemezhetők a fogyasztói-hedonista értékrenddel, de ez messzire vezetne, taglalása nem fér e tanulmány kereteibe.)

Igen nagy volt s egyre növekedett a szerepe a 19. és kora 20. század munkásmozgalma értékrendjének. Hordozói hagyományosan a szociáldemokrata párt és a hozzá közelálló munkások, szakszervezeti tagok tömegei, valamint – bár ellentmondásosan – a színre lépő kommunisták. A Moszkva utasításait követő vezetők valójában csak szavakban, retorikájukban, de a párttagok növekvő tömegéből még sokan őszintén. Szintén nagy volt azoknak a – többnyire népi származású – fiatal értelmiségieknek, diákoknak a száma, akik sem a kommunista, sem pedig a szociáldemokrata párt mellett nem kötelezték el magukat, de alapjában véve a szocialista eszmék hívei voltak. Ennek az értékrendnek az eredeti formája és a később megvalósult „szocializmus” elmélete és mindennapos gyakorlata között ugyanakkor igen nagy az eltérés. A pártállami diktatúra az eredeti munkásmozgalmi-szocialista eszmerendszer egyetlen elemét helyezte a középpontba és tette legfőbb értékévé, olyan céllá, melynek minden más alárendelendő: a vagyoni egyenlőség, a magántulajdon hiányának eszméjét. A személyiség mind teljesebb kibontakoztatásának, az egyén méltóságának, értékének és szabadságának eszméit, melyek eredetileg nagy jelentőséggel bírtak ebben az értékrendben, a pártállam eleinte csak szavakban képviselte (miközben a szavakkal tökéletesen ellentétben álló gyakorlatot valósított meg az élet minden területén), később már úgy sem.

² Lásd: Kovács 1990:276.

A Hankiss-tanulmányban felsorolt négy, társadalmunkra jellemző értékrend mellett a koalíciós időszakot vizsgálva megemlíthetünk még egy továbbit is. Jobb híján nemzeti-demokrata-humanisztikusnak nevezhetnénk. Ez az értékrend elsősorban a politikai-közéleti-kulturális eszmerendszer, s az ehhez kapcsolódó erkölcsi normák összessége. Hordozói leginkább értelmiségiek, a politikai-társadalmi változások lényegét elfogadó középosztálybeliek, tanult, polgárosodó birtokos parasztok. Politikai eszmeként ez az értékrend szembenállt a baloldali pártok (mindenekelőtt a kommunistáknak és a parasztpártiak befolyásosabb részének) agresszivitásával, húbelebalázs radikalizmusával, parlamentáris rendszertől idegen politikai voluntarizmusával. Képviselői nem a háború előtti rendnek az új helyzethez alkalmazkodó tagjai, inkább a régebbi múltra visszatekintő kisgazda demokratizmus továbbvivői. A polgári társadalom, a magántulajdon hívei, de értékrendjünkben a tulajdon, a birtoklás nem áll az első helyen, mert nem önmagáért való érték, sokkal inkább az individuum közhasznú kiteljesedésének egyik eszköze. A magántulajdon szabadságának a társadalmi igazságosság érdekében való korlátozását többnyire nem utasítják el. Bibó István kategóriáival élve: polgárságeszményünkben a *citoyen* fontosabb szerepet játszik, mint a *bourgeois*. Az anyagi javak birtoklása számukra nem előbbrevaló, mint a szellemieké. Nem modernizáció-ellenesek, de a szó mélyebb értelmében konzervatívok: az éles cezúra mellett a vállalható hagyomány folytonosságát is látják a magyar történelemben. Mindennapi erkölcsi értékrendjüket az 'úriember' képével lehetne jellemezni, melyben nem az osztálytartalom a lényeges – ennek, ha van is, csökkenő a szerepe – hanem az emberi minőség (becsületesség, szavahihetőség, emberségesség, udvariaság). Ha döntően nem határozta is meg tömegek gondolkodását az az értékrend markánsan, egy nem is nagyon szűk körre korlátozódóan mégis jelen volt a koalíciós időszak Magyarországon.

Mindezen értékrendek természetesen nem vegytiszta formában léteztek egymás mellett, sokkal inkább együttesen hatottak az emberek többségének életében. Nem lehetett ritka például a hagyományos keresztény és a puritán-felhalmozó értékrend együttes jelenléte vagy keveredése (de nem feltétlenül egybemosódása!) egy falusi közösség vagy család életében, illetve egy egyén tudatában. De még a puritán-felhalmozó és a szocialista (*valamilyen* szocialista) értékrend együttes meglétére is lehetett példa nem egy szakmunkás-, kisiparos-, vagy földhözjuttatott szegényparaszti családban. Ugyanígy: a nemzeti-demokrata-humanisztikus értékrend hordozóinak többsége is lehetett valamilyen módon vallásos, voltak köztük hívő keresztények is.

Ezt az összetett, sokban kiforrotlan, feszültségekkel terhelt, ám az egészséges továbbfejlődés lehetőségét magában hordozó értékrendi képletet rombolja le, torzítja el a totális majd autoritárius diktatúra 1948 után.

6. AZ ÉRTÉKRENDET ÁTALAKÍTÓ FOLYAMATOK 1948 UTÁN

Az 1948-tól kiépülő új politikai-hatalmi szisztéma totális diktatúra lévén az egyén életének minden területén: hitein, gondolatain, szándékain, törekvésein ellenőrzést akart gyakorolni, sőt mindezeket maga akarta meghatározni, kialakítani. Ahhoz, hogy

ez a törekvés egy társadalomban tartós és mélyreható eredményt hozzon, mindenekelőtt hagyományos értékrendjétől kell megfosztani, így a hatalommal szemben tudatában is védtelen, szellemében gyökértelessé vált, morális-kulturális identitását veszített individuumok tömegévé válik.

Ennek a hatalom által irányított gigantikus átalakításnak az egyik legfontosabb eszköze a *demobilizáció* volt. A demobilizációs stratégia lényege: az embereket ki kell szakítani megszokott életformájukból, környezetükből és számukra idegen, új környezethez kell kötni őket. Hogy milyen mértékben változott az emberek társadalmi helyzete és foglalkozása ebben az időszakban, arról álljon itt Kolosi Tamás vizsgálatának eredménye: „1940 és a hatvanas évek közepe között a magyar lakosság 70 %-a más foglalkozási csoportba került, mint ahol korábban ő volt vagy szülei voltak. Hasonló méretű munkaerő-mobilitás Angliában száz évig, Németországban nyolcvan évig tartott; Magyarországon tizenöt évre torlódott össze” (Hankiss 1989 47). A demobilizáció fontos eleme volt az „új röghözkötés”, a szabad munkahelyválasztás lehetőségének megszüntetése. 1951 februárjától, az életbelépő Munka Törvénykönyve alapján a munkaerő központi elosztással talált alkalmazást. A munkásokat, alkalmazottakat megfosztották mindennemű munkahelyi autonómiától, elvették tőlük a valódi érdekvédelem minden lehetőségét. A szakszervezetek érdekképviseleti szervből a pártközpontok „transzmissziós szíjává” válnak, feladatuk a pártutasításoknak a dolgozókkal való elfogadtatása és végrehajtása, munkaversenyek szervezése, a munkahelyi kulturális élet megszervezése, a nyugdíj- és társadalombiztosítási alapok kezelése lesz. Szakmai helyett ágazati szakszervezetek jönnek létre. Nem egy szakma, hanem egy-egy munkahely dolgozóit tömörítik. 1949-50-ben eltávolítják, kizárják az addig még megmaradt szociáldemokrata múltú funkcionáriusokat. Helyükbe olyan új emberek kerülnek, akik személyükben is garanciát jelentenek arra, hogy a szakszervezetek meg fognak felelni új feladataiknak. Az 1950. évi IV. Törvény szerint a munkafegyelem legkisebb megsértése is börtönnel büntethető. (A törvény 1954-es visszavonásáig volt érvényben munkafegyelmi ügyeket érintően) (Hankiss 1989: 47).

Különösen nagy változást hozott az önálló egzisztenciák, a magánkézben lévő kisipar és kiskereskedelem nagy részének felszámolása. Az ötvenes és kora hatvanas években a kis- és középegzisztenciák földcsuszamlásszerűen veszítik el önállóságukat. 1948-ban még 169 329 önálló kisiparos működik az országban, 1953-ban már csak 55 000. Az egzisztenciális önállóság vágyának eleven továbbélését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy mielőtt Nagy Imre kormányának reformjai lehetővé tették, újra 110 000-re nőtt az önálló kisiparosok száma. A hatvanas évek elején azonban újra csökkenni kezdett, s a hetvenes évek közepére már megint csak 50 000 körül volt (Hankiss 1989: 48).

A változások további fontos eleme a *társadalom atomizálása*. Fokozatosan betiltják vagy önfeloszlatásra kényszerítik az ifjúság tömegszervezeteit: a cserkészet, a keresztény szervezeteket (KALOT, KIE, MEKDSZ)³ a pártok ifjúsági tagozatait. Helyettük még 1948 márciusában egységes ifjúsági szervezetként a Magyar Ifjúság Népi Szövetség-

³ Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, Keresztény Ifjúsági Egyesület, Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség

ge jön létre (Hankiss 1989: 52).⁴ Egy évvel később a szervezet nevét Magyar Dolgozók Ifjúsági Szövetségé-re (MADISZ) változtatják. Megfojtják az egyházak és a társadalom második világháború utáni spirituális megújulását, vezetőit (a közismerteknél lényegesen többet) bebörtönzik, elhallgattatják, perifériára szorítják, vagy – akit lehet – a hatalom kiszolgálására kényszerítenek. A korai pártállam működésének egyik alapvető vonása minden spontán kialakult társadalmi kapcsolatrendszer, csoportosulás felszámolása. Az egyesületek száma hazánkban a 19. század eleje óta fokozatosan növekedett. A 19. század második felében ez a folyamat felgyorsult, s az 1930-as és 40-es évek fordulóján már mintegy 13-14 000 klub és egyesület működött. A kommunista hatalomátvétel után ezen a területen is drámai a visszaesés. 1950-re már csak mintegy 1000 egyesület maradt fenn. A lassú regenerálódás csak a hatvanas években kezdődött, majd a hetvenes évek stagnálása után a nyolcvanas években vett csak nagyobb lendületet (Hankiss 1989: 55-56).⁵ De nemcsak a szervezetek, egyesületek felszámolása zilálta szét a társadalmat, hanem az a rendszer lényegéből fakadó körülmény is, hogy az emberek többsége előtt bezárult a közéletbeni valóságos részvétel lehetősége, társadalmi hasznosíthatóságukkal, jellembeli értékességükkel nagyjából egyenes arányban – a nemzet egésze kárára. Így az egyén, részint mozgástér hiányában, részint védekezésből, a magánélet, a család keretei közé húzódott vissza.

Az atomizáció maga után vonta a *klientelizációt*. Az érdekérvényesítő, érdekvédő szervezetek teljes hiánya következtében „az emberek autonóm polgárokból, akarva-akaratlan, különböző patrónusok klienseivé váltak, miközben maguk a patrónusok is különböző kliensi és újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségébe kerültek” (Hankiss 1989: 53). E hálózatok fontossága különösen megnőtt az 1960-as években. A kliensi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának fontos színtereivé váltak a vadászársaságok, melyekben tsz- és tanácselnökök találkozhattak a párt helyi, megyei és országos szintű vezetőivel.

Az addig létező értékrendek felborítását, s egyben végletes leegyszerűsítését szolgálja a rádiótól, a munkahelyeken keresztül az egyes lakóközösségekig mindenütt gyakorolt *indoktrináció*. „Nyíltan vállalhatóan csak egyetlen, osztatlan társadalmi érdek, közjó létezik, mely a pártban testesül meg” (Hankiss 1989: 52). Am a leegyszerűsítés nem jelenti azt, hogy világos, könnyen megfogalmazható, biztos normák jönnének létre. A hatalom gyakorta elrejté azokat a normákat, melyek szerint az egyének és intézmények magatartását megítéli, azokat utólag – többnyire – feddésben, büntetésben részesíti. A közjó a pártban ölt testet, az azonban nem tudható biztosan, hogy az adott pillanatban mi a helyes és mi a helytelen a párt szerint. Az új értékrend alapja tehát sokkal inkább egy mitikus intézményhez való szenvedélyes kötődés, mint normák és elvek önmagában is létező, s éppen ezért követőinek némi biztonságot, autonómiát is adó rendszere. Ami benne többé-kevésbé állandó elem, az leginkább negáci-

4 Érdemes megemlíteni, hogy 1948 márciusa még a kulisszaként működő többpártrendszer, az MKP és az NPP szövetségének időszaká. A 'népi' kifejezés a tömegszervezet nevében talán az erősebben népi-nemzeti irányultságú parasztpártnak tett gesztus. (Mellesleg ekkoriban az MKP is szívesen jelent meg Dózsa, Petőfi, Táncsics örököseként.)

5 A KSH által végzett országos felmérés szerint 1981-ben 3539, a kormány szóvivő 1987 november 6-i nyilatkozata szerint 5393 egyesület működött Magyarországon.

ókban ragadható meg. Az új ideológia szemben áll minden korábbi társadalmi tekintéllyel. Jellemzője a hagyományos értékrendek (vallásosság, haza- és nemzetszeretet, polgári civilizáció és kultúra) üldözése, a nemzeti- és osztályazonosság rombolása. Így lesz népünk egésze először fasiszta nemzet, később begyöpösödött, nacionalista, haladásellenes, jelentéktelen. Az értelmiségi: osztályidegen; a pap, lelkész, hívó: klerikális reakciós; a saját munkája révén gyarapodó gazda: kulák; a köztisztviselőben álló iparosember: kispolgár; a középvállalkozó, a korábbi vállalatvezető, főmérnök: burzsoá, esetleg szabotőr, idegen hatalmak ügynöke. Az új tekintély: a párt vezetői, az élpárttag, az élmunkás, a párttitkár, az ÁVH tagja. Ők azonban nem hitelesek ebben a szerepben, „tekintélyüket” a legtöbbször előtt egyedül hatalmi helyzetüknek, illetve a társadalom megfélemlítésének köszönhetik.

Az új, hivatalos értékrend tele van ellentmondással. A hatalom szívesen beszél „szocialista humanizmus”-ról, nem definiálva e fogalmat, ugyanakkor hirdeti az „ellességgel”, a „kártevőkkel” szembeni kíméletlenséget. Mindeközben tökéletesen inhumánus, s illogikus gyakorlat uralkodik az élet minden területén. Hirdeti a gerincességet, a meggyőződés mellett való kiállást, mint kommunista erényt, ugyanakkor azt hangoztatja, hogy a pártnak mindig igaza van. Hasonlóan skizofrén a szexuális etikához való viszonya. Egyfelől mélységes, már-már neurotikus prudéria jellemzi, mely a hanyatló kapitalista társadalom produktumának tekinti és kíméletlenül üldözi az erotika minden megnyilvánulását, a nők arra való törekvését, hogy vonzóak legyenek, ezzel egyidejűleg azonban hangoztatja, hogy, Rákosi Mátyás szavaival élve, „asszonynak szülni kötelesség, lánynak dicsőség” (a párttagok körében igen gyakori a válás), s propagál olyan értékeket, mint a kezdeményezőkézség, nyíltság, kritikához való bátorság, de megbünteti azokat, akik ezen értékek szerint cselekszenek.

Nemcsak az ötvenes – kora hatvanas évek, hanem az egész pártállami időszak gyakran hangoztatott jelszava a szocialista ember(típus), a szocialista erkölcs. Ezeket a fogalmakat a hatalomnak sohasem sikerült valós tartalommal megtöltenie, így ezek nem egyszerűen *hamis*, hanem *álértékrendek*, üres értékrend-imitációk voltak. Pontosabban meghatározásuk erőlködő kísérletei nem hoztak létre többet, mint valamiféle elmosódott ideálképet egymásnak ellentmondó vonásokkal. Zavaros és mesterkéltnégyelege ez humanista értékeknek (emberközpontúság, önmegvalósító ember), értelmétől, a Krisztus-hittől megfosztott keresztény vonásoknak (önfeláldozó, a birtoklásról, személyes érdekeiről lemondó), a cinizmusnak és morális haszonelvűségnek (helyes cselekedet az, ami a társadalmi haladás ügyének használ). Ily módon a szocialista embertípus és a szocialista erkölcs fogalmai leginkább arra voltak alkalmasak, hogy minden erkölcsi értékrendnek mint olyannak a hitelét aláássák.

7. LIBERALIZÁLÓDÁS A HATVANAS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN ÉS A HETVENES ÉVEKBEN

A Nagy Imre-időszak csak rövid időre hozott enyhülést, bizakodást, majd az 1956-os forradalom csak egy történelmi pillanatra villantotta fel az új kezdés reményét. A megtorlási hullám a rendszerbe kódolt folytatása volt az ötvenes évek totalitárius politikájának. A hatalom viselkedése alig változott az 1956 októbertől előttihez képest, retorikája

is csak némileg módosult. A kései ötvenes-, korai hatvanas években az előző időszak értékromboló folyamatai zajlottak tovább, illetve érték el végkifejletüket (a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az egyházak betörése a diktatúra rendszerébe).

Az 1960-as évek közepétől azonban hallgatólagos kompromisszum körvonalai kezdtek kirajzolódni hatalom és társadalom viszonyában. A társadalom lemondott a döntésekben való részvétel jogáról, cserébe a politikai vezetés viszonylag szabadabb társadalmi légkört engedett, tűzszünetet hirdetett az ideológia frontján. Hagyta, hogy az állampolgárok – bizonyos korlátok között – önállóan, ideológiamentesen alakítsák ki magánéletüket. Az évek előrehaladtával egyre inkább eltűrt egyfajta pluralizmust a kulturális életben. Ezen a területen engedte, sőt az anyagi feltételek biztosításával mérsékelten támogatta is valódi értékek születését, amennyiben azok nem hordoztak olyan tartalmat, melyet a hatalom önmagára nézve veszélyesnek ítélt. Az életszínvonal növekedése a hatvanas évtized második felétől, a második gazdaság léte feletti szemhunyas az ígérte az állampolgárnak, hogy a korábbinál jobbmódú, polgáribb, valamivel „nyugatibb” anyagi létet építhet fel maga és családja számára. A politikai rendszer jellege ekkorra totalitáriusból autoritáriussá vált.

A hetvenes évek elején a hatalom még durva, leplezetlen rendőri eszközökkel lép fel azokkal szemben, akikben a kialakult politikai szisztémára nézve fenyegetést lát (a marxizmus megreformálásával kísérletező Lukács-iskola felszámolása, spontán megemlékezések feloszlata 1972 és 1973 március 15-én), ám ekkorra lényegében már eldőlt, hogy a kompromisszumot mind a társadalom, mind a hatalom tartósnak tekinti. Az előbbi nem mer többet remélni (és egyre többen lesznek a helyzetükkel valóban elégedettek), s nem is lát semmit, ami ennek reményével kecsegtetne; az utóbbinak meg nem jut eszébe más, különben is, saját pragmatikus szempontjából meg lehet elégedve. Célja a társadalom *depolitizációja*, nem pedig indoktrinációja. Ezt pedig legbiztosabban az szolgálja, ha a közvetlen egyéni és családi érdekek, valamint az élvezet-értékek kivételével minden érték relativizálódik az emberek tudatában. „Ki tudja, mi a jó és mi a rossz?” „Hol van a világon igazi szabadság?” (Hankiss 1989: 59). „Azok is hazudnak, mindenki hazudik.” Ezek, s az ehhez hasonló, akkoriban gyakran hangoztatott vélemények híven tükrözik a politikai vezetés és az alattvalók rossz lelkiismeretű összekacsintásának hangulatát.

A hatalom sikeresen számolja fel a társadalom nagy részének még létező történelmi tudatát. 1956 – ha megemlézése elkerülhetetlen – ellenforradalom, de leginkább *nem volt*, jelentősége eltörpül a szocializmus építésének gigantikus folyamatához képest. Szabó Miklós szavaival: „Eltűnik tehát a tudatból az a politikai csomópont, mely az utána következő 25-30 évet minden tekintetben meghatározza. Aki tudatában 56 nem létezik, annak erről a harminc évről politikai tudata nem lehet. Az csak más szempont szerint artikulálhatja ezt a korszakot, mint a politikai nézőpont. Ez azonban lehetetlen” (Szabó 1988: 25). Az ötvenes éveket legfeljebb kisgyermekként átélő nemzedék számára a hivatalos beállítás, a történelmi munkák, az iskolai történelemoktatás ezt is igyekszik meg nem történné tenni. A magát a konszolidációból eredeztető politikai hatalom nem nézhetett szembe a Rákosi-kor alapkérdéseivel, hiszen mind hasonlóan diktatórikus jellege, mind vezetőjének és hatalmi elit tagjainak érintettsége folytán nem volt képes azzal szembenézni. Annak, aki visszaemlékszik a Kádár-kor

mindent elszűrítő, események és személyiségek helyett leginkább feltartóztatathatlan gazdasági-társadalmi folyamatokról értekező, túl elvont, nem érzékeltes nyelvezetű történelemtankönyveire, ma már óhatatlanul az a gondolata támad, hogy a puha diktatúra hivatalos történelemoktatásának ez a siralmasan életidegen, érzelem- és gondolatszegény jellege nem pusztán a kötelező marxista történelemfelfogás számlájára írható. A hatalmi elit érdeke volt, hogy az alattvalók ne nyerjenek emlékezetes, továbbgondolásra készítő képet a nemzeti múlt és a világtörténelem eseményeiről.

Ahogy a „szocialista erkölcs” emlegetése rombolta mindenfajta erkölcs hitelét, homályosabbá, zavarosabbá, cinikusabbá tette az erkölcsi tudatot, úgy járult hozzá a Kádár-kor történelemoktatása a történelmi tudat eltűnéséhez.

A gazdaság terén, legalább is látszólag, a kádári liberalizáció története 1979-ig siker-történet, s az adott korban elismeréssel tekintettek – nyugaton inkább, mint keleten – a hazánkban uralkodó társadalmi légkörre, a kedélyességre, iróniára, a félelem látszólagos hiányára, az élet politikamentes szférájának kiterjedésére. Ha hosszabb távon vonunk mérleget, láthatjuk, hogy mindez magában hordozta önnön csődjét. A társadalom uralkodó értékrendjére pedig máig ható erőteljes negatív hatást gyakorolt. Széles rétegeknek a közvetlen érdekek, a magánélet körén túl nem terjedő érdeklődése, felületessége máig jelzi a kádári depolitizáció eredményességét. A társadalmi szolidaritás, az egymás iránti felelősségérzet hiánya akkor vált természetessé, amikor a paternalista, „gondoskodó állam” valódi érdekképviselői és önszervező szervezetek hiányában, minden polgára sorsáért magára vállalta a felelősséget, s magánszemélyeknek vagy csoportoknak nem is engedett teret a társadalmi szintű felelős cselekvésre, egymás segítésére. E lehetőségek hiánya szintén az individualizmus növekedésének irányába terelte a társadalmi értékrendet. A fogyasztói társadalomnak az a mérsékelt, hiányos és ellentmondásos kiépülése, mely ebben az időszakban végbement, csak tovább erősítette a társadalmi értékrend materialisztikus voltát.

8. A TÁRSADALOM VÁLASZREAKCIÓI

A hatalomnak az a törekvése, hogy az állampolgárt alattvalóvá tegye, saját képére és hasonlatosságára formálja, törvényszerűen kiváltotta a társadalom védekezését. Az alábbiakban ezeket a válaszreakciókat tekintjük át, vagyis a hatalom és a társadalom kapcsolatát a társadalom oldaláról vizsgáljuk. Ily módon mélyebben megérthetjük a klasszikus Kádár-kor társadalmi értékrendjének néhány különösen jellemző vonását, s azok kialakulásának okát is.

A totalitárius – és részben az autoritárius – állam demobilizációs törekvéseire a társadalom mindenekelőtt *ön-demobilizálással* reagált. Ismét Hankiss-t idézve: „Ha meg akarnak bénítani, bénítsuk meg magunkat még jobban” (Hankiss 1989: 69). A magánéletbe való bezárkózás, a politikával szembeni közönyössé válás (melynek egyébként van hagyománya Magyarországon), majd a hatvanas évek végétől a fogyasztói világban való elmerülés mind ilyen ön-demobilizációs stratégia. A hatvanas évek közepéig a létfenntartás terhei olyan nagyok voltak, hogy a társadalom nagy részének minden fizikai és lelki energiáját lekötötték. A hatvanas évek közepétől először a szórakozási

lehetőségek megnövekedése hozott magával valamiféle fogyasztói értékrendet, az élvezeti értékek társadalmi árfolyamának megnövekedését. (Ez az időszak a bárók, a tánciskolák népszerűségének, a nyugati mozifilmek mind gyakoribb vetítésének kora.) Az évtized végétől pedig egyre többen engedhetik meg maguknak, hogy életük céljává, legfőbb tartalmává az anyagi javak szerzését, birtoklását és élvezetét tegyék.

Az ön-demobilizáció legelterjedtebb módja a visszavonulás a közönybe, apátiába, a teljes érdektelenség a közéleti kérdések iránt. Ezt az állapotot tükrözik a hetvenes évek elejének országos felmérései. „1971-ben egy felmérés során a fővárosban megkérdezetteknek mindössze 7%-a tudta, hogy ki a parlamenti képviselője; 1984-ben 12%-ra emelkedett ez az arány. A kisebb városokban és a falvakban értelemszerűen valamivel jobb volt az eredmény: 1971-ben 29, illetve 26 %”. 1972-ben pedig az ország felnőtt lakosságának mindössze 30 %-a tudott helyes választ adni arra a kérdésre, hogy ki az ország miniszterelnöke (Hankiss 1989: 70). (Pedig az akkori miniszterelnök, az új gazdasági mechanizmus kísérletét irányító Fock Jenő utódához, Lázár Györgyhez képest színes és önálló személyiség.)

Rombolóbb stratégia az önpusztításba, betegségbe való menekülés. Az öngyilkosságok és az alkoholizmus arányszámai nem a totalitárius diktatúra kezdeti és legelviselhetlenebb időszakában kezdenek meredeken emelkedni, hanem néhány évvel később, 1955 körül (Hankiss 1989: 70-71). A fennálló életviszonyok ekkorra roppanthatták meg a társadalom élni akarását. Emellett feltehetjük, hogy a szélsőséges elnyomás, az állandó rettegésben tartás a túlélés vágyát, az önfenntartás ösztönét is erősítheti, vagy legalább ébren tarthatja, míg a mérsékelt elviselhetetlen, egyhangúan nyomorúságos életviszonyok, a változás reményével sem kecsegtető helyzet talajvesztéshez, apátiához, depresszióhoz vezetnek. Európai összehasonltásban évtizedek óta igen magas hazánkban a májzsugorban, illetve a szív- és érrendszeri megbetegedésekben elhalálozók száma. E tény amellettszól, hogy az egészséges életmód értékét a társadalom igen alacsonyra helyezi. A jelenség másik másik lehetséges magyarázata a magyarországi élet magas stressz-szintje, az, hogy az anyagi gyarapodás csak nagymennyiségű túlmunka, önkizsákmányolás révén volt lehetséges. Feltételezhető továbbá, hogy nálunk a fogyasztói mentalitás gyakran ilyen infantilis és igénytelen formában, főképpen túlzott mértékű evésben, cigarettá- és alkoholfogyasztásban nyilvánult meg.

Tragikus folyamat az abortuszok számának folyamatos, drámai növekedése 1956 után, s ezt a folyamatot csak néhány pár évig tartó mérsékelt csökkenés illetve stagnálás szakítja meg. Ez a tény is a rövidlátó egoizmus megnyilvánulása, egyúttal jelzi a társadalom életkedvének csökkenését. Ugyanis, hogy országunk lakosságának igen nagy része nem lát a létezés pillanatnyi élvezetén túlmutató lelki, szellemi vagy erkölcsi értékeket, de még saját hosszabbtávú érdekeiért, az időskori magány elkerüléséért sem hajlandó a jelenben áldozatokat hozni.

Súlyossá vált a Kádár-korszakban a nemzeti azonosságtudat zavara is. Egy másik országos vizsgálat szerint 1974-ben az ország felnőtt lakosságának 31%-a nem tudta megmondani, mit ünneplünk március 15-én (!), s azt pedig mindössze 32% tudta, minek az emlékünnepe október 6-a. Munkaszüneti nap voltának, a munkahelyi és iskolai ünnepségeknek köszönhetően a legtöbben április 4-ével kapcsolatban adtak jó választ, a válaszolók 86%-a. Március 21-ére vonatkozóan mindössze 31% adott helyes

választ⁶, jelezve, hogy ez a specifikusan mozgalmi, kommunista ünnep a társadalom nagyobb részének nem jelent semmit. Az indoktrináció gyümölcsei tehát erre az időre érték be: a hagyományos nemzeti értéktudatot lerombolta, más értékekkel viszont nem szolgált helyette, így e téren is értékvákuum jött létre.

9. AZ EREDMÉNY – A NYOLCVANAS ÉVEK ÉS MÁIG TARTÓ HATÁSUK

Itt térnénk vissza a bevezetőben említett adathoz: az 1982-es Európai Értékrendszer Kutatás kérdőívére adott válaszokhoz. Mint említettük, ezt a felmérést 13 nyugat-európai országban végezték el ebben az évben, valamint egyedüli kelet-európai országgént Magyarországon. Arra a kérdésre, hogy: „Van-e valami, amiért a családján kívül feláldozná magát, Magyarországon a megkérdezettek 85%-a adott nemleges választ. Összehasonlításképpen: ez az arány az erősen individualizálódott társadalmú Franciaországban és Angliában is csak 64 illetve 60% volt, Írországból 55, Dániában 49%, a konzervatív és katolikus Spanyolországban pedig csak 38%. Azzal a kijelentéssel, hogy: „A szülőknek is megvan a maguk élete, nem kell magukat feláldozniuk a gyermekeikért, Magyarországon a megkérdezettek 44%-a egyetértett. Összehasonlításképpen: az erősen családcentrikus angol, ír, illetve spanyol társadalom 18, 15, illetve 13 %-a osztotta ezt a nézetet, igaz, itt nem sokkal maradt le mögöttünk a liberális és szintén erősen individualista dán társadalom, a maga 39%-ával. Aggasztó társadalmi körtünet, hogy Magyarországon a megkérdezettek mindössze 31%-a tartotta fontosnak, hogy más emberek tiszteletére nevelje gyermekét, s csupán 10%-uk, hogy hűségre, lojalításra. Mindkét érték szélsőségesen alacsony. Összevetésként: Anglia: 62 illetve, 36%, Franciaország: 59, illetve 36%, Olaszország: mindkét érték 43%, Írország 56 és 19%, Dánia: 58, illetve 24%.⁷

Láthatjuk: a nyolcvanas évekre kiformalódtak és a társadalom széles rétegeiben rögzültek azok a mentalitásbeli, értékrendi jellemzők, melyeket két szóba sűrítve jogosan írhatunk le individualizmusként és egoizmusként. Ekkorra már negyvenedik életévéhez közeledett, s a társadalom meghatározó korcsoportjává vált az a nemzedék, mely tudatos életének egészét a pártállamban élte le, egyedül annak a politikai, társadalmi, civilizációs és erkölcsi viszonyairól volt személyes tapasztalata. Ugyanekkor a felnőttkor küszöbére értek azok, akiknek szülei az 1948 előtti időket csak gyermekfővel élhették át. Ezeknek a korosztályoknak nagy átlagban már igencsak meggyengült, vagy meg is szűnt a kapcsolata bármiféle „hagyományos”, erkölcsi, lelki-szellemi és a magasabb kulturális értékekhez igazodó világgéppel.

Az értelmiségi középosztály – bár a reformkortól kezdve nagy, időnként meghatározó szerepet játszott a társadalmi nyilvánosságban – hazánkban sohasem volt nagyszámú, még ha hagyományos, („úri”) és modern („polgári”) szegmensét együttesen tekintjük is. Bár adatok, felmérési eredmények e tárgy körben nem ismeretesek e tanulmány írója számára, a kérdéssel kapcsolatos vélemények ismeretében és személyes tapasztalata alapján úgy találja, hogy a következő nemzedék számára e réteg volt

⁶ Az adatokat közli Hankiss 1989: 62.

⁷ Az adatokat közli Hankiss 1989: 57.

képes a leginkább átmenteni önazonosságát, átadni értékeit, s egyáltalán, a világ kulturális és lelki-szellemi javaival való élő kapcsolatát a pártállami időszak folyamán. Mindeközben ugyanakkor igencsak lecsökkent e rétegnek a társadalom egészére gyakorolt hatása, megszűnt viselkedésének, életformájának, morális és kulturális eszméneinek mintaadó szerepe.

Más, 1948 előtt létező társadalmi rétegeknek – önhibájukon kívül, talán mert társadalmi létük erősebben függött a gazdasági tényezőktől – ez az önazonosság és értékrend-átadás mintha kevésbé sikerült volna.⁸ Például: az ötven év alattiak körében ma már legfeljebb csak nyomokban fedezhető fel az öntudatos szakmunkás identitása és értékrendjének jellegzetes elemei, kollegialitása, kedélyessége, kultúráltsága, melyek egészében véve polgáris vonásokat is kölcsönöztek ennek a rétegnek. A szakmunkás-pálya társadalmi leértékelődése, kulturális süllyedése, amellett hogy számos egyéb társadalmi és gazdasági folyamat eredménye, jelzi ezt az értékrendi eróziót. Hasonló különbség valószínűsíthető, ha a ma kisvállalkozóit a hagyományos kisiparosi réteg jobbmódú, biztos egzisztenciájú részével hasonlítanánk össze munkaetosz, közösségi kapcsolatok és értékek, kulturális érdeklődés és aktivitás tekintetében. A korábbi gazdaosztály a kollektivizálás után tetemes túlmunkával, kíméletlen önkizsákmányolással anyagi gyarapodást, növekvő jómódot tudott biztosítani maga és gyermekei számára. Vagyonosodásáért demográfiai stagnálással fizetett, sőt a fiatalok faluról való elvándorlása következtében jelentős létszámbeli csökkenést kellett elszenvednie. Elsorvadt a falvak nagy többségének közösségi élete, hagyományos kultúrája; ugyanakkor a vidéki infrastruktúra fejletlensége, tudatos alulfejlesztése miatt ez a réteg nem részesült a modernizáció számos vívmányából. E helyzet következtében az agrárréteg, különösen országunk városokban szegény területein (Tiszántúl, Szabolcs-Szatmár megye, Dél-Dunántúl) ismét a periférián érezhette magát, elfelejtett réteggé vált, szinte úgy, mint az 1930-as évek előtt. A rendszerváltozás utáni gazdasági szerkezetváltás nagy részük anyagi jólétét is felszámolta. Ezt a folyamatot a kárpótlás és a részleges reprivatizáció képtelen volt ellensúlyozni, sőt némely esetekben még erősítette. Az agrárszektor azóta ismétlődő viharos válságaiban, és e válságoknak még a hazai politikai és társadalmi viszonyaink között is kirívóan indulatos, elkeseredett megnyilvánulásaiban vélhetően nem csak gazdasági, egzisztenciális okok játszanak szerepet. Kifejezésre jut bennük a rossz közérzete egy rétegnek, mely „nem érzi jól magát a bőrében”, nem látja vonzónak saját életformáját, egyre kevésbé rendelkezik vállalható identitással.

Itt térnénk rá az általunk tárgyalt korszakban a Rokeach-teszttel végzett három nagy felmérés eredményeinek rövid, vázlatos bemutatásához. A téma bemutatásában döntően Füstös László és Szokolczay Árpád: *Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993* című tanulmányát vettem alapul, valamint felhasználtam a kutatást végző szociológusok által írt, a kutatási eredményeket részletesen bemutató, értelmező *Kényszerpályán?* c. tanulmány több megállapítását is (Füstös-Szokolczai 1994, Hankiss-Manchin-Füstös-Szokolczai 1982).

⁸ A „mintha” kifejezés itt nem csupán stilisztikai elem. Itt hangsúlyozom, tudatában vagyok annak, hogy ezzel a fejtegetéssel a hipotézisek, megérzések és általánosságok mezején járok.

Hazánkban először 1978-ban végeztek a Rokeach-teszt segítségével országos felmérést. Eredményeiben megfigyelhető, hogy ekkor a hivatalos ideológia még jelentős befolyással volt a társadalom értékrendjére, vagy legalább deklarált értékeire. A teszt értékei közül legfontosabb értékként első helyre stabil elsőbbséggel, a BÉKE került (az összes későbbi felmérés során is). A Füstös-Szakolczai tanulmány ezt a tényt a hivatalos ideológia hatásának tulajdonítja. Szerintük: „Olyan módon választódtak ki ezek a legfontosabbnak tekintett értékek Magyarországon, hogy ezt csak a háborúban aktívan részt vevő országokéhoz lehet hasonlítani” (Füstös-Szakolczai 1994: 74) E tanulmány szerzője nem biztos abban, hogy ezen értékválasztás és a pártállam hivatalos ideológiája között ilyen direkt kapcsolat létezett. (Hiszen ez az érték a továbbiakban is megőrizte vezető pozícióját, ha 1982-ben és 1990-ben kisebb mértékben is, amikor a szerzők szerint is teljesen elkopott, erodálódott a hivatalos ideológia által közvetített értékrend) (Füstös-Szakolczai 1994: 75). Véleményem szerint az értékválasztásban sokkal inkább a józan racionalitás („Ha nincs béke, nincs biztonságban az életünk, nem lehet biztonságban egyetlen érték sem, kis országunk számára a háború annak kimenetelétől függetlenül csak pusztulást és szenvedést jelenthet.”) szempontja keveredik a részben irracionális pesszimizmussal, az ország és a nemzet fenyegetettségének érzésével, melynek hagyományai szintén jóval a pártállami idők előttre nyúlnak vissza. A két világháború szembenállásának idején, amikor hazánkban nagy létszámú, fegyverzettel jól ellátott idegen katona állomásozott, e félelemnek mindenképpen volt valószínű oka. Ugyanebbe a csoportba sorolható a CSALÁDI BIZTONSÁG ÉS A HAZA BIZTONSÁGA, az előbbi az értékskála második, az utóbbi a negyedik helyen áll 1978-ban és 1982-ben is. (Az előbbi megőrizte vezető pozícióját, az utóbbi több hellyel hátrább került 1990-re, 1993-ra azonban minden korábbi mértéket meghaladóan erősödött a pozíciója, véleményem szerint megint csak nem az ideológia újbóli térnyerésének jeleként,⁹ hanem a délszláv polgárháború eseményeinek hatására.) E három értékre minden valószínűség szerint mint bármilyen érték feltételére tekintett a társadalom. Ezek mellett etikai értékek vezetnek az értékek rangsorában: SZAVAHIHETŐ (3. hely, 1982-ben is)¹⁰, FELELŐSÉGTELJES (5. hely, 1982-ben gyengülve, de megtartja), és BÁTOR, GERINCES (7. hely, 1982-ben is.) Hatodik helyre került a BOLDOGSÁG célértéke, ám ez az adat a fogalom szubjektivitása miatt nehezen értelmezhető. Súlyos tünet a SZERETETTELJES értékének gyenge pozíciója. A 36 értékből a 30., olyan értékek mögé került, mint TISZTA, UDVARIAS, TÖREKVŐ, ALKOTÓ SZELLEMŰ. A fontosságát kifejező rangszám, az egyes válaszokban hozzárendelt rangsorbeli helyek átlaga valamelyest csökkent 1982-re, tehát szerepe nőtt a társadalom értékrendjében, pozíciója azonban nem változott. Ami társadalmunk individualizmusának újabb jele, t.i. nálunk az egyén a másik emberre leggyakrabban közönnel vagy éppen eleve bizalmatlansággal tekint, s a szeretet fogalmával sem igen tud mit kezdeni. A társadalmi folyamatok ismeretében a vártnál eleinte valamivel gyengébb a pozíciója az ANYAGI JÓLÉT-nek, 1978-ban is, 82-ben is a 13. helyet foglalja el, tehát még így is jócskán a fontosabb értékek közé sorolható. Ezután azonban nagyot lép előre a rangsorban, 1990-re az 5. helyre kerül, megelőzve olyan értéke-

⁹ Vö. Hankiss-Szakolczai 1994: 76.

¹⁰ Vö. a szolgáltató szektorban ténylegesen uralkodott és uralkodó állapotokkal

ket, mint a BÁTÓR-GERINCES, FELELŐSSÉGTELJES, A HAZA BIZTONSÁGA. Jelentősége akkor értékelődik fel, amikor egy szűk csoport számára minden korábbinál nagyobb lehetőség nyílik az anyagi gyarapodásra, jóval szélesebb rétegek életében viszont elvész ennek a lehetősége, s ezért fenyegetve érzik magukat anyagi létükben. Könnyen lehet, hogy az anyagi jólét felértékelődése más, társadalmi és etikai értékek (AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, SEGÍTŐKÉSZ) pozícióvesztésével is összefügg, ily módon az értékrendi vákuum fokozódásának jele: azért (is) válik fontosabbá, mert más értékek kiszorulnak a társadalom egy jó részének tudatából. A négy felmérés során mindvégig gyenge a keresztény értékek pozíciója, a MEGBOCSÁTÓ 1982-ben a 28., 1990-ben csak a 31. helyen áll. Végig az utolsó érték a rangsorban az ÜDVÖZÜLÉS. Bár a felmérések végzői lehetségesnek tartják, hogy ebben a fogalom sokak számára tisztázatlan volta, tehát egy terminológiai ok is szerepet játszott (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai 1982: 43), nem kétséges, hogy ez az adat a magyar társadalom mélyen szekularizált voltát tükrözi.

A nyolcvanas (és a kilencvenes) évek folyamatos tendenciája az intellektuális értékek presztízsének megnövekedése. 1978-ban a 11. 1982-ben már a 8. érték volt az ÉRTELMES, a rendszerváltás után, 1993-ban pedig az eszközértékek között az első, az összes érték sorában az ötödik helyen állt. (Összehasonlításképpen: Az amerikaiak egy 1968-as felmérésben ezt az eszközértékek közül az utolsó helyre tették (Füstös-Szakolczai 1994: 62). Folyamatosan erősödik a másik kifejezett intellektuális érték, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ szerepe is. Ennek, a több évtizedes ideológiai nevelés indirekt hatása mellett még az is oka lehet, hogy a nyolcvanas évek folyamán a romló gazdasági helyzet, a mind bonyolultabbá, kiszámíthatatlanabbá váló élet hatásaként egyre többen érezték úgy, hogy kizárólag saját képességeikre, leleményességükre hagyatkozhatnak az anyagi gyarapodásért, vagy a süllyedés elkerüléséért, az életben való érvényesülésért folytatott küzdelemben. Azt azonban, hogy az intellektuális értékeknek ez a köre mennyire szűk, a magyar társadalom által sokra tartott értelem mennyire egyoldalúan racionális jellegű, mutatja, hogy a BÖLCSÉSSÉG fogalma, melyhez az eszeségen túl az életismeretet, a mély gondolkodást, a jó intuíciót is hozzákapcsoljuk, mennyire hátul foglal helyet az értékskálán: korszakunkban mindvégig hátulról a harmadik, igaz rangszáma valamelyest javul.

A megkérdezettek egyes társadalmi csoportjaira jellemző, a változások során együtt mozgó értékfaktorok jellemzőinek bemutatása nem fér e dolgozat kereteibe. Hadd említsünk meg mégis e helyt egyetlen momentumot: a *Kényszerpályán?* szerzői megemlítik, hogy nálunk a felhalmozó, anyagi értékekre koncentráló értékrendnek van valami aszketikus, szigorú jellege. Ha a Magyarországon kapott eredményeket az amerikaiakkal hasonlítjuk össze, láthatjuk, hogy ott az anyagi-felhalmozó értékcsoporthoz örömeértékek (KELLEMESSÉG – ÉLVEZETES ÉLET, JÓKEDÉLYŰ, BOLDOGSÁG) is kapcsolódnak. Ez a különbség jelzi, milyen elevenen él – talán egészen napjainkig – társadalmunkban a puritán-felhalmozó életstratégia, és milyen mértékben vált hazánkban öncéllá az anyagi jólét és biztonság széles rétegek életében. A fegyelmezett, céltudatos tevékenységnek és az élet élvezetének ez a szembenállása nálunk más értékfaktorok esetében is megfigyelhető volt (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai 1982: 70).

Az 1982 és 1990 közötti évek más természetű változásokat is hoztak. Jelentősen csökkent a régi rendszer hivatalos ideológiájában előszeretettel hangoztatott értékek (EGYENLŐSÉG, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME) szerepe. Ugyanakkor fontosabbá váltak az emberi kapcsolatok értékei, a lelki-szellemi, a keresztény értékek (BELSŐ HARMÓNIA, IGAZI SZERELEM, BOLDOGSÁG, BÖLCSESSÉG, SZERETTELJES, ÜDVÖZÜLÉS). Ez a tény is jelzi, hogy a változások időszakában, a remények éveiben erősödött a vágyakozás az élet mélyebb, gazdagabb megélésére, a létezés valamilyen önmagán túlmutató értelmének megtalálására. Azóta azonban a BÖLCSESSÉG kivételével ezek mindegyike újra veszített fontosságából, az IGAZI SZERELEM és a SZERETTELJES 1993-BAN alulmúlta 1978-as rangját. Tehát az értékrend gazdagodásának, humanizálódásának, spiritualizálódásának az a folyamata, mely a rendszerváltozás előtti években jelentkezett, annak utána rövid időn belül megtorpant és nagyrészt elenyészett; feltehetően zátonyra futott a „szép új világ” kemény gazdasági és társadalmi realitásain, az egyházak mint spirituális intézmények nagymétékű hitelvesztésén, a kvázi-spiritualitás túl kínálatán, a humán kultúra mindennapi életben való visszaszorulásán.

Összefoglalóan: Az 1948-al kezdődő, a társadalmi értékrendet átalakító folyamatoknak tehát mélyreható, súlyos, következményekkel jártak hazánkban. Hatásuk mindmáig tart, ilyen értelemben a magyar társadalom jelentős részben még ma is poszt-kádári. Olyan hiányok keletkeztek és olyan torz beidegződések rögzültek, melyek valószínűleg még évtizedeken át súlyos tehertertelei lesznek az amúgy is erejét igencsak megpróbáló kihívásokkal szembenéző társadalmunknak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „*A mai magyar társadalom értékrendje*” című kutatás alapadatai. Magyar adatok. 1983. Budapest, MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye
- Andokra Rudolf 1992: *Társadalmi változások és problémák 1940 – 1990*. Statisztikai Szemle 1992/4-5. 301-322.
- Füstös László-Szakolczai Árpád 1994: *Értékek változásai Magyarországon 1978-1993*. Szociológiai Szemle 1994/1. 57-90.
- Hankiss Elemér 1977: Mit tartunk majd jónak, igaznak és szépnek 2000-ben (Változástendenciák a magyar társadalom értéktudatában) In: *Érték és társadalom*. Budapest, Magvető
- Hankiss Elemér 1983: Diagnózisok In: Hankiss Elemér *Társadalmi csapdák, Diagnózisok*. Budapest, Magvető 145-446.
- Hankiss Elemér 1986: *Diagnózisok II*. Budapest, Magvető
- Hankiss Elemér 1989: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád 1982: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének változásai 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet
- Kovács Imre 1991: *Magyarország megszállása*. Budapest
- Szabó Miklós 1988: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: *Arat a magyar*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete 23-31.

Keith Jenkins

Ne zárkózzunk be teljesen!¹

Posztmodernitásról, posztmodernizmusról és történelemlről

Ahogy ezt egy korábbi munkámban érvekkel is alátámasztottam: úgy gondolom, manapság a posztmodernitás általános társadalmi-gazdasági és politikai keretei között élünk.² Nem hiszem, hogy volna választási lehetőségünk, mert a posztmodernitás nem ideológia vagy álláspont, amit tetszés szerint elfogadhatunk vagy sem. A posztmodernitás az az állapot, amiben most vagyunk, a történelem úgy hozta, hogy épp most élünk. A korszak részleteinek értelmezése – hogy ez a modernista fordizmussal szemben, a posztfordista rugalmas felhalmozás időszaka-e, a késői tőke időszaka; a téri viszonyok átszerveződésével járó általános tér-idő zsugorodás részeként vagy mindezek és más tényezők kombinációjaként magyarázható-e, nos ez sokkal inkább adhat okot vitára.³ E mégoly fontos részletek mellőzésével most inkább amellet érvelnék, hogy a posztmodern állapot, illetve az ezzel együttjáró posztmodern elméleti munkák a társadalmi élet azon kísérletének általános kudarcából erednek, melyet a „modernitás” kifejezéssel írhatunk le. Ez annak a kísérletnek saját mércéje szerinti általános kudarcra, mely a 18. századtól Európában arra irányult, hogy az értelem, a tudomány és a technológia segítségével a társadalmi formációkban a társadalmi és politikai jólét szintjére jussanak. E formációkat, mivel egyre inkább alattvalóik/állampolgáraik egyenjogúsítására irányuló törvénykezést folytattak, úgy jellemezhetjük, mint amelyek az „emberi jogi közösségek” felé haladtak.

A kudarc azért nem általános; az elmúlt 200 év során lényeges sikereket is elkönnyvelhettünk. Mindezek ellenére úgy gondolom, mára világossá vált, hogy a két, egymásnak ellentmondó ideológiai, társadalmi rendszerváltozat, amelyek a modernitás egyetemes emancipációjának motorját jelentették – a burzsoá, és mint kiderült, leghatározottabban a különböző totális/totalitáriánus marxizmus változataiban megjelenő proletár változat – annyira meggyengültek, illetve dezintegrálódtak, hogy ez korábbi feltevéseink és reményeink átértékelésére készítet.⁴ Épp ebből a kiábrándító helyzetből következik – különösen nyugaton – a modernitás erőtlen, nosztalgikus újraértékelése, illetve a radikális kritikák sora, melyek makacsul ragaszkodnak a modernitáson túlmutató emancipáció jövőjéhez. Minden bizonnyal éppen a változatos formában kifejtett újraértékelések, a kudarcra és okaira vonatkozó kapcsolódási pontok alapján tették a teoretikusok részletes kritika tárgyává nemcsak a modernitás, hanem annak a távolabbra visszanyúló nyugati tradíciónak az alapjait is, melynek a modernitás csak egy epizódja. Ezek a – kidolgozottságukat, intenzitásukat és arányukat tekintve – történelmileg egyedülálló

1 Forrás: Keith Jenkins: Introduction: On Being Open About Our Closures. In: Keith Jenkins (ed.) 1997 (1998): *The Postmodern History Reader*. London-New York, Routledge 3-21.

2 A következő oldalakon az On “What is History?” című könyvemben kifejtett véleményem alapján érvelek.

3 A posztmodernizmusról és a posztmodern természetéről folyó vitákra lásd *Harvey 1989, Docherty 1993*.

4 Az enyémhez hasonló érvelés található: *Gray 1995*, bár álláspontunk némileg eltérő.

kritikák arra az eredményre jutnak, hogy nincsenek, (sőt, soha nem is voltak) meg azok a „valós alapok”, melyeket hagyományosan a modernitás kísérletét megalapozónak tekintettek. Kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy mindig is olyan társadalmi formációkban élünk és élünk, melyeknek a hitek és a tevékenységek számára nincsenek legitímációs érvényű ontológiai, episztemológiai, módszertani vagy etikai alapjai, legalábbis olyanok, melyek túlmutatnak a végső soron önreferenciális (retorikus) párbeszédén.

Éppen ennek „posztista” formákban kifejezett felismerése az, a posztmodernitásban való létezés aktualitásából származó elmélet szintjén (posztstrukturalizmus, posztfeminizmus, posztkolonializmus, posztmarxizmus, neopragmatizmus...), amire a *posztmodernizmus* általános címkéjével utalni kívánok.⁵ Ezen a ponton lehetőség nyílik a választásra, mert bár nem hiszem, hogy választhatunk: posztmodernítésben élünk-e vagy sem; ahelyett, hogy határozottan állást foglalnánk, válogathatunk, szemezgethetünk (sokan közülünk ezt teszik) a régi jó „bizonyosságot” hirdető modernizmus maradékaiból (objektivitás, érdeknélküliség, a tények, elfogulatlanság, Igazság...) és a retorikai posztista megfogalmazásokból (olvasatok, meghatározások, valóság-hatások, igazság-hatások). Következésképpen úgy vélem, hogy a régi „bizonyosságok” és az új retorikus diskurzusok között húzódik a frontvonal, a csatározások a „mi a történelem”, hogyan, és mi célból „épül fel” módszertanilag a történelmi tudás kérdése körül folynak. E vélemény részletes indoklása nem könnyű feladat. Általánosítva, az az érvelés, mely szerint a történelem helye manapság itt jelölhető ki, nem utolsó sorban a történelemnek a modernista tervekben tulajdonított jelentőségen alapszik. Mivel a modernista tervezet burzsoá és proletár változata egyaránt – a nyilvánvaló osztálykülönbségek ellenére – kulcsfontosságú elemnek tekintette ideológiájában a múltnak/történelemnek mint immanens iránnyal rendelkező mozgásnak a közös szemléletét; egy múlttét/történelemét, ami valami felé halad, s csak végcélját tekintve különböző. A burzsoázia számára ez a harmonikus kapitalizmus, a proletariátus számára a globális kommunizmus. Ezért aztán mind a burzsoá, mind a proletár ideológiák megrajzolták a saját történelmük ívét, a „magasabb szintű” történelem (Történelem nagy T-vel) változataiban, azaz olyan értelmezését adták a múltnak, melyben az összefüggő események és helyzetek úgy tettek szert objektív jelentőségre, ahogy az általában megfelelő módon haladónak ábrázolt történelmi fejlődés általános sémájában helyüket és funkciójukat kijelölték. Manapság, miután a modernista tervezet egykori optimizmusa eltűnt, mégpedig metaforikus formában kifejezve úgy, hogy egészen hajdani állítólagos gyökerei szintjére süllyedt vissza, egyúttal a „magasabb szintű” történelemváltozatok összeomlásának is tanúi lehetünk: már senki sem hisz ezekben a fantazmagóriákban.

Nemcsak arról van szó azonban, hogy a posztmodernizmus abszurdá tette a „magasabb szintet”, mellyel kapcsolatban érzéseinket Lyotard kifejezésével élve így határozhatjuk meg: „bizalmatlanság a nagy elbeszélésekkel (metanarratívumok) szemben”, nemcsak erről van tehát szó, hanem az „alsóbb szintű” történelem abszurdításáról is. Nemcsak az történt, hogy végre elismertük: a „magasabb szintű” történelem formális, így valójában üres mechanizmus, ami ízlés szerint tölthető meg tartalommal. Amel-

⁵ Ezt Alexander 1995 kissé másként fogalmazza meg, lásd még Breten 1995.

lett, hogy a múlt metaforikus/allegorikus változatai egykoron a modernista ideológiák fontos alkotóelemei voltak, a burzsoá változaton belül a múlt értelmezésének egy másik módját is megtaláljuk. Ez ugyanolyan ideologikus, mint bármelyik valaha létező „magasabb szintű” változat, és a burzsoázia konzervatívabb elemeit tükrözi. E variáns ahogy egyre gyakrabban művelték, mindinkább kiemelkedett, s végül uralkodóvá vált. Ez az alsóbb szintű történelem. A történelem „akadémikus” és „partikularista” formákban való megalkotása, mely a „magasabb szinthez” hasonlóan igényt tartott az „igazi” történelem címkére, de szerényen meghúzva magát tartózkodott a múltban felfedezett „röppályák”, célok, teleológiák metanarratív kinyilatkoztatásától. Azokban az egyre inkább burzsoá színezetet öltő társadalmi formációkban, ahol lehetőség nyílt a „magasabb szintű” Történelem elvetésére és/vagy marginalizálására, ott a történetírás e fajtája annyira elfogadottá vált, hogy végül azonosult magával a történetírással. Ez az történelem, amin a legtöbben felnőttünk, s mivel az egyetemen, tudományos intézetekben ez a múltszemlélet még mindig tartja magát (a múlt tanulmányozása pusztán a „múlt kedvéért”, szemben a kifejezetten a burzsoázia vagy a proletariátus érdekeit szem előtt tartó múltidézéssel) már majdhogynem természetessé vált.

Egy kultúrában azonban semmi sem természetes. A mi kultúránkban, nem utolsósorban a posztmodernizmusnak köszönhetően, a természetesség e tévhite egyre inkább lelepleződik. A történelem tanulmányozása mint a szakértők állítólag érdek nélküli tudományos tevékenysége, mely a múltat objektíven, a „múlt kedvéért”, mint „igazi” történelmet vizsgálja, nos ez az álláspont ma már nem tartható. A modernista tervezet újragondolásával az elméletalkotók lehetetlenné tették a „magasabb szintű” történelmet, ám a viszonylagos kudarc okainak alapvető újraértékelése során felhasznált érvelési rendszer az „alsóbb szintű” történelem alapigazságait sem hagyta érintetlenül. A *Történelem* és a *történelem* egyaránt problematikusá vált. Mára eljutottunk annak felismeréséig, hogy soha nem volt, és nem is lesz valamiféle lényegét kifejező múlt. Azt is felismertük, hogy a múlt egyedül üdvözítő, „saját kedvéért” való tanulmányozása nem más, mint a burzsoá érdekek megjelenítésének leplezett formája; mintha ezek magához a múlthoz tartoztak volna. A „magasabb szint” megrendülésének előidézésével tehát nemcsak e szintnek a múltra vonatkozó „igaz” tudás előállításához fűződő igényei tűntek problematikusnak, hanem az „alsóbb szintéi” is. Következésképpen a modernista Történelem/történelem páros ma már csak érdekek problematikus, önreferenciális kifejezésének, ideologikus-interpretatív diskurzusnak tűnik, anélkül, hogy magához a múlthoz a nem historizált hozzáférést biztosítaná. A történelem ma alapok nélküli (szándékosan) elhelyezett [positioned] kifejezésnek tűnik, az alapokat nélkülöző, elhelyezett kifejezések világában.

2. A „FELSŐBB SZINT” ÖSSZEOMLÁSA ÉS A KELETKEZETT KÁROK

Ahogy ezt a fentiekben kifejtettem, a posztmodern kritikák mind az alsóbb, mind a felsőbb szintű történelemre hatással voltak, de a társadalmunk történelmi kultúrá-

jában uralkodó polgári irányzat töretlen diszkurzív hatalma miatt a „felsőbb szint” összeomlása a legfontosabb – sok helyen az egyetlen – téma. *A posztmodernizmus és történelem kapcsolatára vonatkozó hatalmas irodalom túlnyomó része a „felsőbb szint” kudarcával foglalkozik.* Társadalmunkban, ahol az alsóbb szintű történelem a múlt kutatásának és ismeretének mérvadó módszerét jelenti, az „alsóbb szint” meghatározó irányzatához tartozó történészek szerint a „felsőbb szint” (az ideologikus történelem) összeomlása az ő munkájukat nem érinti. Nem vesznek tudomást arról, hogy az általuk írt történelem minden ízében ugyanolyan ideologikus, mint a „felsőbb szinté”. Nekik, az „igazi” történészeknek, nincs szükségük posztmodern gurukra, például J. F. Lyotardra, hogy elmagyarázza (*The Postmodern Condition*): a posztmodern meghatározása, „a bizalmatlanság a nagy elbeszélésekkel szemben” azt jelenti, hogy e nagy elbeszélések (korszakokon átívelő történelemfilozófiák, mint a felvilágosodás meséje az ész és a szabadság töretlen haladásáról, vagy Marx drámája az emberi termelőerők fejlődéséről, osztályharcokon keresztül egészen a proletárforradalomig) sokkal inkább a priori a múltra kényszerített, mintsem „objektív tényeken” alapuló történetek (Lyotard 1984).⁶ Arra sincs szükségük, hogy ugyancsak Lyotard-tól (*The Differend*) megtudják: nem lehet csak úgy kikövetkeztetni az egyik „kifejezéstartomány” kategóriájából egy másikat (mondjuk a kognitív magyarázat kategóriájából, amely segít megtalálni a tényeket, a spekulatív magyarázatra, amellyel a kognitív magyarázat eredményeiből joggal juthatnánk arra a következtetésre, hogy az adott tények a proletariátus kétségtelen győzelméhez, a haladáshoz stb. fognak vezetni), jóllehet ez utóbbiak indokoltan következnenek az előbbiekből.⁷ Az „igazi” történészek tehát maradéktalanul tisztában vannak a nagy elbeszélések abszurdításával, az indukció és dedukció okozta nehézségekkel. Szinte az anyatejjel szívták magukba a tény/érték-problematikát. Az ég szerelmére! – hiszen olvastak Poppert, Oakeshottot, Hextert és Eltont. Valójában épp emiatt (hogy olvasták e szerzőket) van az, hogy a legtöbb „igazi” történész számára a posztmodernről folyó viták unalmasak (mi ebben az újdonság?) és irrelevánsak (hogy jön ez ide?). Mivel ők nem a felsőbb szint történészei, az a tény, hogy a „felsőbb” szintű konstrukciók abszurdá válnak, semmilyen hatással nincs rájuk, sem az „alsóbb” szint mesterségére. Miért is volna? Így a posztmodern elméletalkotástól függetlenül folytatják azt, amit mindig is csináltak. E tekintetben a posztmodernizmus (és általában az elmélet) vajmi kevéssé befolyásolja őket. Szerintem azonban nagyon is érinti őket. Olvasmányaim alapján úgy tűnik, az „alsóbb” szint művelői közül néhányan már felismerték, hogy a „felsőbb” szint összeomlása az „alsóbb” szintben is kárt tesz. Ha nem így van, ha a posztmodern típusú kritikák valóban csak a „felsőbb” szintre szorítkoznak, ha a posztmodernnek tényleg semmi köze sincs az „alsóbb” szintű történelemhez, akkor nehéz megmagyarázni, miért is olyan ellenségesek vele szemben az „igazi”, professzionális „alsóbb” szintű történelem elszánt védelmezői (Lawrence Stone-tól Gertrude Himmelfarbig, Carlo Ginzburgtól Geoffrey Eltonig és másokig). Miért bírálják, miért ágnak olykor *személyeskedő* érveléssel is a posztmodern hangadói ellen? Általában maguk is szkeptikusok lévén, miért félnek annyira a posztmo-

6 Magyarul: A posztmodern állapot. In: Bulajos István (szerk) 1993: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég-Gond 7-145.

7 Lyotard 1988 ellenséges fogadtatására lásd Norris 1990, különösen a bevezetésben.

dern szkepticizmustól, ami az ő szemükben nem kevesebb, mint felelőtlen csábítás az „úgy értelmezheted a múltat, ahogy akarod relativizmusára” és/vagy ami még rosszabb, a nihilizmusra. Miért gondolják, hogy a posztmodernizmus legalább is tönkreteszi „az általunk ismert (sic) történelmet”, vagy még erősebb túlzással egész történetírói vállalkozásukat. Úgy vélem a válasz e kérdésekre az, hogy azért, mert ezek a történészek csak vonakodva veszik tudomásul (hogy finoman fogalmazzak), hogy a posztmodernizmus valahogy mégiscsak érinti őket. Miután a posztmodern kritikák messze nem csupán az ideologikus „felsőbb” szintre gyakorolnak hatást, az „igazi” történészek is egyre inkább felismerik, hogy ezek bizony az (ideologikus) „alsóbb” szintet megalapozó feltételezéseket is megkérdőjelezik, tehát: már semmi sem szent.

Dióhéjban: véleményem szerint a posztmodernizmus a „felsőbb” szint lerombolásával együtt az „alsóbb” szintet is megrendítette. Most már látjuk, hogy mind a felsőbb, mind az alsóbb szintű történelem „metatörténelmi” konstrukció lévén, mint minden konstrukció, a területéhez tartozó alkotórészek végső soron önkényes kijelölését jelenti. Tulajdonképpen a felsőbb és az alsóbb szint is csak egy, a múltra, illetve ennek kisajátítására vonatkozó elmélet. Elmélet, melyet életre hívtak, kifejlesztettek és gyakorlatilag is hasznossá tettek a modernitás kísérlete számára, s amely a kísérlet végével érvényét veszítette. Ez egyfajta „a történelem vége” érvelés. Nem szükségképpen a történelem mint olyan vége, hanem vélhetően csak a nyugati világ múltjához tartozó felsőbb és alsóbb szintű változatok vége. *Az ért véget, ahogy a modernitás a múltat sajátos változataiban megfogalmazta, s ahogy a felsőbb és az alsóbb szinten értelmezte.*⁸ Ha ez valóban így van, akkor az alsóbb szint éber őrei jogosan aggódnak mikor úgy vélik, hogy a posztmodernizmus az általuk (az alsóbb szint modernistái által) ismert történelem végét jelenti. Őket is a posztmodern állapot veszi körül.

Az, ahogy a posztmodernizmus elméleti szintre emeli és problematizálja a teljes modernista Történelem/történelem párost, hogy a történelem természetéről folyó mai vitákban állást foglalhassanak szükségessé tenné az egyetemi hallgatók számára a posztmodernizmus történetírásra gyakorolt hatásának tudatosítását. Hogy e tudatosítást elősegítsem, most nagyon röviden felvázolom azt az „alsóbb” szintű történelmet, amivel a legtöbb hallgató óráin találkozik. Ez a történelem itt természetesen nem alsóbb szintűként jelenik meg, hanem – az ideológiák egyetemesítő jellegével, jelzők nélkül, a történelem egyéb „fajtáinak” elhallgatásával – úgy, mintha maga volna a történelem (mint olyan). Ezután azt vesszük szemügyre, hogy a posztmodern kritikák hogyan ássák alá ezt a történelmet. Erre is itt kerítünk majd sort, mivel (ahogy említettem) a szakirodalomban túlnyomórészt a posztmodernizmus felsőbb szintre gyakorolt hatását emelik ki, véleményem szerint azonban semmi sem vonhatja ki magát a hatása alól. A következő néhány bekezdésben, az uralkodó történelem-felfogással szemben, az egyensúly megbontására törekszem, hangsúlyozva a posztmodern típusú kritikáknak az alsóbb szintű történelem felforgatásában játszott szerepét. A legtöbb, egyetemen oktató, hivatásos történész és hallgatói még mindig az egykor „mindenható” diskurzus szellemében képzelik el a történetírást, alsóbb szintű, realista, empirista, objektivista, dokumentarista és liberális/pluralista módon felfogva azt.

⁸ Lásd Young 1990 és Chambers 1994.

Mit jelentenek e kifejezések, és hogyan alkotnak egy összefüggő egészet, a *doxát*, amivel a posztmodern megközelítések szembeszállnak? Vegyük röviden sorra őket, hogy érvelésem: a posztmodernizmussal számolni kell, világosabb legyen.

Gregor McLennan elemző munkájában azt állítja, hogy a legtöbb „igazi” történész még mindig a realizmus-empirizmus kettős alapján képzelel el szakterületét.⁹ Ők – írja McLennan – azt állítják, elegendő tapasztalattal rendelkeznek ahhoz, hogy tudják: a múlt valamikor valóság volt. Munkáikban elsősorban arra törekednek, hogy leírják, s ne pedig konstruálják az egykoron létező valóságot. A beszámolóikban feltáruló valóság tipikus formája a történelmi tényé alakított (a forrásfeldolgozás és a forrásfeltárás folyamatában) elszigetelt, egyedi esemény. Itt valójában a „hétköznapi” realizmusban gyökerező összesomódással, vagy elegyedéssel van dolgunk, „a múlt valóságába vetett hit és a történész gyakorlatának empirista felfogása között” (McLennan 1984: 141). Ezzel kapcsolatos véleményét McLennan három pontban fogalmazza meg. Először is, az empirizmus nem következik a realizmusból. Az csak a látszat, hogy az empirizmus a realizmus „tulajdonsága”, s nem csak alkalmyszerűen hozzákapcsolt tartozéka. Emiatt aztán a múlt ontológiai aktualitásának elfogadásából semmiféle episztemológia vagy módszer nem következik szükségszerűen. Másodsor, McLennan szerint empirizmus és realizmus még mindig uralkodó összekapcsolásának két fő típusa van. Egyrészt az az elgondolás, hogy a történész a múltat közvetlenül közelíti meg, másrészt az, hogy a múlt elemeit leíró módon tárja fel. Ezek alkotják – így McLennan – az empirizmus két alapelvét, melyek összekapcsolása lehetővé teszi az ontológiai, illetve csak az utóbbi megléte esetén, a módszertani empirizmust. McLennan úgy látja, hogy manapság ez utóbbi az uralkodó. A történészek közül csak kevesen fogadják el azt (bár érvelésük esetenként ide vezet), hogy a múlt mint olyan közvetlenül megragadható, szemben azzal az elképzeléssel, hogy történészként forrásokkal, a múlt nyomaival dolgoznak, melyeket a bizonyításra törekvő vizsgálat során narratív beszámolóikba rendeznek, ahelyett, hogy pusztán a „tények” felhalmozódásának engedelmességgel alkotnának egy egészet. Harmadsor, McLennan szerint az empirizmus egyik fajtáját sem fogadhatjuk el mint a történész tevékenységéről szóló beszámolót, mert a realizmus mindenféle védelmezése elkerülhetetlenül szembesül azzal a felismeréssel, hogy „a múlthoz való hozzáférés közvetettsége részben a bizonyítékok hiányosságából és elrendezéséből, részben az elméletnek a „való világról” szóló beszámolóikban játszott strukturáló szerepéből következik” (McLennan 1984: 142). Következésképpen, bár a legtöbb empirista történész „kóros elfajulásnak tekinti az elméletet, ami pillanatok alatt intellektuális betegséggé válhat”, az empirizmus nemcsak hogy maga is (a) egy elmélet, hanem ráadásul (b) még helytelen is (McLennan 1981: 97). Az empirizmus elmélettől való érintetlensége nem annyira az elméleti alátámasztás elutasítására, hanem sokkal inkább egyfajta, a gyakorlati normákra vonatkozó konszenzusra vezethető vissza. Ezek a normák az elmélet visszaszorítására irányulnak, egy „általánosan elfogadott, a mindennapi gyakorlati tudatosságtól (ideértve a történész gyakorlatát is) eltérő, haszontalan spekulációk felhasználására vonatkozó tiltás révén”. Az empirizmus mint módszer nem képes elszámolni a lezárt narratívumokban található „tények” kiválasztásának, elrendezésének és

⁹Lásd McLennan 1984, valamint McLennan 1981.

hangsúlyozásának tulajdonítható jelentőséggel. Maguk a tények nem tudósíthatnak saját jelentőségükről, mintha ez eleve adott volna bennük. Ahhoz, hogy a tényeknek jelentőséget adjunk, mindig szükség van egy, a jelentőséget biztosító külső elméletre. McLennan ugyan hangsúlyozza, hogy nehéz megítélni, mennyire elterjedt, ill. mennyire tudatos vagy naiv a professzionális történésznél a realizmus és empirizmus elegyítése, szerintem azonban a történészek továbbra is úgy vélik, hogy realizmus és empirizmus kombinációjával a múlt, – ahogy tulajdonképpen, objektíve létezett – reprezentációja lehetséges. Mindenesetre ez a fajta objektivitás eléggé előkelő helyet foglal el az „igazi” történészek értékrendjében. Ahogy ezt címe is jelzi, Peter Novick *„That Noble Dream: The ‘Objectivity Question’ and the American Historical Profession* (Ama nemes elképzelés: Az „objektivitás” kérdése és a történészi hivatás Amerikában) munkája az amerikai történészek objektivitásvágyának alakulását vizsgálja. Novick érvelése azonban főleg a könyv elején található megjegyzés alapján, egy szélesebb körre is vonatkoztatható: „a hivatásos történetírói vállalkozás magyát az objektivitás és ideálképének elképzelése alkotja” (Novick 1988). Akárhogy is van, mondja Novick, manapság már sokkal kevésbé bízunk az objektivitásra való képességben, kevesebb szó esik arról, hogy „hagyjuk csak a tényeket önmagukért beszélni”. E kijelentést követően Novicknak bizonyára igaza van abban, hogy az uralkodó történetírói irányzat relativista vadhajtásai ellenére minden maradt a régiben. Az objektivitás alapvető elemeit Novick így mutatja be:

„A feltételezések, melyeken (az objektivizmus) nyugszik, a múlt valósága és az ehhez kapcsolódó igazság iránti elkötelezettséget tartalmazzák, tény és érték ..., de mindenek előtt történelem és fikció egyértelmű szétválasztását. A történelmi tényeket az értelmezést megelőzőnek, attól függetlennek (és nem az értelmezés termékének) tekintik ... Csak egy igazság van és az nem perspektivikus. Bármilyen mintázatok is létezzenek a történelemben, ezeket úgy »találtuk«, nem pedig »csináltuk« ... Az objektív történész szerepe a semleges, érdek nélküli bíróság, ezt soha nem szabad az ügyvédével, vagy ami még rosszabb, a propagandistáéval összekeverni. A történész következtetéseitől elvárható a bírói működésnek megfelelő kiegyensúlyozottság, elfogulatlanság ... olyan eredmények, mint a történészi hivatásnak a társadalmi nyomással, vagy a politikai befolyással szembeni zártsága, illetve a történész tartózkodása a részrehajlástól vagy a »partizánakcióktól« ... a történész elsősorban az »objektív történelmi igazságnak« fogad hűséget, és hivatásos kollégáinak, akikkel arra szövetkezett ... hogy tovább haladnak a kítűzött cél felé” (Novick 1988: 1-2).

E szavak ismerősen csengenek. Az alapképzésben, illetve posztgraduális képzésben résztvevők közül csak kevesen nem tudják, hogy „mértékletesnek”, „elfogulatlannak”, „pártatlannak” és „igazságosnak” kell lenni. Az igazi történelem birodalmában a „kegyelmi állapot” elérése – az erkölcsi és szakmai integritáson túl – azt is megköveteli a történésztől, hogy visszatérjen a mindenható forrásokhoz, az elsődleges bizonyítékokhoz. A történész ne ragadjon le a másodlagos (tehát másodkézből való, tisztátalan) szövegeknél, melyek, akár a fenti követelmények, az érdekek száműzése ellenére veszélyesen tendenciózusak is lehetnek. Vissza az eredeti forrásokhoz – *Ad Fontes* – ez tehát egy további fontos követelmény az „igazi” történész számára.

E rendelkezés tükröződik a Novick által vizsgált amerikai történészek munkáiban, s az Egyesült Királyság történészeinek többségénél is érezteti hatását. Még mindig

előkelő helyet foglal el a történelem kutatásának helyes útját tárgyaló, a hallgatók számára készült kézikönyvekben és általános bevezetésekben (Elton 1969, Tosh 1991, Stanford 1994). Az uralkodó felfogás szerint a források közt a dokumentumok a legértékesebbek. Ezért indokoltnak tűnik Dominick LaCapra címkéje is mely szerint az igazi történész mesterség *dokumentarista* (LaCapra 1985: 17). LaCapra szerint a dokumentarista módszer alapján a történelmi kutatás látszólag a szilárd tényekre támaszkodik. E szilárd tények a múlt nyomainak/forrásainak tüzetes áttanulmányozásából származnak, s e munka célja az, hogy lehetőséget teremtsen a narratív beszámolókra, a dokumentált tények sűrű leírására, vagy arra, hogy a „történelmi feljegyzést, a hipotézisalkotást, tesztelést és magyarázat analitikus eljárásainak vessük alá” (LaCapra 1985: 18). LaCapra úgy gondolja, hogy e folyamatban a történész képzeletének szerepe a feljegyzésekben óhatatlanul előforduló hiányosságok felszámolására, vagy új ismeretek feltárásával egy jelenség újszerű megvilágítására korlátozódik. Továbbá – teszi hozzá LaCapra –, hogy a spekulatív teorizálás lehetőségét megszüntessék, az összes forrást dokumentarista módon kezelik, mintha létezne köztük egyfajta valódi hierarchia, amiben a látszólag közvetlen információt tartalmazó dokumentumok – hivatali jelentések, állami iratok, szándéknyilatkozatok, szemtanúk beszámolói – felértékelődnek. A további szövegek, ha egyáltalán foglalkoznak velük, „a pusztán kiegészítő (sőt, ha nem tesztelik „szilárd tények ellenében”, akkor csak utalásszerű) vagy redundáns elemek szintjére süllyednek, a privilegizált, információhordozó dokumentumokhoz képest” (LaCapra 1985: 18). Ebben a konstrukcióban az igazán fontos kérdések empirikus és levéltári kutatások révén válaszolhatók meg. Igaz ugyan, hogy ez a megközelítés nem tiltja az interpretációt (és nem huny szemet a dokumentumok korlátozott és kétségekre is okot adó volta felett), de az értelmezés szükségességét vagy a kétségeket (szemben a posztmodernnel) nem tekinti a kifejtésre és a szakadékok áthidalására kínálkozó kiváló alkalmaknak. Inkább legyőzendő és megszüntetendő problémáknak tartja ezeket, mintsem felderítendő elfogultságoknak, kiigazítandó torzításoknak és „kiegyensúlyozandó” olvasatoknak. Itt húzódik a mély szakadék, ahogy LaCapra megjegyzi, az igazi történészek előfeltevései, módszerei és a „kritikai elmélet” között. Bár ez utóbbi új szempontokat hozhatna, lehetővé tenné, hogy a történész – általában munkája konklúziójában – „hangnemet váltson”, és „néhány szentenciózus *obiter dicta*-val álljon elő”; igazi történelem és „alkalmazott elmélet” között mindenféle kapcsolatot történelmietlennek bélyegeznek: az elmélet a szakterület által megkívánt tényszerű objektivitás útjában áll. Itt kapcsolódik a dokumentarizmus a Novick által bemutatott objektivitáshoz:

A múlt állítólag „saját értelme” szerinti rekonstrukciója a fő megfontolás, az objektivitás a „részrehajlás” és a „szubjektív preferenciák” kizárásával a lehető legobjektívabb módon valószínűsíthető meg ... Az objektivista referenciaalap megszilárdítását elősegítheti a „relativizmusba” való visszacsúszás miatti aggodalom, és a „kivetítés” vádjával illelhető az a történész, akinek interpretációját, vagy egész interpretációs irányultságát elvetjük (LaCapra 1985: 19).

Nos, ahogy korábban is jeleztem és amint látni fogjuk, a posztmodern megközelítések nemcsak hogy ideológiai síkra terelik a „múlt saját értelme szerinti rekonstrukcióját” hangoztató szövegeket, hanem a relativista változatok révén aláássák az igaz-

ságelméletet, és megkérdőjelezik az általában ehhez társuló, az objektivista pozícióban található belső egységet és konzisztenciát. Ha már itt tartunk, megemlíthetjük, hogy LaCapranak van egy másik kifogása is a dokumentarizmussal szemben, nevezetesen az, hogy a dokumentarista megközelítés a „technicista tévhit” rabja. Azt hiszi, hogy a történelem technikai eszköztárának csak egy része (a források vizsgálata stb.) alkotja annak „lényegét”. Mintha a történetírói reprezentáció bonyolult és kérdéses episztemológiai, módszertani, ideológiai meghatározásai a „technika segítségével” megoldhatók lennének. E tévhit – így LaCapra – „a historiográfia bizonyos tekintetben szükségszerű állapotát veszi alapul, és gyakorlatilag kimerítő meghatározássá teszi azt” (LaCapra 1985: 19). Ez – teszi hozzá – nemcsak arról vonja el a figyelmet, hogy a dokumentumok és a források végső soron maguk is szövegek, hanem azt a tényt is jelentéktelenné teszi, hogy ezek a szövegek a hagyományos *forráskritikán* (Quellenkritik) túlmenő olvasatot kívánnak: „attól függően, hogy a dokumentarista modell milyen mértékben jelenti a professzionális történetírás feltételeit, a történészek újra és újra kísértésbe esnek majd, hogy fetiszizálják a levéltári kutatást” (LaCapra 1985: 20-21). Az eddig ismertett területeken privilegizált realizmus, empirizmus, objektivizmus és dokumentarizmus, olyan álláspontok, melyek csak erősítik azt a nézetet, hogy az alsóbb szintű történelem az igazi történelem (hogy felidézzük, ez csak a történelem egy *faja* [Species], amely ebben a változatban azonosítja magát a *nemmel* [Genus], a történelemmel mint olyannal). Ebből az is kiderül, hogy az „alsóbb szintű” historiográfia miért tekinti elméleten kívülinek vagy elméletellenesnek magát. Ez az építő jellegű, igazi, professzionális, tudományos „a saját kedvéért” történetírás nem elméleti kifejeződésként tekintendő, hanem mondjuk konkrét gyakorlatként (Elton) vagy mesterségként (Hexter), melyek még érintetlenek a „történelemellenes” (ideologikus) feltevésektől. Az alsóbb szintű ortodoxia tehát mégis „elméleti tisztázásra” törekszik. Miután ragaszkodik ahhoz, hogy elméletellenes és nem jelenközpontú megfontolásokon alapszik, az alsóbb szintű történelem a jelen érdekektől és a jövőorientált vágyaktól viszonylag függetlennek tekinti magát. Még egyszer hangsúlyozzuk, mindez az uralkodó irányzat kézikönyveiben és bevezető szövegeiben olvasható. Hogy a múltat hivatásos módon tanulmányozzuk, úgy hívjuk elő, ahogy az feltehetően létezett, és ne úgy, amilyenek, különbözőképpen, látni szeretnénk, nos ennek óriási jelentősége van. Mitöbb, ezt a múltat a lehető legtisztább módon, kétségektől mentes, egyértelmű, a józan ész által diktált nyelven kell kifejezni. Az alsóbb szint történései ezért túlnyomórészt egyfajta „kommunikációs” típusú nyelvet használnak, miközben nem vesznek tudomást arról, vagy nincsenek is tudatában annak, hogy ezt a nyelvet milyen megrendítő erejű kritikai csapások érték, többek közt Hayden White részéről.¹⁰

Ezért aztán az alsóbb szintű történelem leginkább azon keresztül határozza meg magát, ami nem tartozik hozzá. Ez „a másik”, az állítólagos antitézis ellen irányul, ami nem más, mint a felsőbb szinten konstruált ideologikus történelem. Amint láttuk, ez a történelem az alsóbb szintű pejoratív meghatározás szerint nem is történelem, hanem csak egy helytelen, kivetített ideológia. Hamis történetírás, mely miután gondosan elhelyezte ezeket, jelentéseket, célokat, teleológiákat talál a történelemben, melyeket je-

¹⁰ Lásd pl. White 1987.

len- és/vagy jövőközpontú programok céljaira használnak fel, olyan programokéira, melyek az alsóbb szint szerint általában radikális politikai terveket tartalmaznak, bal- és jobboldaliakat (de többnyire baloldaliakat), például a marxizmus, feminizmus, etnikai érdekek stb. alapján. Az alsóbb szint szempontjából tehát a felsőbb szint végül is a politikai korrektség kérdése, s mint ilyen, nem is vehető komolyan, illetve tűrhető el.

A legérdekesebb ebben mégis csak az, hogy az igazi történelem határait átlépő, felsőbb szintre vonatkozó tiltás, milyen színben tünteti fel a felsőbb szint ideológiáján túl (amit joggal tekintenek szándékoltnak; de miért is ne lenne az?) saját magát, a nem ideologikusként feltételezett alsóbb szintet. Véleményem szerint ugyanis, ahogy erre már utaltam, az alsóbb szintű történelem tulajdonképpen burzsoá ideológia.

Mivel fontosnak tartom, közelebbről is megvizsgálom ezt az állítást. Már említettem, hogy míg az alsóbb szintű változat értelmezéseinek szintézis révén kellene „igaz” beszámolót adni a múltról, addig a szintetizálhatatlan értelmezések az alsóbb szintű élet tényei. Az értelmezés túlburjánzását tehát szükségképpen normalizálni kell, és az alsóbb szint számára megfelelő, békés mederbe kell terelni, hogy aztán ennek „rugalmassága” „nyitottságként”, „átértékelési hajlandóságként”, a „szokatlan” iránti türelemként jelenhessen meg. Az alsóbb szintű történetírás itt liberális pluralizmusának köszönhetően tesz szert hitelességre, a tudomány szabadságának biztosításával, a felsőbb szintű ideológia zártságával szemben.

Ez azonban csak részben igaz. A gyakorlatban a liberális pluralizmus csak azokkal a történelmekkel és történészekkel szemben türelmes, melyek különbözőképpen ugyan, de elfogadják a „tudományos” alsóbb szint értékrendjét. Ha a liberális pluralizmus elfogadja, hogy a múlt bármilyen reprezentációja megengedhető, ha úgy tűnik, hogy a liberális tolerancia jóvoltából „akármilyen mehet”, akkor a történetírás egyéb típusai, mint a marxizmustól, feminizmustól vagy etnikai megfontolásoktól ösztönzött felsőbb szintű változatok, nem foszthatók meg a történelem elnevezéstől, legfeljebb csak „másként” aposztrofálhatók. Következésképpen ez az a pont, ahol az alsóbb szintű történelem elveszti ártatlanságát és ugyanolyan érdekekkel átszótt, szándékoltságot vesz mint a másik. Annak megakadályozására, hogy bármi történelem lehessen, az alsóbb szinten türelmes liberális pluralizmus a felsőbb szinten türelmetlen liberális ideológiává változik. Ez mindenféle történelem ideologizálását/átpolitizálását jelenti, így aztán joggal tehetjük fel mindazokat a kérdéseket az alsóbb szintnek, amelyeket ez tett fel a korábban felépített, ideologikus felsőbb szintnek. Ezek a kérdések végül egyetlen kérdésben foglalhatók össze: kinek az érdekeit szolgálja az, hogy az alsóbb szint partikularista történelme az univerzalitás köntösében jelenik meg? Most már látszik, hogy az alsóbb szintű történelmet éppen állítólagos „nem jelenközpontúsága” teszi ideologikussá.

Az is kiderül, hogy az alsóbb szintű történelem tökéletesen megfelel az „ideologikus”-meghatározás saját maga által támasztott kritériumainak. Az alsóbb szint képviselőinek érvelése, mely szerint a múlt tanulmányozásának függetlenítenie kell magát a jelen- és jövőorientáltságtól, ugyanolyan jelen- és jövőorientált, mint az ellenkezője. A felsőbb szintű történelem általában eléggé nyilvánvalóan egy másfajta jövőbe vezető pálya építőelemeként használja fel a múltat. Az a tény, hogy a burzsoázia nem akar másik jövőt (miután a liberális piacgazdaság elérésével beteljesítette történelmi sorsát), azt jelenti, hogy többé nincs szüksége a múltra alapozott és a jövő felé mutató konstrukciókra.

Ezen a ponton tehát a múlt, jelen és jövő közti kötelék felbomlik, mert a jelen az igazán fontos, a múlt pedig semlegesíthető, s már pusztán „önmagáért” is, és nem érdekeink szerint tanulmányozható. Épp ez az, amit manapság elvárnak: olyan történelem, amely miután ideért, be is fejeződik. Úgy tenni, mintha nem lennénk jelenorientáltak, épp ez okozza az alsóbb szint jelenorientáltságát. Ezek szerint mind a felsőbb, mind az alsóbb szintű történelem, azáltal, ahogy a jelenben elhelyezkedik, a saját, múltra alapozott, jelenközpontú igényeit, vágyait szolgálja.

Hadd foglaljam össze, amit eddig az alsóbb szintről kifejtettem. Az a gyanúm, hogy a fenti rövid vázlat azt a *benyomást* tükrözi, amit a legtöbb hallgató a történelem „tudományának” tanulmányozása során a felsőoktatásban szerez (az utolsó pont kivételével: az igazi, tudományos történelem tulajdonképpen liberális ideológia). Ez a változat, jóllehet csak néhány elemét azonosítottam be, és csak nagy vonalakban változtam fel, nálunk még mindig a történelem természetéről folytatott diskurzus uralgó formája. Kényelmi szempontokat is szem előtt tartva (összegzésként) az „igazi” történelemről szóló beszámolót táblázatba foglaljuk, hogy könnyebben szembeesíthető legyen az érzékeny pontokra tapintó posztmodern kritikákkal. Nézzük tehát, hogy fest manapság az „igazi” történelem:

(1) Realista, empirista, objektivista és dokumentarista;

(2) a történetírás nem retorikus, hanem a józan észre támaszkodó kommunikációs modelljét követi;

(3) úgy konstruálja meg magát az alsóbb szinten, hogy közben a felszámolhatatlan értelmezési különbségek „vétkét” a liberális pluralizmus „erényévé” változtatja;

(4) a liberális pluralizmust hirdetve elméletellenesként, a priori ellenesként és nem jelen központúként jeleníti meg magát; a múlt ideologikus szempontú (proletariátus, nők, feketék stb.) tanulmányozásával szemben a múltat állítólag csak a múlt „kedvéért” vizsgálja,

(5) a többi történelmet hamisításnak tartja.

(6) Ez a konstrukció ugyanakkor elfedi azt aényt, hogy ez semmiképp sem azonosítható (mivel csupán egy fajtája a történelemnek) magával a történelemmel, csak egy módja a „történelemcsinálásnak”, tehát

(7) mind az alsóbb, mind a felsőbb szintű történelem ideológiai szándékokkal terhelt és modernista, így aztán

(8) mindkét változat alávethető az általam posztmodern típusúaknak nevezett kritikáknak.

Hogyan kérdőjelezzik meg ezt a konstrukciót a posztmodern kritikák? Nos, ezt elég nehéz összefoglalni, hiszen amint keresni kezdjük őket, az empirizmus, realizmus, dokumentarizmus, az „önmaga kedvéért” stb. kritikái lépten-nyomon felbukkannak. A bevezetés céljára és csak egyetlen szempontra összpontosítva, úgy tűnik az alsóbb szintre vonatkozó legtöbb kritika azzal foglalkozik, ahogy a történész referenciájának tárgya – az, amire a reprezentáción kívülként utal, s ami szerinte független változóként megzabolazza a szertelen értelmezéseket –, valójában a reprezentáció folyamán létrejön. A referencia tárgyának feloldódása a reprezentációban sok alsóbb szintű történész számára a történelem posztmodern eszközökkel történő felhígítását jelenti.

Hogyan oldódik fel a referencia tárgya a reprezentációban? A ténybeliség, (és az ehhez legszorosabban kapcsolódó empirista módszertan) részletes kritikái szinte megszámlálhatatlanok. Ez, a hermeneutikai, fenomenológiai, konstruktivista, vagy dekonstrukciós típusú bírálatok mellett olyan egyéni képviselőket jelent, mint Dilthey, Collingwood, Danto, Mandelbaum, Oakeshott, P.Q. Hirst, Richard Rorty, Hayden White, és így tovább. Három rövid példával szemléltetném azokat az érveket, melyekkel az alsóbb szint védelmezőinek szembe kell nézniük. E példák szerint (a) a tények minden esetben csak a „múltra vonatkoztatott” ábrázolásuk alapján tények (itt Arthur Dantóra és Chris Lorenzre utalok majd); (b) az állítólagosan referenciális, független tények, mindig elméletfüggőek (itt Alex Callinicosra hivatkozom), és (c) a referencia tárgyának feloldódása a reprezentációban – az „igazi” történésektől eltérően – pozitívan is megítélhető (e tekintetben Robert Berkhofert hívjuk segítségül).

A hagyományos történelmi gondolkodásban oly mélyen gyökerező tényszerű/empirista felfogás, mely szerint a tények feltárásával megállíthatjuk az értelmezés elburjánzását, téves, mert azt, hogy mi számít ténynek, elsősorban az elmélet határozza meg. Amikor tényekről beszélünk, akkor ezt mindig egy leírás keretein belül tesszük, így az az állítás, hogy „X” tény, csak annyit jelenthet, hogy a leírás megfelelően történt. Arthur Danto véleménye szerint amikor tényekről és valóságról beszélünk, minden esetben a leírás meghatározott keretei között utalunk rájuk. A jelenség mint olyan tehát sohasem maga az elmagyarázott dolog, hanem az, amit a leírás tartalmaz, ezért aztán amikor a magyarázatra kerül a sor, ez minden esetben a leírásra vonatkoztatva történik: „*Ezt a magyarázatot tehát az adott jelenség leírásához kell viszonyítanunk*” (Danto 1965: 218). Danto álláspontját „történetileg” szemlélteti Chris Lorenz kérdése:

„Hogy lehet az, hogy egy olyan egyedi jelenség, mint a nemzeti szocializmus esetében, a történészek folyton különböző körülményekre *hivatkoznak* tényként, és folyton különböző állításokat *tartanak* igaznak. Hogy lehet az, hogy a történelemben nincs garancia a konszenzusra? Ezt azzal a körülménnyel magyarázhatjuk, hogy a tényszerű állítások és a bennük rejlő igazság a leírás kereteivel együtt változik ... ha belátjuk, hogy a »valóság« mindig a leírás kereteitől függ – és ezért tulajdonképpen egy perspektíva – akkor nem meglepő, hogy a »valóság« nem használható fel egyedi perspektívák igazolására, bármilyen »szükségszerűek« is legyenek ezek. Ez azt jelenti, hogy közvetlen megfelelés áll fenn a valóság és az adott nyelvi keretek között, ezért ezt a naiv realizmushoz kapcsolódó feltevést az ismeretelméleti empirizmussal együtt el is vethetjük. Épp ellenkezőleg: a történész az, aki megpróbálja meghatározni, hogyan is nézett ki a múlt valójában ... a történész és nem a múlt diktálja a történelmet (Lorenz 1994: 313-314).”

Az az elgondolás tehát, hogy a tények/valóság a történésztől függetlenül is létezhetnek, hogy kiküszöbölhető az, amit Hayden White az esemény derealizációjának nevezett, már nem tartható. Ahogy Callinicos írta (nem túl meggyőzően, mert később mégiscsak megpróbálkozik tény és érték összekapcsolásával) a megfigyelhető/igazolható tényekről tett kijelentések mindig „menthetetlenül találgatásszerűek”, tehát elméleti jellegűek.

Ebből az következik, hogy amint a megfigyelések (tények) cáfolni látszanak egy jól megalapozott elméletet, akkor a logikus lépés az elmélet megvédése az alapvető állítás

visszaautóztatásával, kijelentve a megfigyelés (tény) alkalmatlanságát, esetleg az eredményeket magyarázó elmélet módosításával. Ahelyett, hogy szembehelyezkednénk az elmélettel, és függetlenül megállapított tényekkel tesztelnénk azt, tétlenül szemléljük a két elmélet közti szakadékot – az egyiket láthatóan cáfolja a megfigyelés, a másik a megfigyelés elmélete. A megfigyelés (tény) igazolásához az első elméletet választjuk a másoddal szemben (melyet akár meg is változtatunk, csak hogy megszabaduljunk a megfigyeléstől (ténytől)); ha viszont fenntartjuk a megfigyelést (tényt), akkor az első helyett inkább a másodikat választottuk. Úgy tűnik, e döntéseket nem objektív feltételek irányítják. Könnyen lehet, hogy végül W. V. Quine véleményénél kötünk ki, és ez elméleteknek a vélekedések általános rendszerébe való eltérő beágyazottságát vizsgáljuk, vagy, ha Richard Rortyval tartunk, az esztétikai preferenciákat vesszük alapul, miután a racionális döntés mellett ugyanolyan súllyal esik latba, hogy jobban tetszik-e az egyik kép, mint a másik (Callinicos 1995: 78).

Robert Berkhofer tovább árnyalja a fenti érveket és a lehetséges következtetéseket is levonja. Most a „referenciális ténybeliség” ellen irányuló érvelések lényegét ismertetem (Berkhofer 1988).

Berkhofer szerint az irodalomelmélet, a poétika alapjaiban rengeti meg a szokványos, hivatásos történetírói gyakorlatot, mert „tagadja a történelem fennhatóságát megalapozó ténybeliséget”, s ezzel új lehetőségek felé nyit utat (Berkhofer 1988: 435). Hogy miképp teszi ezt? Nos, a szokványos történetírói gyakorlatban a referenciális tények állítólag független változóként ellenőrzik a történészek múltról szóló beszámolóit. A ténybeliségen alapulnak az olyan értékek, mint a valódi múltat megillető pontosság, objektivitás, megbízhatóság. És honnan jönnek ezek a tények? – kérdi Berkhofer. Senki sem tagadja, hogy a múlt megtörtént. A tények azonban, melyekből az elveszett múlt felépül, s melyek reprezentációk részeivé válnak, kétségkívül a „múlt fennmaradó nyomaiból” származnak, és a történész következtetései révén szintézisszerű beszámolót alkotnak, melyet a tényekre való pusztá visszaautóztatás nem tenne lehetővé. Mivel a ténybeliség csak a történelmi értékelés vagy vita céljára alkalmas, a történetírói konstrukciók tényekkel való állítólagos ellenőrzése soha nem *független*, hanem *mindig historizált* tények alapján történik. Másszóval az átlagos történész beszámolójában az értelmezés és a ténybeliség struktúráinak ötvözésére (fúziójára) és annak bizonyítására törekszik, hogy „az értelmezés struktúrája megegyezik a ténybeliség struktúrájával, ahelyett, hogy megmutatná, miképp strukturálja a reprezentációt, úgy, hogy az teljesen tényszerűnek tűnjön”. Bár az átlagos történész a tényekre hivatkozva próbálja meg összebékíteni az ugyanarra a jelenségre vonatkozó eltérő értelmezéseket (abban a hitben, hogy a ténybeliség egyfajta független, kényszerítő „valóságot” birtookol), valójában ebből majdnem minden esetben az következik, hogy ami épp tényként jelenik meg, az nem más, mint „a történész szintetizált magyarázó szövegeinek sajátos kódolása”, aminek az erősen konstruált alapok palástolása a feladata. Berkhofer szavaival:

„Az, hogy az átlagos történetírói gyakorlat úgy tünteti fel a reprezentációkban szereplő információkat, mint amelyek az egyszerű referencialitásból származnak, arra utal, hogy a realizmus premisszái alapvető fontossággal bírnak e paradigma számára. A realizmus olyan mértékben hatol be a történetírói gyakorlatba, amilyen mértékben a történészek

a ténybeli struktúrát, saját, szervező struktúrájukként próbálják meg feltüntetni, s ezáltal elfedik a tényszerűként megjelenített értelmezés strukturáló szerepét. Ez az analitikus és a narratív beszámolókra egyaránt igaz” (Berkhofer 1988: 446-447).

A poszt címkével ellátott irodalomelméletek kihívása Berkhofer számára azt jelenti, hogy az átlagos történetírói gyakorlatot szavak és szövegek egyfajta kódolási módjának tekinthetjük, amely „a múlt, – mintha az mindig is történelem lett volna – bemutatásának hagyományos előfeltevései” szerint működik. Hogy e kódolás hagyományos – teszi hozzá Berkhofer –, az azt is jelenti, hogy ez végső soron önkényes és választott, kulturális, nem pedig természetes kategóriája a reprezentációnak az efféle realizmusban. Végül ezek a realizmusra vonatkozó vélekedések és a múlt önkényes, történelemként való kódolása a jelenben, minden bizonnyal megszüntetik a reprezentáció és a referencialitás közötti különbséget. A jelölt (a múlt) így nem más, mint maga a jelölő (történelem). A történelem szövegein kívül nem létezik a referencia tárgya (tény/múlt). A referencia és a reprezentáció egymásba csúszása (amit John Zammito „pántextualizmusnak” nevez – Zammito 1993: 807) kioltja a mindent felölelő, ténybeli autoritás hatását; az átlagos történetírói teljesítményekre vonatkoztatva: „a történetíró vállalkozásának demisztifikálása egyben ennek delegitimálását is jelenti”. Ez a demisztifikáció „felszabadíthatja” a történészeket, hogy különböző szempontok szerint több, egyaránt legitim történetet mondhassanak el a legváltozatosabb hangnemben, „cselekményesítéssel” és szintézis-típusokkal. Ebben az értelemben valóban úgy értelmezhetjük a múltat, „ahogy tetszik”. Ez a konklúzió sok történész számára történelme végét jelenti. A történészberkek megnyitása a narratív strukturálás és az értelmező kódolás lehetőségei előtt, azzal szemben, amit a szokványos történelem empirikus/ténybeli, realista, dokumentarista, „a múlt kedvéért” paradigmája engedélyez; úgy tűnik, ezzel a poétika ígéretéhez hűen, valóban kiküszöbölhető a „ténybeliség legitimációs autoritása a hagyományos premisszák szerinti történelem számára” (Berkhofer 1988: 449).

Berkhofer azonban nem áll meg itt, hanem azt kérdezi: Miért jelent ez problémát? Miért aggódnak a történészek („hagyományos történészek”) az új lehetőségek miatt? A válasz, ami szerintem is helyes: azért, mert „a hagyományos történelem a múltat az autoritásnak, tehát végső soron a hatalomnak szolgáltatja ki” (Berkhofer 1988: 449). A metanarratív történészekhez hasonlóan a hagyományos történészeknek is a múlt egységes, értelmező kódolásával kell bizonyítaniuk mondandójukat, máskülönben az előállított történelem önkényes jellege annyira nyilvánvalóvá válik, hogy elveszíti a célként kitűzött hatás természetességét, és ezzel együtt az igazi múlt megjelenítőjének járó kivételes helyet is.

Berkhofer érveit összefoglalva: a történetírók beszámolóinak egyedüli lehetséges referencia-tárgya az intertextualitásban található. Az intertextualitás bizonyos források olvasatának és más történészek ugyanezen forrásokra vonatkozó, és szintézisként napvilágot látó olvasatainak kombinációjából származik. Berkhofer ezért alaptalannak találja a hagyományos történészek részéről tény és fikció szétválasztását, „mivel a tényszerű rekonstrukció valójában a történészi gyakorlat érvényes „fikciónak” (a szaktudomány) megfelelő konstrukció. A hagyományos történészi gyakorlat e fikciói viszont a „... tör-

ténelmi realizmus és a valóságghú mimézis (tarthatatlan) premisszáí” (Berkhofer 1988: 445).

Az effajta érvek miatt joggal tartják a hagyományos, alsóbb szint történészei a „posztista” értelmezéseket gyakorlatukra nézve életveszélyesnek. A bevezetőben hangoztatott véleményem szerint a történelem szakos hallgatóknak tudatosítaniuk kellett ezt a helyzetet, és komolyan kell venniük a felsőbb és az alsóbb szintre vonatkozó posztmodern típusú kritikákat. Ez fontos, feltéve, hogy gondolkodó, mondanivalójuk alátámasztására is odafigyelő történészek akarnak lenni, olyanok, akik „szemantikus autoritásra”, s ezzel „saját diskurzusuk kézben tartására” törekednek.

Fordította: Keszei András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, J. C. 1995: *Fin-de Siècle Social Theory: Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London, Verso
- Berkhofer, R. 1988: *The Challenge of Poetics to (Normal) Historical Practice*. Poetics Today (9.) 2. 435-452.
- Breten, H. 1995: *The Ideal of the Postmodern: A History*. London, Routledge
- Callinicos, A. 1995: *Theories and Narratives: Reflections on the Philosophy of History*. Cambridge, Polity Press
- Chambers, Iain 1994: *Migrancy, Culture, Identity*. London, Routledge
- Danto, A. 1965: *Analytic Philosophy of History*. Cambridge, Cambridge University Press
- Docherty, T. 1993: *Postmodernism: A Reader*. Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf
- Elton, G. 1969: *The Practice of History*. London, Fontana
- Gray, John 1995: *Enlightenment's Wake*. London, Routledge
- Harvey, David: 1989: *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Blackwell
- Jenkins, Keith 1995: *On „What Is History?”: From Carr and Elton to Rorty and White*. London, Routledge
- LaCapra, D. 1985: *History and Criticism*. New York, Cornell University Press
- Lorenz, C. 1994: *Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for Internal Realism*. History and Theory (33.) 3. 297-344.
- Lyotard, J. F. 1984: *The Postmodern Condition*. Manchester, Manchester University Press
- Lyotard, J. F. 1988: *The Differend: Phrases in Dispute*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- McLennan, G. 1981: *Marxism and the Methodologies of History*. London, Verso
- McLennan, G. 1984: *History and Theory*. Literature and History (10.) 2. 139-134.
- Noriss, Christopher 1990: *What's Wrong with Postmodernism?* Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf
- Novick, P 1988: *That Noble Dream: The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, Cambridge University Press
- Stanford, M. 1994: *A Companion to the Study of History*. Oxford, Blackwell
- Tosh, J. 1991: *The Pursuit of History*. London, Longman
- Young, Robert 1990: *White Mythologies: Writing History and the West*. London, Routledge
- White, H. 1987: *The Content of the Form*. Baltimore, John Hopkins University Press
- Zammito, J. 1993: *Are We Being Theoretical Yet?... The Journal of Modern History (65.) 1. 783-814.*

Kiss László

Hanák Péter „A Kert és a Műhely” c. kötetéről

Balassi kiadó. Budapest, 1999.
Második, bővített kiadás.

Sajátos sorsú könyv Hanák Péter ezen tanulmánygyűjteménye. Először 1988-ban jelent meg, a Gondolat kiadónál. A kötet egy bevezető kultúrtörténeti fejtegetés után nyolc tanulmányt tartalmaz. Négy évvel később német nyelven, majd 1998-ban angolul is megjelent.

A most, a Balassi Kiadó gondozásában kiadott mű az angol kiadás nyomán készült. Az 1988-as papírfedelet kemény borító váltotta fel, a 40 forintos ár 1500 forint-ra nőtt. A kötet tartalmát is érintették az átalakulások. Az idegen nyelvű kiadásokba az eredeti magyarhoz képest új cikkek is bekerültek, ezáltal a könyv belső struktúrája is átalakult. Ennek megfelelően az új magyar változat is hordoz újdomságokat a régihez képest. Hanák saját bevezető cikke előtt a Gerő András által írt előszó nyitja meg a kötetet. Az eredeti tanulmányok nem mindegyike maradt meg az új kiadásban. Eltűnt belőle az egyébként kiváló *Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai*, viszont bekerült négy új alkotás. A négyből korábban magyarul már kettő – *Társadalmi struktúrák a XIX. századi Közép-Európában*; *A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában* - megjelent, kettő viszont eddig még csak idegen nyelvű kiadást ért meg. (*Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten 1890-1914*; *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye*) Közülük az első még ebbe a kötetbe is Kontler László fordításaként került be.

Az új tanulmányok bekerülése ugyanakkor megbontotta az eredeti kötet szerkezetét. „Kötetünk a művelődéstörténet négy nagy témakörét érinti. A kötet a legátfogóbb témával indul, az urbanizációval. [...] A következő két tanulmány a politikai gondolkodás témakörébe sorolható. [...] A következő két tanulmány a hagyományos kultúrtörténet keretei között helyezkedik el. [...] Az utolsó témakör kevésbé ismert, ősi tájakra vezeti el az olvasót: a népi gondolkodás szimbólumaihoz és formáihoz” (Hanák 1988: 9-11). A bővítések sajnos nem alkalmazkodtak ehhez a koncepcióhoz, mind a négy új cikk a kötet eredeti cikkei mögé került. Mivel az új részek többsége szintén erősen a kultúrtörténeti vonalhoz kötődik, annak is a Béccsel és Budapesttel foglalkozó szegmenséhez, így kissé zavaróan hat a *Népi levelek az első világháborúból*, amely a kimaradt tanulmánnyal együtt az eredeti kötet negyedik témakörét alkotta. Külön probléma, hogy Hanák bevezető tanulmánya, amelyből a fenti kiemelt sorok származnak, változatlan formában került át az új kiadásba. Az új kiadás szerkezetéről tehát a bevezető alapján azt lehet mondani, hogy öt részből áll, az eredeti kötet négy részből, továbbá a bővítvényekből. Mivel a kultúrtörténetnek, mint diszciplínának igen sok meghatározása ismert, Hanák bevezetőjében szükségesnek tartja vázolni saját értelmezését. Nem kíván különbséget tenni „magaskultúra”, „tömegkultúra” és „népi kultúra” között. „A művelődéstörténet szá-

mára, úgy vélem, nem a kulturális alkotás művészi, esztétikai értéke, hanem egy közösség élet- és gondolkodásmódját jellemző reprezentatív érték és valóságrelevancia a mérték” (12. o.). Hanák ugyanakkor a politikát sem tartja távol a kultúrtörténettől. „Nemcsak abból a racionális-empirikus megfontolásból, hogy a politikai fejlemények, döntések, a hatalom kultúrpolitikája mindig is erősen befolyásolta a kultúra fejlődését, [...] hanem azért is, mert a társadalom szerveződésének, fenntartásának, megújításának különböző részterületei végső soron az egységes emberi alkotó- (és romboló-) tevékenység szorosan összefüggő [...] megnyilvánulásai” (12. o.).

A kötet nyitó tanulmánya a *Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században*. Itt említeném meg Hanáknak azt a – Gerő András által is említett – szándékát, hogy a közép-európai régiót valamiféle egységbe szervezze, sajátos entitásként kezelje. Ez túlmegy azon, hogy egy a gyakorlatban is összekapcsolt terület (az Osztrák - Magyar Monarchia) viszonyait elemzi, inkább Szűcs Jenő régióelméletének hatását tükrözi. A kettő persze nem zárja ki egymást, sőt, akár egymásra is vonatkozathatók, hiszen a Monarchia a maga egészében is sajátos helyet foglalt el Európában, s gyakorlatilag az állami keretektől eltekintve is kezelhető, külön régióként, a szláv világ és Nyugat-Európa közti „átmeneti” területként. Az első tanulmány is ennek szellemében párhuzamosan próbálja vizsgálni a terület két legjelentősebb városának fejlődését az alapító korszaktól a historizmus által uralt időszakon át a generációs lázadással párosuló szecessziós építészet megjelenéséig. Bemutatja a jellemző bécsi és budapesti polgárlakás elrendezését és berendezését, és megkísérli vázolni azokat az elidegenedést kiváltó folyamatokat, amelyek a századvég szecessziós lázadásához vezettek. Ezt a vonalat, a mentalitás alakulását viszi tovább *A halál Budapesten és Bécsben*. *A nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégen* című tanulmány is, ami már részben át is vezet a Hanák által kijelölt második tartalmi egységbe. Hanák a történeti kutatásban újnak számító forrásokra támaszkodik. Művészettörténeti, egyházi, irodalmi források tömege jelenik meg cikkeiben. A történetírás határterületén jár *A másokról alkotott kép* című tanulmányával. Ebben a magyarországi zsidó- és németképet mutatja be néhány korabeli élclap (Borsszem Jankó, Herkó Páter) alapján. A fő hangsúlyt az önképre és az értékekre helyezi. Szerinte a másságtól való távolságtartáson túl a pozitív önkép igénye is komoly szerepet játszik az etnikai előítéletek kialakulásában. A csoport pozitív önképre törekszik, azonban zavaró körülmények lépnek fel. 1. Egy másik csoport olyan pozitív értékekkel bír, amivel a saját csoport nem. Megoldás: a hiányzó értékek redukciója, negatív megítélése. 2. A csoport saját értékei között nyilvánvalóan negatív értékek is vannak. Miután ezeket semmilyen módon nem lehet pozitívvá varázsolni, áthárítják őket egy másik, esetünkben egy harmadik csoportra. Ezzel a mechanizmussal magyarázza Hanák a magyarországi etnikai előítéletek kialakulását.

A – Hanák szavaival – hagyományos kultúrtörténeti munkák között az eredeti kötetben két cikk szerepel, a címadó *A Kert és a Műhely*, valamint az Ady Endre munkásságáról és politikai-művelődési szerepéről írott *A Szent Lélek lovagjától az Új Versekig* című tanulmány. Az újonnan bekerült darabok, egy társadalomtörténeti munka kivételével szintén ehhez a csoporthoz tartoznak. Hozzá kell tegyem, olyannyira (és ez talán hasonló szerkesztési hibának fogható fel, mint a változatlanul hagyott bevezető), hogy utóbbi tanulmány, és az újonnan bekerült *Társadalmi peremlét és kulturális*

alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890 - 1914) Ady Endrét érintő része kis közelítéssel azonosnak tekinthető. A címadó munka a századvég városi értelmiségének válságát, világtól való elfordulását, és az ebből a helyzetből való kiútkeresését ábrázolja, de hasonló témájú a már említett két cikk is. Az intellektuális igények kielégítetlensége, a politikától és általában a közélettől való eltávolodás a századvég értelmiségének legjelentősebb problémái voltak. Menekülési lehetőségként az erotika és a halálvágy fülledt keveréke kínálkozott. Hanák korabeli irodalmi szövegrészletekkel kiválóan mutatja be a „Kertbe” menekülést, az érzékiség és halál összefonódó kultuszát, a lélekbe, a „pszichébe” való lemerülést, Hoffmannstahl, Schnitzler, Andrian-Werburg vagy éppen Klimt Bécsét, amely végső soron szinte hajszolta magát a pusztulásba, miközben ténylegesen is egy világvége-víziót hordozott, és ezzel párhuzamosan a korabeli Budapestet, a Nyugat nemzedékét, Kosztolányit, Adyt (akinek egy teljes további tanulmányt is szentel), a festő Hollósy Simon világát, Krúdy Gyulát és Gulácsy Lajost. Az azonosságokon túl Hanák felfedezi a különbségeket is Bécs és Budapest között, a különbségeket a halálhoz – „A halál ordenaré, büdös, minden költészet nélkül való dolog” – írta Ignotus (Hanák 1999: 116) és a hazához a közéletiséghez való viszonyban; itt elég csak Ady hazafelfogására és munkásságára gondolni.

Ugyancsak a századvégi értelmiséggel foglalkozik, bár annak más csoportjával, és más aspektusból a *Társadalmi peremlét... című tanulmány*. Ernst Mach, Ludwig Boltzmann, Einstein, Freud és Ady Endre példáján mutatja be az értelmiség válaszlehetőségeit a századvégi bécsi és budapesti – illetve Einstein esetében a zürichi – miliő kihívásaira. Hanák a hatalmas tudományos, illetve művészi teljesítményeket a társadalmi peremhelyzetből vezeti le: „...*azt mondhatjuk, hogy a századfordulón az alkotó értelmiség marginalizálódásának tendenciája érvényesült Európában. Az is kimutatható, hogy ez a tendencia bizonyos viszonyosságban állt az új kutatási irányokkal, az új eszmékkel, s egy új fizikai világnézet tudományos, irodalmi és művészi megfogalmazásaival*” (Hanák 1999: 262). Hanák arra is választ keres, mi volt az oka a zsidó értelmiség különösen nagy számának az újtó, radikálisan más utakat járó tudósok és művészek között. „A többszörös elidegenedés – mint mondja – nem zsidó tulajdonság”. Ehelyett a Veblen által magyarozatként felhozott „szkepticizmust” tartja döntőnek, mint írja: „*Prototipikus peremlétükben a zsidó értelmiségiek a pártatlanság, azaz az elkötelezettség magas fokára képesek eljutni*” (Hanák 1999: 261). A zsidóság szerepével, társadalmi helyzetével foglalkozik a *kötet A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában* című tanulmánya is, melyben Hanák az ausztriai, csehországi és magyarországi asszimilációs és akkulturációs folyamatok jellegével és előrehaladottsággal hozza párhuzamba a zsidóság társadalmi és kulturális szerepének mértékét.

A kötet, mint annak céljait a szerző meghatározta, nem csak a „magaskultúrával” foglalkozik, sőt, Hanák még a szó érvényességét, értelmét sem nagyon akarja elismerni. Ehhez mérten az olvasó joggal várhatja, hogy a könyvben egyfajta szintézist talál a századforduló szellemi életéről, amely alatt többet érthetünk, mint Ady Endre publicisztikai munkássága és Sigmund Freud tevékenysége. Aki ezekkel az elképzelésekkel vág neki a könyvnek, annak némiképp csalódnia kell. A városi kultúrával, a „tömegkultúrával” egyetlen tanulmány foglalkozik, *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye* című, amely ismét csak kicsivel terjeszti ki a látószöveget, és még mindig a városi

emberek hatalmas köreinek „kultúráját” hagyja érintetlenül. Ez a tanulmány mégis még mindig jobb, mint a már említett *Népi levelek az első világháborúból*. Ennek egyik problémáját, gyökértelenségét a kötetben, már vázoltam. Ez eddig egyszerű szerkesztési probléma lehetne, maga a tanulmány azonban módszertanilag is kifogásolható. A szerző hadifogolytáborba küldött leveleket elemez. Első szinten formai szempontból, amelynek történelmi értéke meglehetősen alacsony. Mélyebbre menve a paraszti mentalitás ábrázolását kísérli meg, s megállapítja a parasztság forradalmasodását, szocialista eszmék iránti fogékonyságát. A levelek majdnem mindegyike tartalmaz erre történő jelzést. A szerző azonban figyelmen kívül hagyja, hogy – annak ellenére, hogy ezt ő is említi – érthetően, kizárólag olyan levelekhez tudott hozzájutni, melyek fennakadtak a tábori cenzúrán, s emiatt egy irattárba kerültek. Ettől mintája szükségszerűen torzra és egyoldalúvá válik. Egy másik, talán nem feltétlenül alátámasztható állítása (egy férjét megcsalt asszony magyarázkodó levele alapján): „*Nyilvánvaló, hogy a gazdálkodás fenntartása a paraszti értékrend hierarchiájában messze (kiemelés tőlem — K. L.) megelőzi a formális hűséget, még a zabigyereknek is menlevelet ad, ha ily módon lehetett a jószágállományt megmenteni a pusztulástól.*” Elmondható, hogy a tanulmány nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, elnagyolt, egyetlen eredménye talán csak a forrásközlés, hús táborba küldött levél publikálása.

Újdonságként képeket is találunk a kötetben. A könyv végén egyrészt régi bécsi és budapesti épületek fényképeit láthatjuk, másrészt a Borsszem Jankó című vicclap egyes karikatúráit, de van itt temetés-szemle is, Jókai Mór, Fiedler táborszernagy, I. Rákóczi Ferenc (újra-) és Ferenc József gyászszertartásának képeivel. Talán szerencsésebb lett volna a képeket nem külön részként beilleszteni, hanem a tanulmányok közben, illusztrációként felhasználni.

Sajátos könyv. Kissé féloldalas, a szerzői koncepciót nem egészen érvényesítő, mégis jelentős mű, mert szinte tökéletesen beilleszthető a nyugat-európai kultúrtörténet (Schorske, Csáky) fővonalába. Bécs (és Budapest), a századvég, a szecesszió, a polgári kultúra kiváló ismertetését kapjuk, azonban mégiscsak azt kell mondani, hogy Hanák igazán komolyan csak a „magaskultúrát” mutatta be, a kultúrafogalom kiterjesztése a mindennapi élet jelenségeire megrekedt a politikánál, a várt nagyszabású szintézis pedig elmaradt.

Sasfi Csaba

Kövé György „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig” c. művéről

In: Kövé György – Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig

Osiris kiadó. Budapest. 1998. Első kiadás
13-165.o. Osiris Tankönyvek

A kettős könyv visszavonhatatlan érdeme, hogy van. Van egy olyan társadalomtörténeti alapmunka, amely Magyarország polgári korszakának társadalomtörténetét tárgyalja, a társadalom időbeli változásának saját logikája szerint. Nem évekig tartó hosszas munkálatok, nem sok szerző és népes szerkesztőbizottság ténykedése eredményeként született; a két vállalkozó szellemű társadalomtörténész egyetemi előadásából készítette el a könyvet. A koncepció kialakításánál szembe kellett nézniük azzal a körülménnyel, hogy annak a történész szakma által eddig létrehozott eredményeken kell alapulnia, új vizsgálatokra, a kötet érdekében végzett forrásfeltárára és feldolgozásra gyakorlatilag nem volt módjuk. Ezt a kötet minden recenzensének szem előtt kell tartania, amikor feladatához fog.

1999 áprilisában a Történettudományi Intézet szakmai vitát rendezett a könyvről, amely során a nagyszámú jelenlévő számos észrevételt, kiegészítést és javaslatot tett. Nem kívánjuk e vitát egészében bemutatni, csak főbb megállapításait idézzük fel, külön jelezve a saját gondolatmenetünkkel egybecsengő véleményeket. A legfőbb – többek által is szövé tett, ezért említés nélkül nem hagyható – észrevétel a könyv egészének szerkezetére vonatkozott, miszerint valójában két eltérő szemléletű és szerkezetű könyv van egy kötésben. A 19. századi első rész dinamikus szemléletű, míg a Horthy-korszak statikus-strukturalista nézőpontból kerül tárgyalásra. Ezt többen korrigálálandónak tartották egy újabb kiadás esetén, de ennek mikéntjére igazán meggyőző javaslat nem hangzott el. Véleményem szerint a dinamikus-statikus ellentét önmagában nem volna túl nagy fogyatéka a könyvnek, hiszen az első korszak táján értelmezett majdnem egy évszázadával, de legalábbis két generációt jelentő hatvan évvel szemben a két világháború közötti időszak mindössze negyed századot, alig egy generációt jelentett. Sokkal inkább sajnálatos az, hogy a Kövé által alkalmazott többdimenziós struktúra-elemzés nem terjed ki az I. világháború utánra, jóllehet ezt a források erre a korszakra talán még inkább lehetővé tették volna. A két rész közötti módszerbeli egyenetlenség megszüntetése – bár vélhetően nagy munkát igényelne – már csak azért is megérné, mert így talán jobban felmérhető lenne a trianoni határoknak az ország társadalmi folyamataira gyakorolt hatása.

A továbbiakban a kötet 19. századi, első részéhez szeretnénk néhány észrevételt fűzni, előtte azonban röviden ismertetjük a munka szerkezeti felépítését.

A mű hét fejezetre tagolódik, ebből az első (*Értelmezési keretek*) az alkalmazott fogalmi-elméleti keretet mutatja be: a társadalom fogalmát tisztázza röviden, majd a társadalomtörténet-írás kialakulásának és máig tartó fejlődésének adja vázlatát. Ezután a tudományos paradigmák természetére kitérve a modernizációs elméletek (Lerner, Rostow, Organsky, Gerschenkron, Wallerstein, Mann) tárgyalása következik. Ezt követően a társadalomról való gondolkodás magyarországi tradícióit veszi számba Treffort Ágostontól Erdei Ferencig, végül a modernizációs elméletek megkésztet, '80-as évek végi hazai recepciójával zárja az elméleti keretek bemutatását. Külön alfejezet tárgyalja a korszakolást, a periodizáció kérdését, amely a társadalmi változások politikai és gazdasági folyamatokhoz való kapcsolódásának bonyolultsága és a hagyományos történeti előadásmód dominanciája miatt, a társadalomtörténet-írás különösen kényes területe.

A következő fejezet (*Népesedés – időben, térben*) a lakosság kor és nem szerinti megoszlását és együttélését mutatja be a történeti demográfia, a család- és háztartástörténet eredményei alapján, kitérve az öröklési szokások, a magyarországi településszerkezet, a migráció és a kivándorlás alakulására is, részletes képet kapunk tehát az emberek térbeli eloszlásáról és mozgásáról.

A könyv lényegi fejezete a társadalmi struktúra rekonstrukcióját tartalmazó harmadik fejezet (*A struktúra és tengelyei*), a társadalomszerkezet három dimenzióját, „tengelyét” tárgyaló alfejezetekkel. Ez a központi rész a II. József által elrendelt első magyarországi, valamint az 1857 és 1900 közötti népszámlálások társadalmi különbségeket kifejező adatsorozatjainak (rovatainak) koncepcionális összekapcsolásán alapul. Ezek révén alakítja ki Kövér a társadalom szerkezetének azt a három vetületét (a tevékenység szerkezet, a rang és presztízs továbbá a vagyoni- és jövedelem megoszlás területe), amelyek a társadalmat bizonyos módon tagolták. A három alfejezet a történeti irodalom alapján az elvont strukturáló elvek operacionalizálásának lehetőségeit veszi sorra, bemutatva azokat a konkrét történeti tényezőket, amelyek a strukturálódást eredményezhették, majd a népszámlálási adatokat kiindulási keretként kezelve végzi el azokat a részletes és időben dinamikus elemzéseket, amelyeket a rendelkezésre álló adatok lehetővé tettek. Végül az így kapott eredményeket szembesíti a nemzetközi szakirodalom egyes elméleteivel, értelmezési és módszertani koncepcióival.

Ezután következik a politikai-igazgatási intézményrendszer társadalomtörténeti szempontú elemzése, a szervezeti részvétel szabályainak és színtereinek bemutatása a választójog, a bürokratizáció és a szakszerűsödés folyamatai által (*Participáció és uralom*). A kultúra tagoltsága az életforma (lakás és öltözködés) és a nemzetiség vonatkozásában kerül tárgyalásra a következő fejezetben (*A művelődés rétegei*). Ezek a fejezetek a strukturális elemzés további finomítását, a szerkezeti kép árnyalását teszik lehetővé, alapvetően még mindig kvantatív eszközökkel.

A mű végén két rövid fejezetet találunk: egyet a középosztályon belüli mentalitás feszültségeiről, a dzsentri- és zsidókérdés közötti szoros összefüggés elemzésével (*A középosztályi mentalitás kérdései*), a másikat az egyén szempontjából is észlelt lehetséges mozgásról vagy mozdulatlanságról, a társadalmi mobilitás mértékéről az előző fejezetekben rekonstruált társadalomszerkezetben, annak egyik legfőbb intézményes csatornája, az 1850-es Entwurfal és az 1868-as népoktatási törvénnyel kiépített modern

oktatási rendszer által nyújtott iskolázottság és az egyes társadalmi csoportok származás szerinti összetételének elemzése révén (*Fixáció és mobilitás*).

Ez a szerkezet logikailag igen jól felépített: először az elméleti-fogalmi keretek kerülnek bemutatásra, majd azok a biológiai-környezeti struktúrák, amelyek a társadalomtudományon belül leginkább standard módszerekkel vizsgálhatók, ahol a történeti tények konstrukciója legkevésbé szelektív módon, értékrendek vagy prekoncepciók alapján történik, történhet. Ez adja mintegy a keretét a könyv legerjedelmesebb, központi fejezetének, amely a struktúraelemzést tartalmazza. Az ezt követő négy fejezet a változási folyamatában bemutatott struktúra bizonyos vetületeit bontja ki. Ez a szerkezet tehát összefüggő, logikailag koherens és lényegében arányos, talán az utolsó előtti fejezet, *A középosztályi mentalitás kérdései* az, amely rész ugyan érdekesen eredeti értelmezése a közönségesen csak az antiszemitizmus társadalomtörténeti gyökereinek nevezett témakörnek, de a szerkezet egészét tekintve mégiscsak kissé meglepő, ugyanakkor el is gondolkodtató léptékváltást jelent, amire ismertetésünk végén még vissza kívánunk térni. Természetesen megfogalmazható bizonyos hiányérzet is a szerkezet egyes pontjain, de az ezek kitöltésére tett javaslatoknál, bővítési ötleteknél nem árt figyelembe venni azt a pragmatikus szempontot is, hogy ezen javasolt kiegészítésekhez mennyire adottak a forráslehetőségek, vagy milyen azok feldolgozottsága, egyszóval a várható eredmény megéri-e a pótlólag befektetendő munkát. E megfontolás lehetőség szerinti figyelembevételével teszek az alábbiakban néhány észrevételt.

Az *Értelmezési keretek* fejezet *Társadalomtudományi paradigmák* alfejezetében a „nagy elméletek” ismertetése előtt talán nem lenne felesleges a szociológia – a történelem iránt még igencsak fogékony – klasszikus generációjának ide vonatkozó kulcsfogalmait röviden ismertetni. Spencer katonai és ipari társadalom, Tönnies közösség és társadalom fogalompárjára gondolok elsősorban, amelyek elmélettörténeti szempontból alapozhatják meg az értelmezési keretet. (Nem érdektelen az sem, hogy ezek a szövegek magyarul is hozzáférhetőek a szociológus-képzés szöveggyűjteményében, illetve önálló kötetben.) És talán Hajnal István mint magyar „klasszikus” – bár nem „néptörténész” – itt is megérdemelne egy mondatot az Erdei-Bibó-Márkus közvetlen hatás és az újrafelfedezés (Tóth Zoltán, Nyíri Kristóf) kapcsán.

Ehhez a részhez kapcsolódik egy további, „Előzmények” című fejezet beiktatására vonatkozó javaslatom. Ebben azokról a 18. századi, döntően az abszolút uralkodók által elindított folyamatokról lehetne röviden szót ejteni, amelyeket a modern társadalom intézményrendszerének (későbbi önálló alrendszerének), a „nagy szervezeteknek” kezdeteit jelentik, a „közösségek” (vagy helyi társadalmak) nagyobb egységbe való integrálásának első lépéseit, melyek a birodalmi centralizáció során lehetővé tették a nemzeti társadalom kereteinek kialakulását: telepítés, uradalom, iskolarendszer, központi-megyei igazgatás és jogszolgáltatás szakszerűsödése, reguláris katonaság stb.

Fontosnak tartom ezeket a kiegészítéseket azért is, mert a könyv első bekezdése kissé nehezen és szűkszavúan indul: nincs eléggé körbejárva a központi fogalom, a társadalom kifejezés, annak többes jelentése. Nincs kellően kifejtve tradicionális (vagy rendi) „társadalom” és polgári (vagy modern) társadalom, társadalom és nemzet, társadalom és állam, társadalom és gazdaság a társadalomtudományi szövegekben gyak-

ran használt, de nem mindig kifejtett fogalmainak egymáshoz való viszonya, jelentésbeli különbségeik. És ha – mint a vitán a szerző egyik válaszából kiderült – a kötet pontos címe *lényegileg* így hangzik: Bevezetés Magyarország társadalomtörténetébe, akkor ennek a rendeltetésének talán barátságosabban tud megfelelni egy kissé lassabban induló, de alapos fogalmi bevezetővel.

Végül megfontolandónak tartom a bevezető fejezet talán kissé egyoldalú gazdaságtörténeti alapozottságának kiegyensúlyozását a nemzeti társadalom funkcionista-antropológiai fogalmának és értelmezési lehetőségeinek itt történő bevezetésével – végtére is a „hosszú” 19. század a nemzeti öntudatra ébredés korszaka.” Ez az értelmezés jelenleg a *Kultúra és etnicitás* alfejezetben kerül ismertetésre – meglehetősen szűkszavúan (132–133.). Ugyanis a nemzetállam és a nemzeti társadalom létrehozásának szándéka is szerves része annak a – kor nyelvén – polgárosodásnak, polgáriásodásnak, civilizálódásnak nevezett „utolérési stratégiának”, amelynek tudati-érzelmi hatása, bensővé tett eszmeisége az egyéni cselekvések szintjén is meghatározó volt a mű által tárgyalt időszakban. Másfelől az egynyelvű, kulturálisan homogén nemzet, mint igazgatási egység és – főleg munkaerő – piac jelentősége funkcionális szempontból is fontos volt, ami némileg más beállításba helyezheti a – végül is sikertelen – magyarosítás, asszimiláció máig némi egyoldalúsággal kezelt egykori politikai szándékait. Következésképpen a nemzet fogalmának, mint a korszak termékeként létrejött mentális kategóriának az *Értelmezési keretek* fejezetben való tárgyalását nagyon is indokoltan látom.

A *struktúra és tengelyei* fejezet egy jelentős hiányossága, vagy inkább kihasználatlan lehetősége a térbeli dimenzió mellőzése, egyáltalán a térbeli ábrázolás csekély mértéke. (A kötetnek ebben a részében mindössze két térkép található. Mintha az igazán jól sikerül grafikonok mellett erre már nem jutott volna kellő energia.) A társadalmi rétegek területi elhelyezkedésének bemutatása – mint erre a vitán Tímár Lajos hívta fel a figyelmet – fontos lenne. Ugyacsak fontos lenne a felekezeti, a nemzetiségi területi arányok grafikus bemutatása is, az írni-olvasni tudás térképeivel együtt. Ezek nemcsak többletinformációt jelentenének, hanem jelentősen megkönnyíthetnék e tárgykörök ismeretszintű elsajátítását. De az olyan rész kérdések is megérdemelnének egy-egy térkép-vázlatot, mint pl. a céhes ipar válságának és a gyáripar kialakulásának területei.

Nyilvánvalóan szakterületi és érdeklődésbeli elfogultságom mondatja, hogy szükségesnek, egyben megvalósíthatónak is tartanám az oktatás szerepének erőteljesebb kiemelését. A közoktatás a modern intézményrendszer talán legjellemzőbb területe: a fiatal nemzedékek egyre nagyobb része, egyre több időt tölt iskolában. Ezzel összhangban a korábbi, 1848 előtti oktatási intézményrendszer bővülése közben erősen differenciálódik is: új iskolatípusok jönnek létre, amelyek új képzési funkciókat látnak el. Ezek az új funkciók részben a modern társadalmi makroszerkezet kialakítását, az „átstrukturálódást” szolgálják, de a polgári társadalom eszményének fontos elemét képező esélyegyenlőség realizálását is leginkább az iskolától várta a kor közvéleménye. Másfelől a szocializáció egyre nagyobb részben az iskola keretei között megy végbe, miközben az oktatás tartalmában és módszerében is jelentősen átalakul: a családi vagy testületi közvetlen-tapasztalati műveltség- és tudásátadás helyett a betű és papíros által közvetített, elvont-fogalmi jellegűvé válik. Ezt a folyamatot *A művelődés*

rétegei és a *Fixáció és mobilitás* fejezetekben találhatónál jobban is ki lehetne hangsúlyozni, hiszen a kulturális reprodukciónak alapjaiban új rendszere alakul ki és válik egyre elterjedtebbé az oktatás minden szintjén. E folyamat leíró bemutatását lehetővé teszik a statisztikai források és az oktatáspolitikai-történeti, intézménytörténeti feldolgozások is. Ennek kibontása lehetséges volna az oktatási rendszer egyes fő társadalmi funkcióinak (alfabetizáció, „civilizáció”, asszimiláció, mobilitás, képesítés, középosztályi kulturális reprodukció stb.) részletesebb elhatárolásával, illetve az egyes funkciók egymáshoz viszonyított arányainak, változási tendenciáinak bemutatásával. Fontos lenne arra is választ kapni, hogy az egyes deklarált és látens (nem szándékolt, nem tervezett) funkciókat miként észlelte a társadalom, azaz az egyének és társadalmi csoportok miként viszonyultak az iskolához, milyen mértékben tekintettek az iskola-rendszerre mint a társadalmi érvényesülés eszközére: melyek az ezzel kapcsolatos sajátos stratégiák (vagyis tudatosan felépített cselekvési-döntési minták), csoportnormák, tradíciók. Azért is fontosnak tartom ezeket a kérdésfelvetéseket, mert a tárgyalt korszak második feléről, utolsó harmadáról a köztudatban élő „boldog békeidők” toposz valamiképpen a társadalmi viszonyok átláthatóságát, stabilitását, kiszámíthatóságát sugallja. Valóban így volt-e, vagy csak az I. világháború majd Trianon sokkja váltotta ki ezt a meggyőződést, mint nosztalgikus reakciót? Viszont ha valóságos volt a békeidő élménye, vajon min alapulhatott ez, mik voltak ennek társadalmi méretekben megragadható alapjai?

A mű szerkezete továbbfejlesztési, bővítési lehetőséget is kínál: az egyes kiemelkedő tendenciák, problémakörök további, külön fejezetben vagy fejezetekben történő tárgyalását. Az újabb fejezeteket már nem „terhelné” a forrásismertetés és kritika, leíró részek, statisztika stb., másrészt a mentalitás, csoportidentitás, illetve a személyes nézőpontok, egyéni sorsok dimenzióiban nagyobb teret kaphatna a „puha”, nem kizárólag statisztikai módszerekkel elért eredmények bemutatása. Ilyen irányt jelez *A középosztályi mentalitás kérdései* című – korábban különállása okán említett – fejezet. Egy ilyen műfajú fejezet szólhatna például a parasztságról (agrártársadalomról) és kispolgárságról, melynek hiányát, fontosságát a vitán többen is jelezték. A paraszti társadalom történetének tudományos feldolgozottsága ezt lehetővé tenné, de Vörös Károlynak köszönhetően a század során kialakuló modern kispolgárságról való tudásunk is körvonalazottnak mondható. Az ilyen típusú fejezetek jól illeszkednének a második rész szerkezetéhez is, valamiféle „áthidalást” képezve. A különböző társadalmi csoportmentalitások (csoportidentitások) bemutatásának lehetőségét – amit Szarka László vetett fel a vitán – ilyen műfajú fejezetekben lehetne fontolóra venni. Ennek során a társadalomszerkezet alapegységeiként a „reális” csoportokat feltételezve, a mentalításon és csoportazonosság tudatán alapuló viszonyokat lehetne vizsgálni, megkülönböztetve ezeket a valamilyen sajátos, külső szempontból vagy célból konstruált csoportoktól. Ilyen nézőpontból az azonosságtudat kifejezési-kifejeződési formáinak és újratermelési mechanizmusainak a különböző jellegű és gyakoriságú társas kapcsolatokban megnyilvánuló gyakorlata, a viselkedési minták közvetítésének módja lennének azok a területek, amelyek megismerése révén nyomon követhetnénk a társadalom mentális tagolódásának folyamatait. Az ebben az értelemben vett társadalmi csoportképződést, illetve a csoportviszonyok alakulását feltehetően jelentős mértékben meg-

határozó-újratermelő-alakító, különböző hatásmechanizmusok útján érvényesülő illemtani rendszer – elsősorban Fábry Anna révén folytatott – vizsgálata fontos eredményeket adhat az ilyen, a társadalom csoportszerkezetének a rang és presztízsvizonyokhoz is nagyban kapcsolódó feltárásához. *A középosztályi mentalitás kérdései* fejezet a középosztály esetében mindenestre érdekesen és újszerűen mutatja be az ilyen irányú vizsgálatok lehetséges fogalmi dimenzióit, problematikáját.

Sok vonatkozásban hasonló ehhez az utolsó, *Fixáció és mobilitás* című fejezet is, amely a társadalmi struktúra egyes dimenziói közötti egyéni mozgás, a társadalmi felemelkedés és lesüllyedés, a mobilitás értelmezésének – a vizsgált, meglehetősen hosszú időszak miatt igencsak bonyolult – témakörét járja körül. E két fejezetben a szerző nemcsak a korábban alkalmazott struktúra-elemzés korlátait mutatja, hanem körvonalazza az újabb kutatások szemléleti-módszertani lehetőségeit, jelzi a továbblépés hozzávetőleges irányait is.

Valamiképpen hiányzik egy olyan politikai eszmetörténeti keret is, ami a társadalom politikai jellegének képéről, az egyenlőségekről és egyenlőtlenségekről, esélyekről, részvételről való „közfelfogást” mutatná be, mint az „állampolgári társadalomban” való gondolkodás és cselekvés újfajta, a modern intézményekhez köthető tudati feltételeit.

Bár a vitán formai-technikai vonatkozásban több hasznosnak tűnő ötlet hangzott el, ezek megvalósítása túlnyomórészt már nem szakmai kérdés. E téren egy észrevétel és javaslat azonban mindenképpen kikívánkozik a szemleíróból is: a szöveg túlságosan tömör, használatát mindenképpen segítené annak tagolása: differenciáltabb címrendszer és a szövegek közötti kiemelések jobban láthatóvá tétele. Ezzel is összefüggésben és a fejezetenként megadott irodalomjegyzék miatt is a tárgy- és névmutató elengedhetetlenül szükséges lenne.

Romsics Gergely

A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy korban” c. művéről

In: Kövér György – Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig

Osiris kiadó. Budapest. 1998. Első kiadás
167—356. o. Osiris Tankönyvek

I.

Gyáni Gábor munkája kiemelkedik a magyar történettudomány által 1998-ban felmutatott produktumok közül. Mindenekelőtt azért, mert a könyv nem egyszerűen hiánypótló – ezt a jelzőt, úgy látszik, egyébként szinte minden munkára rá lehet akasztani – hanem a szerzői szándék szerint általános elképzeléseket korrigáló, alapkérdéseket újragondoló mű.

A *Magyarország társadalomtörténete* szerzőiről elmondható, hogy korábbi történészeknél, szociológusoknál és publicistáknál kedvezőbb helyzetben foghattak hozzá munkájuk megírásához. Nemcsak a Horthy-rendszer zárult le, hanem az azt démonifikáló szocializmus is lassan olyan történeti távlatba kerül, amely megengedi a korábban árnyéka alá szorult témák kiemelését, és tudományos vizsgálatát. Ennek a lehetőségnek a felszabadító és megtermékenyítő hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy művében Gyáni Gábor egy olyan alpnarratíva dekonstruálását kísérelhette meg, mint a kettős társadalomról szóló tétel. Az Erdei Ferenc nevéhez kapcsolt gondolat korrekciójára természetesen már történtek kísérletek, azonban a szerző a korábbiaknál jóval alaposabban, egy általános szintézis keretében, részleges kritika helyett alternatív modellt, tehát egy teljesen más gondolati utat kínál fel a Horthy-rendszer társadalmának megközelítésére. Ez a gondolatsor természetesen nem képezi a könyv kizárólagos, vagy akárcsak egyedül érdemi tartalmát, azonban ha a legmarkánsabb és egyben legnagyobb hatású tézisének kellene kiválasztani, úgy az véleményem szerint Erdei *grand récit*-jének szintén narrativizált, párhuzamos kritikája lenne. A mű bemutatásakor éppen ezért kettős célt követek: egyfelől törekszem a könyv objektív ismertetésére, másfelől azonban arra is kísérletet teszek, hogy feltárjam Gyáni módszertani és elméleti kiindulópontjait, amelyek felől előrehaladva szembefordul Erdeivel.

II.

A mű elején részletes historiográfiai áttekintés található, amely sorra veszi a magyar társadalomról alkotott korábbi modelleket, és az olvasót megismerteti mindazokkal az elméletekkel, amelyek a magyar értelmiség társadalomképét mind a mai napig meghatározzák. Ez utóbbi tény önmagában is különösen aláhúzza a *Magyarország társadalomtörténete* időszerűségét, mivel egyértelműen kiderül belőle: a magyar társadalomtörténetítés múltjában nem kielégítően megalapozott munkák foglalják el a központi helyeket. Conchától Weisen át Erdeiig társadalomkritika és szociográfia szétválaszthatatlan egybefonódása bontakozik ki – az olvasó ezt az érzést még akkor sem kerülheti el, ha a szerző nem is fogalmaz meg nyíltan ilyen irányú kritikát.

A könyv központi részét egy demográfiai és társadalomszerkezeti áttekintés vezeti be. Ezt a részletező vázlatot a négy csoportra bontott társadalom hierarchikus (vagy ha nem is közvetlenül hierarchikus, de a hagyományos sorrendet követő, és így implicit módon mégis piramidális) bemutatása követi. Gyáni itt, egy heterogén modell mellett döntve, eliteket és osztályokat egyaránt elismer társadalomtörténeti kategóriákként, és ezekre építi elképzelését. Az uralkodó osztály fogalmának meghatározatlansága miatt ugyanis inkább a különböző (gazdasági, politikai, stb.) eliteket helyezi a formális és informális hatalmi-befolyási pozíciók által jellemzett helyekre. Ugyanakkor a középosztálytól kezdve egységesítő tendencia érvényesül, és megjelenik az osztály fogalma. A könyvnek ezt a második nagyobb gondolati egységét a kispolgárság és parasztság, illetve az alsó osztályok leírása kerekíti ki.

A harmadik nagyobb egység az életmód és szociálpolitika, valamint a választói magatartás alakulását tekinti át. Ennek a résznek a három fejezetét azonban a központi, második egységhez fűzött „általános lábjegyzetként” is értelmezhetnénk, amelyek a csontvázával modellált magyar társadalmat működésén keresztül igyekeznek megragadhatóvá tenni. A könyv, mint önálló egész, szintén ezekhez a fejezetekhez eljutva teljesedik ki: az olvasó itt érzi a szerzőt a legeredetibbnek, amint a társadalomtörténet alig feltárt területein rámutat azokra a részletekre, amelyek a múltat működésében mutatják meg. Ennek következtében a társadalomról rajzolt kép dinamikus és teljes; egyaránt megszabadul a műszaki rajzokra emlékeztető merevségtől, és a lecsupaszított, csak törvényeket és ágenseket ismerő elemzés kiragadottságától.

A mű következtetései, amint az egy önálló, ám összegző mű esetében elvárható, részben illeszkednek, részben korrigálják az általában elfogadott értékeléseket. A szerző az elit fogalmának átvételével a társadalomtörténet egyik ígéretes iránya felé nyitott. A néhány száz fős csoportok elemzésében Gyáni részben átveszi a nyugati társadalomtörténetben pl. Peter Burke által is alkalmazott módszert, amely egyedi példák és statisztikai adatok dinamikus ütköztetéséből alakít ki bizonyító erejű konstrukciót. Ebben az egységben újszerű vizsgálati módszere a már korábban is elterjedt nézetet támasztja alá, amely szerint az arisztokrácia (a hagyományos elit) térvesztése jellemzi az időszakot, amelynek pozícióit az új, és a döntően a középosztályból verbuválódó politikai elit kezdte átvenni.

A középosztály elemzésekor a helyzet fordított: ebben az esetben a szerző a kettős társadalom bevett fogalmát az osztályon belüli konkurencia tételével cseréli fel. Az értékelés alapját már elvégzett és ismert kutatások, számsorok adják, amelyek azonban újszerű konfigurációba rendezve újszerű hipotézist támasztanak alá. A szociálpszichológia előítéletelméletének egyes vonásai ugyanakkor szintén felismerhetők a háttérben, mint a konkurenciából kinövő csoporttharc magyarázó elemei. A középosztály alatt elhelyezkedő rétegek tárgyalásakor ugyanakkor a könyv viszonylag hagyományosabb módszertanra támaszkodik, és kevésbé törekszik újtásra. Egészében véve ez nevezhető a mű legkonzervatívabb részének.

Az utolsó gondolati egység három fejezete közül az első, az életmódot feldolgozó a szakirodalom vonatkozó munkáira támaszkodik, amelyek a néprajztól az ergonómiáig a történelem társtudományainak eredményeit rögzítik. Hiányzik viszont belőle az egyes rétegek önképének és környezetképének vizsgálata, amely a szakirodalmi – jórészt deskriptív – elemzés modelljellegűvé alakítását lehetővé tette volna. (Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy a szerző egy ilyen típusú vizsgálatban alig támaszkodhatott volna egyéb szakmunkákra, és így nagyon is érthető, hogy miért nem vállalkozott elvégzésére.) Az utolsó két fejezet pedig arra hoz példát, hogy a politikátörténet ismert forrástípusai hogyan fordíthatók a társadalomtörténet felé, és ezzel még egyszer, utoljára kiemeli a mű módszertani sokszínűségét, változatosságát.

III.

A könyv egészét tekintve elmondható, hogy a szerző törekedett a történelem elbeszélhetőségének megőrzésére. A Kövér György által írt első rész már-már a történész véleményének szükségszerű feloldódását sugallta, annak múltkeresését bizonytalan elméletek és nem kevesebb fenntartással kezelt adatok közötti dinamikus meghatározatlanságként mutatva be. Ezzel szemben Gyáni egyértelműen narratívát írt, bár kétségtelenül olyat, amely a kritikus pontokon elismeri saját maga felfüggesztésének lehetőségét. Az alapvető módszer azonban mégis az elbeszélés. Ez azt is jelenti, hogy a történész nyersanyagát merészebben alakítja – nemcsak mint általánosan strukturáló mesélő, de mint az adatolást végző személy is. A bizonyító vagy valószínűsítő értékkel bírónak tekintett „adatok” ugyanis ekkor rendezve helyezkednek el, a történész nem megküzd halmazukkal, hogy a jellemző értéket megszerezze, hanem sokkal inkább azok támogatják őt elbeszélésében. Az eljárás mélyén két feltételezés sejthető: az egyik szerint a történelem megragadható folyamatában – és nemcsak modellek sokaságának önreferenciális kölcsönhatásaiban; a másik pedig a fenti tétellel rokon hit a történész múlttal és más történészekkel való kapcsolatának legalábbis részleges deszubjektíválásában. Ez utóbbi természetesen feltételez bizonyos önkritikai, illetve átperspektíváló, empatikus képességeket, amelyek ugyan nem elemezhetőek a történelem módszertani keretein belül, ám mint meghatározatlan tényezők bevonhatók abba.

Erdei *grand récit*-jével szemben így újabb *récit* teremődik, ám egy olyan, amely annál ökonomikusabb, és amelynek más szövegeket maga mellé vonó referenciahálója gazdagabb. Az ökonomikusság ebben az esetben azt jelenti, hogy a modell megalkotásá-

nak folyamatában a szerző nem importált „idegen”, tehát például társadalomkritikai elemeket, hanem kizárólag a belülről való megértés kísérlete során fellelt elemek lehető legautonómabb értelmes konfigurációját kívánta kialakítani. A másik a létrejött szöveg ellenőrizhetőségének, összevethetőségének tágítása, mivel annak állításai annál több nézőpont felől közelíthetők meg, minél több oldalról történt az érvelés adatolása. A szerző tehát Erdeinél abban az értelemben „tudományosabb” és kiegyensúlyozottabb könyvet írt, amennyiben a szubjektív megfontolások felfüggesztése és a diskurzusokon belüli más szövegekkel kialakított érintkezési pontok által biztosított összehasonlíthatóság a tudományosság ismérveinek minősülnek.

IV.

Gyáni Gábor munkája kiérlelt összegzés, amely belső koherenciája, magyarázó ereje révén kiemelkedik a rokon kísérletek közül. Egységes szerkezetű elbeszélés, de nem leegyszerűsítő, sematizáló történeti mű, amely erényei révén önmagában is nyomos érv a történelem elbeszélhetősége mellett. Ennek ellenére véleményem szerint három pontra vonatkozóan megfogalmazható egy-egy kérdés, amely a szerző eljárásával kapcsolatos. A két rövidebb kérdés a felsőbb és a munkás rétegeket érinti.

1. Nem teljességgel meggyőző elitfogalmának használhatósága egy később az osztályhoz visszatérő narratíva kiindulópontjaként. Nem egyértelmű ugyanis, hogy a társadalom felsőbb rétegeinek (arisztokrácia, nagypolgárság) leírásában az elit, mint presztízs és vagyoni helyzet összegeként létrejövő besorolás mennyiben egyértelmű elnevezés. Ez annál is inkább problematikus, mivel pl. a politikai elit elnevezés nem kötődik egyértelműen társadalmi csoportokhoz, sőt az elemzés lényege a műben éppen annak feltárása, hogy egyes csoportok milyen arányban és milyen módon képviseltették magukat benne. Ezért felmerül a kérdés, hogy nem lett-e volna egyértelműbb egy olyan megközelítés, amely a társadalmi pozíció, a „bevett” presztízzsel rendelkezők leírására megtartotta volna az osztály fogalmát (ha már a mű nagyobb részében úgyszólván az „osztály” elnevezést alkalmazza), és az eliteket különálló fejezetben a társadalom egyes működési területeinek irányító-szervező csoportjaiként vizsgálta volna.

2. A második kérdés a parasztság és általában a vidéki társadalom bemutatásával kapcsolatos. Itt bizonyos nézőpontból arra lehetne rákérdezni, hogy a viszonylag szűkszavúbb elemzés ellenére nem rejlettek-e a parasztság helyzetében is éppannyira összetett és akuttá vált problémák, mint a középosztályéban. Az utóbbi leírásában ugyanis a szerző rendkívüli teljesítményt nyújt az úri-polgári, illetve keresztény-zsidó ellentétpárokhoz jogosan vagy jogtalanul kapcsolt különböző vonatkozások rendszerező kritikájában. Ehhez képest a parasztság helyzete viszonylag egyszerűbbnek tűnik, noha a kettős társadalom tétele kapcsán bíralt Erdei egyes, más természetű meglátásai éppen árnyaltságuk révén itt esetleg hasznosíthatóak lettek volna egy kevésbé leíró és erősebben értelmező megközelítés számára.

3. A könyv talán legeredetibb oldalával, a kettős társadalom kritikájával kapcsolatban is megfogalmazható egy – talán elméletieskedőnek ható – kérdés. Ez arra kérdezné rá, hogy az osztályon belüli konkurencia hatása nem éppen egy ilyen kettősség

fenntartása volt-e, azaz hogy a szerző által is elismert és alkalmazott fogalom, a versengés csoportnormává- és referenciává válása nem vezetett-e a kezdeti különbségek megmerevedéséhez és a középosztály megkettőződéséhez. A feltevés konkrétan arra vonatkozik, hogy a feudalizmus jogi maradványainak felszámolása után a meglévő szemléletbeli különbségek a konkurenciaharcban nem vezettek-e egy olyan fajta reakcióhoz, amelyben a magát vesztesnek érző csoport saját normáit a társadalmi élet egyes területein elszigetelővé és hangsúlyozottan csoportspecifikussá alakította, elidegenítve ezzel a középosztályt alkotó másik csoportot. Bár ez a gondolat messzemenően elméleti természetű, és inkább logikai következtetésekre, semmint empirikus adatokból leszűrt eredményekre épül, mégis jelezheti a szembeállított diskurzusok közötti átjárókat, amelyek talán a történelem mint tudomány kiskapuit is képezik.

Horváth Anikó

Richard Sennett „A közéleti ember bukása” c. kötetéről

Helikon Kiadó Budapest 1998. Első kiadás
Fordította Boros Anna 413. oldal
Helikon Universitas

Tocqueville a 19. század közepén azt írja, hogy a társadalom fogalma eltűnt az emberek tudatából, az emberi kapcsolatok leszűkültek a családi és baráti körre. Richard Sennett amerikai történész a nyugati kultúrkör jelenségeit elemezve (divat, építészet, színház, érdekvédelmi stratégiák, politikai hitelesség stb.) az 1970-es évek közepén ugyanerre a következtetésre jutott. *A közéleti ember bukása* c. könyvének alaptézise, hogy a szerző által a közélet eróziójának nevezett folyamat vezetett oda, hogy a közélet formális kötelezettséggé vált és ez a közéleti fásultság messze túlmutat a politikai ügyek határain. „A kiegyensúlyozatlan magánéletnek és az üres közéletnek e kiáltó jelei már régóta mutatkoznak. Ezek egy olyan változás eredményei, amely az ancien régime bukásával illetve egy új, kapitalista, szekuláris városi kultúra kialakulásával kezdődött meg” (26. o.). A Chicagóban majd a Yale-en és Harvardon folytatott tanulmányok után a szociológus Sennett főként városi családi élettel foglalkozva jutott el egy nagyívű modernizációs elmélet felállításáig. Kiindulópontja a nagyvárosi tér és nyilvánosság alakjának és funkciójának megváltozása, mely új viselkedési modelleket teremtett, mint pl. a hivatásos színész, a flaneur vagy a tárcaíró.

A szerző eredeti célkitűzése az volt, hogy kidolgozza a közéleti kifejezésmód elméletét a történelem és az elmélet kölcsönhatásának folyamata alapján, a történeti kiindulópontot a 18. századi társadalmi változásokhoz kötve.

Sennett szerint a modern közéleti tapasztalat egyik dimenziójának, a közönségnek a megváltozását az „idegenek” városba áramlása okozta. Idegeneken nem csupán a kívülállókat kell érteni, hanem azokat az ismeretleneket is, akiknek még nincs saját identitásuk, osztálytudatuk, akiket a városlakók sem tudnak „elhelyezni”. London és Párizs 17-18. századi népességnövekedését elemezve Sennett kimutatja, hogy mindkét városban ugyanaz a típusú idegen alkotta a főszerepet: egyedül volt, messziről érkezett, korábbi kapcsolatai megszakadtak. A hirtelen népességnövekedés új társadalmi problémát hordott magában: a város egész ökológiájának a terek elve alapján való átszervezését. Bár mindkét városban eltérő városrendezési koncepciók valósultak meg, a végeredmény nagyon hasonló lett: a tér csupán az áthaladást szolgálta és ez a közösségi élet felszámolódásával járt. Ezt tovább erősítették a 18. század első felének gazdasági változásai, eredményeként a gazdasági struktúrák újrakristályosodása. Összességében e két folyamat együtt termelte ki az „ismeretlenként” definiálható idegen városi letelepedését, s ezzel azt, hogy a korábbi családi háttér vagy foglalkozás szerinti rutinszerű címkézés értelmét veszítette. Újfajta városi közösség jött létre. Ez a minden-

napi életben annyit jelentett, hogy nem lehetett kétségek nélkül megállapítani a szembenálló társadalmi státuszát. Így alakultak ki az üdvözlésnek és kapcsolattartásnak korábban nem létezett személytelen kliséi. Sennett véleménye mégis az, hogy az élet anyagi feltételeinek bizonytalansága és az ismeretlenektől való félelem ellenére erőteljes társadalmi hajlammal rendelkezett az ily módon létrejött közösség.

Az új városi társadalmon belül egyfajta híd alakult ki az utca és a színház között. Olyan hitkódexek léteztek, melyek segítségével értelmet lehetett adni a társadalmi életben zajló találkozásoknak és amelyek lehetővé tették, hogy az emberek valamiféle személytelen módon kerülhessenek kapcsolatba egymással. Megváltozott a nyilvánosság előtt való megjelenés/megnyilatkozás addigi formája. Ez a strukturális híd két alapelvre épült: a testre és a beszédre.

A test mint díszítendő objektum az utcakép szabályozásának eszköze volt: a megfelelő viselethez megfelelő státuszt társítottak, mert társíthattak. A közéleti és magánszféra szétválásának első jele is e területhez köthető: a 18. században az otthoni és az utcai viselet kezdett különböző célt szolgálni. Az előbbi a test kényelmét szolgálta, míg az utóbbi mások számára volt jelzésértékű. A század második felében a divat alsóbb osztályok felé való terjedése, a ruhák átvétele ezt az egyértelműséget veszélyeztette.

Sennett úgy látja, hogy a nyilvánosság előtt való létezés két alapelve az volt, hogy „a beszéd önmagában és önmagától volt jelzésértékű, nem csupán külső helyzetekkel és a beszélő személyével összefüggésben hordozott jelentést” (78. o.). Ennek a legnyilvánvalóbb jelei a színházban mutatkoztak meg. A korabeli spontán színházi megnyilvánulások egyik magyarázata a színész társadalmi helyzetében keresendő. A megvetett, szolgaként kezelt színész a nagy pillanatokra és nem a színészi játéokra összpontosító közönség irányítása alatt állt. Ugyanakkor a színház nem pusztán szórakozás volt, hanem a néptömegek találkozásának színhelye, ahol egyrészt eltűntek a társadalmi különbségek, másrészt a beszéd, mint az emocionális kijelentések rendszere nem szimbolizálta a valóságot, hanem „saját konvenciói által létrehozta azt” (93. o.).

Hasonló jelenségnek, azaz a társadalmi különbségek felfüggesztésének és a szabad információáramlásnak egy, a 18. században létrejött színhelye a kávéház volt. Jelenlést hordozó, közvetlenül látható jelképektől függetlenül is (rang, származás stb.) mindenki számára szabad volt a véleménynyilvánítás. Azonban ezt a tendenciát veszélyeztette az exkluzív jellegű klubok és a korzó megjelenése, mert ezek a nyilvánosság előtti hallgatás lehetőségét hordozták magukban.

Tehát az ancien régime idején a vizuális és a verbális elv kialakulásával párhuzamosan jelent meg a nyilvánosság modern jelensége. Az érzelmeknek a nyilvánosság előtti kimutatása is e két elven alapult. „A közéleti szféra ugyanakkor egyfajta geográfia is, amely egy másik tartományhoz, a magánszférához való viszonyában létezik” (101. o.), e két szféra pedig egyre élesebben szétvált, sőt szembekerült egymással.

A felvilágosodás korában a két szféra viszonyát az irányítás és az egyensúlyteremtés jellemezte. Viszonyuk egyfajta molekulaként értelmezhető. A molekula azonban szét-
hasadt. A szociabilitás a magánélet, a család területére húzódik vissza, az érzelmeknek a nyilvánosság előtt való megjelenítése nem volt többé szalonképes. Míg a közélet emberi alkotás volt, a magánélet emberi feltétel. A korszak főszereplője ennek ellenére az érzelmeket megjelenítő ember, azonban a „theatrum mundi” klasszikus értelme-

zésével ellentétben az 1700-as évek végén a szerepnek mélyebb és általánosabb lélektan-
ni értelmezést kellett adni. Diderot volt az, aki először felismerte, hogy az érzelmek
kifejezése terén a tudatosság átvette a spontaneitás helyét: A stabil, tartós kifejezés
feltétele az érzelmektől való tudatos távolságtartás. Az így létrejött jel lényege megis-
mételhetősége. A színész csak így képes estéről estére ugyanolyan beleéléssel megfor-
málni az általa játszott szerepet. Az önfegyelem lett az új színőrmérték.

A közélet 19. századi felbolydulása négy új kérdést vetett fel: hogyan hatottak az
anyagi feltételek a közéleti szférára; hogyan lett a személyiségből társadalmi kategó-
ria; mi történne az ember közéleti identitásával, ha az emberek napjainkban társadal-
mi kategóriának tekintenék a személyiséget; hogyan alapozta meg a közéleti személyi-
ség a magánszféra mai uralmát?

Az ipari kapitalizmus leginkább a kevés nagyiparral rendelkező fővárosok életét
változtatta meg, melyek óriási népességnövekedésnek voltak kitéve. Ezeknek a körülmé-
nyeknek a következménye lett a városi negyedek kialakulása és a kiskereskedelem
fellendülése. A hétköznapi élet bizonytalansági tényezői (anyagi feltételek labilitása,
idegenek sokasága) közötti eligazodást segítette az ancien régiméből öröklött kultúra,
a közéleti szféra. Az ipari kapitalizmus azonban megváltoztatta ennek jellegét. Egy-
részt azért, hogy a tömegtermelés és a kisáruház összekapcsolódása a fogyasztó szá-
mára azt eredményezte, hogy az árunak társadalmi státuszt jelző értéke lett, tehát egy-
egy árucikk kifejezte a vevő személyiségét; másrészt úgy, hogy megváltoztatta a ma-
gánszféra természetét. Azaz a titokban folytatott szabadáras nagykereskedelem ugyan-
azt indukálta, mint a családon belül szabadon folytatott interakciók: a diszkréciót.

A 19. században új szereplő jelent meg a közszférában: a személyiség. Oka egy új,
szekuláris világnézet terjedése. A vallási képzetek felbomlása ellenére a hit utáni vágy
tovább létezett, következménye, hogy az ember saját körülményeit kezdi misztifikál-
ni, életét immanens jelentéssel ruházza fel. Az éntudat irányította személyiség szemé-
lyenként ezért kap eltérő értelmezést. Az érzelmek szabadon engedése pedig gyakran
jelenti a „normális” érzés megsértését. A személyiség a belső „én” kifejeződéseként
fogható fel – kulcsa a külső megjelenés. „Ennek a személyiségben való szekuláris
hitnek az ipari kapitalizmus gazdaságával való összekapcsolódása sodorta bele a sze-
mélyiséget mint társadalmi kategóriát a közéleti szférába.” (169. o.). Elég csak Balzac
leírásaiban megbújó társadalomértelmező szabályrendszerekre gondolni. A test és a
személyiség maga is dekódolhatóvá vált. És miközben az öltözködés egyre semlege-
sebbé vált (köszönhetően részben a varrógép feltalálásának), egyre erősebb lett a tö-
rekvés: a külsőből megfejteni a belső „ént”. Az anonimitásra való tendencia mögött
ott húzódott a védekezés, a beburkolózás szándéka, a nyilvánosság előtt való látható-
ság miatti félelem. Az osztály és a nemiség az a két fogalom, mely segít megérteni a
korszakot. A semlegesnek tűnő ruházat csak a beavatottak számára volt „leolvasha-
tó”: megmutatta, ki melyik osztályhoz tartozik illetve árulkodott a női erkölcsökről
avagy romlottságról. A 19. század elhallgattatta a testet és elfojtatta az érzéseket. Eb-
ben a közegben a színház volt az, amely átvette a bizonyosság megjelenítésének szere-
pét a hiteles élet csupán művészi formában jelenhetett meg.

A közéleti szférával szemben a család kellett volna, hogy legyen a személyiség szabad
megjelenítésének terepe. Védelmi funkciója azt eredményezte, hogy a benne élők igye-

keztek stabilitást teremteni, gyermekeiket kétes élményektől, mindenfajta komplexitástól megóvni. Az érzések rendezettsége és tisztasága (másként értelmezve: az érzések kifejezésétől való félelem, az azok feletti uralom vágya, a szorongás) voltak azok a vezény-szavak, melyek olyan társadalmi tünetekhez vezettek, mint pl. a hisztéria.

A 19. század vége azonban fellázadt a múlt ellen. A ruházat összetettebb lett, a test újból beszélni kezdett, noha csak titokban (lásd a kozmetikumok egyre inkább terjedő használatát). De továbbra is csak a színházban valósult meg a kifejezés szabadsága – a közönség pedig egyre passzívabb, a színház és az utca közötti szakadék egyre nagyobb lett.

„Amikor a személyiség a közéleti szférában megjelent, a közéleti ember identitása kettéhasadt.” (212. o.) Szemléelőre és közszereplőre. A szemlélő azonban túléli a közszereplő eltűnését is, átalakul voyeurré — ez adja a „nyilvánosság előtti láthatóság és az egyidejű interperszonális elszigeteltség” (213. o.) modern helyzetét.

Az 1840-es években új közéleti identitással lép színre az előadóművész: ő volt az egyetlen közéleti figura, aki erőteljes érzelmeket tudott kiváltani. Ennek két feltétele a kifejezőképesség és a tehetség volt. Paganini, Lamaître sikere abban rejlett, hogy virtuozitásuk illetve technikájuk sokkoló hatása „az előadás pillanatát tökéletesen élővé tették” (223. o.), ők maguk pedig a közönség fölé tudtak emelkedni. Ugyanakkor a szemlélőnek új problémával kellett szembenéznie, vagyis a kifejezésre való képtelenség problémájával. A műsorismertetések megjelenése a „megfelelő érzések” iránti igényt igyekezett kielégíteni. Az újságok tárcarovatában használati útmutatót kapott sebezhetetlensége fenntartásához. Az utcán viszont azt tanulta meg, hogy „az emocionális kifejezés értelmezését szolgáló kódrendszer egyszersmind a másoktól való elszigetelődés kódrendszere is” (231. o.). A burzsoá rétegek klubjainak legfőbb elve a hallgatás, mely egyszerre jelentette a figyelem összpontosítását és a mások társas hajlama előli elzárkózást. A hallgatás volt hivatva biztosítani a tudat szabad szárnyalását: azaz saját/privát magánszféra megteremtését. Ez lett a láthatóság és az elszigetelődés egyidejű megvalósulása. Így ami a művészetben a függőséget közvetítette, az a társadalomban az elszigetelődés céljából a függetlenséget segítette elő.

Ugyanakkor a kollektív személyiség megjelenésének is tanúi lehetünk. „Azzal, hogy a közéleti személyiség belépett a közéleti szférába, megvetette ennek az intim társadalomnak az alapjait, vagyis az emberekben kialakította azt a meggyőződést, hogy a társadalomban zajló kölcsönhatások a személyiség megnyilatkozásai.” (237. o.) Sennett az intim társadalmat két alapelv köré építi fel: a *narcizmus* és a *destruktív Gemeinschaft* köré. A narcizmus a felvilágosult önérdekkel azonos. A 19. századi fővárosok politikai színterén tűnik fel először az a jelenség, amikor a csoport önbizalomhiány miatt „felfüggeszti érdekeit”. A Tönniestől kölcsönzött *Gemeinschaft* a múlt században a szerző szerint olyan közösséget takart, melynek egy közös fantázia által kivetített kollektív személyisége volt és elvesztette csoportérdekeit. A közösség kollektív tevékenységének utolsó maradványa a csoporton belüli tisztogatás, emiatt destruktív.

Az 1848-as párizsi forradalom idején Alphonse de Lamartine-ban a tömeg olyan, fölötte álló társadalmi osztályból kikerülő vezetőre talált, aki képes volt a lázongó csöcselék figyelmét elterelni a *textusról*, a beszéde tartalmáról. Az számított, hogyan beszél, nem az, hogy mit. Lamartine követve a Művészről mint hiteles közéleti szemé-

lyiségről kialakult karizmatikus képzeteket, új politikai mintát adott. Hiteles közéleti eseményeket hiteles közéleti személyiség hoz létre és nem cselekedetei.

A destruktív Gemeinschaft alakulását Sennett a Dreyfus-ügyet elemezve véli feltáratónak. A múlt század végének leghíresebb kémperét Zola „J'Accuse!” kezdetű levele helyezi új megvilágításba. A levél lényege ugyanis nem a benne foglalt állítások valódisága, hanem az, hogy megteremtette a közös harc nyelvezetét, közösséget hozott létre, illetve megadta az odatarozás kritériumait. De egyidőben merevnek is kellett mutatkoznia, csak ezáltal tudta létrehozni az odatarozás érzését.

Sennett könyvének utolsó része mintegy jelenkori összefoglalása az eddig elmondottaknak. A 20. század emberének a bensőségesség az istene. Kapcsolatainkat megterheljük a biztonság, a nyugalom, az állandóság igényével, a társadalmat a személytelenségtől, mint ürességtől való félelem irányítja. „Az intim társadalom így az egyént a műfajától megfosztott színésszé teszi” (284). A szerző szerint a civilizáltság teszi lehetővé, hogy az egyes egyén megvédje magát másoktól, ugyanakkor élvezze is társaságukat. Ezzel szemben szerinte korunkat a civilizálatlanság jellemzi, annak is két struktúrája: a politikai vezetésben megmutakozó civilizálatlanság ill. a testvériség eltorzulása a modern közösségi életben.

A ressentiment korunk sajátossága. A ressentiment politikusa erényességmaszkokat visel s megítélésében szándékai, nem tettei játszó a döntő szerepet. Ez történt a Watergate-botrány alkalmával is. Nixon az elektronikus média nagyon jó védőbástyát talált. A sajtó a politikából ugyanúgy sztárokat csinált, mint korábban a művészekből, a különbség az, hogy a „politikában a személyiség megjelenése kivonja a politikai tartalmat” (109).

Ám nemcsak a politikusok, de a közösség is elveszti civilizáltságát. A személytelenséget szokták kárhoytatni korunk kiüresedett kapcsolataiért. Sennett értelmezésében a személytelenségnek pozitív funkciója van, hozzászoktat a kockázatvállaláshoz, biztosítja azokat a nélkülözhetetlen megrázkódatásokat, melyek szükségesek ahhoz, hogy saját hiedelmeink megközelítő érvényességéről bizonyosságot szerezzünk. Ha a személytelent igyekszünk felszámolni, azaz magasztaljuk saját intim szféránkat, gettót építünk magunk köré. A lakóközösség életében ez történik. Bármilyen külső „támadással” szemben (pl. más etnikai csoportok közelbe telepítése) mereven védelmezi integritását, létrehozza saját kollektív személyiségét. A modern közösség is pusztán egyetlen egy cselekvésben merül ki: a tisztogatásban. Ezt érti Sennett a testvérgyilkosság fogalmán. Az emberek azáltal, hogy társadalmi kapcsolataikat az intim kapcsolatokra alapozzák, összeütközésbe kerülnek a társadalmi komplexitással, civilizálatlan módon reagálnak. A humanitás alatt újfajta sterilitás értendő.

Utolsó kísérletként a szerző olyan pszichológiai fogalmakat próbál beültetni történelmi és társadalmi kontextusba, mint a játék, mely felkészítés a felnőttkori tevékenység objektivizálására, és a narcizmus, mely olyan létállapot, amelyben az egyén eltörli az én és a más közti határt. Sennett elképzelése szerint a narcizmus megfelel a modern idők protestáns etikájának. A narcizmus aszketikus jellege két érzésfajta eredményez, ez pedig a lezárástól való félelem és a kiüresedtség érzése. Ha tehát a társadalmat pszichológiai kategóriákban fogjuk fel, azt látjuk, hogy az én lett az egyetlen realitás.

Ez a hit az alapja az intim szféra zsarnokságának. Az én társadalmi princípiummá lett, a személytelen jelentés és a személytelen cselekvés nyilvános szférája sorvadásnak indult. Sennett szerint a városra vár a feladat, hogy újból megtanítson minket személytelenül, azaz civilizáltan viselkedni.

A recenzióíró közel sem volt képes rekonstruálni Sennett könyvének tartalmi, gondolati gazdagságát, összetettségét. Az önmagát a történelem és a szociológia iránt érdeklődő, újbaloldalinalak definiáló szerző *A közéleti ember bukása* c. művével olyan téma feldolgozását vállalta, amely mai kifejezéssel élve interdiszciplináris látásmódot feltételez. Mind a forrásválasztásban, mind a módszerében újszerű munka érdeme a hatalmas tényanyag, és sokrétű tudás logikus rendszerbe rendezése.

Sennett a közéleti kifejezésmód elméletét a történelem próbáján tesztelte le. Ám kiindulópontja két, reprezentatívnak korántsem nevezhető főváros, Párizs és London. A Sennett által is említett Róma városrendezése és 18-19. századi fejlődése egészen más irányt mutat. Érdemes lett volna megvizsgálni, vajon a közéleti ember bukása itt vagy egyéb vidéki városokban is végbemegy-e illetve milyen módon szivárgott át oda. A város definíciója (idegenek találkozásának színhelye) is erősen leegyszerűsített, nélkülözi az európai várostörténeti kutatások eredményeit.

A mű a maga logikai rendszerében nehezen kritizálható. A szerző hihetetlen alaposággal konstruálja meg gondolatát. Bár retrospektív pszichológiai „spekulációit” gyakran nehéz követni, érvelése mégis meggyőző. Forrásválasztása kissé önkényesnek tűnhet, de ezért kárpótol a forráskezelés módja. Rendkívül figyelemre méltó, és talán munkájának legjobban kidolgozott részei a térhasználatról, az építészet és társadalom kapcsolatáról, a színházról szóló fejezetek ill. modernitáshoz való viszonyuk.

A mű megértését nagymértékben elősegítette volna, ha az olvasó rendelkezésére állt volna a szerző munkásságát ismertető elő- vagy utószó (sennetti szóhasználat: „mit is gondoljunk”- értékelési útmutató). A fordításba csúszott hibák némi körüljárással elkerülhetőek lettek volna. Ha az ancien régime mindenképpen magyarrá akarjuk átültetni, akkor régi rend és nem népi rend. Tönnies Gesellschaft-ját általában társadalomnak és nem társaságnak fordítjuk. Az utca és színház közötti híd-metafora unalomig való ismétlése helyett talán lehetett volna valamit finomítani rajta, stílárisan más megoldást találni. Noha az angol eredeti nem állt rendelkezésre, kissé problematikusnak éreztem „a közéleti geográfia”, a „testvérgyilkosság” fogalmakat. Néhány helyütt a pongyolának tűnő fordítás nehezítette az amúgy is rendkívül árnyalt szöveg megértését, mindazonáltal örülünk Sennett első magyarországi megjelenésének.

SZERZŐINK

Beluszky Tamás	(1968) történész phd hallgató (ELTE)
Győri Róbert	(1976) geográfus (MTA RKK)
Horváth Anikó	(1975) szociológushallgató (ELTE)
Horváth Sándor	(1975) történész MTA TTI
Kiss László	(1975) szociológushallgató (ELTE)
Majtényi György	(1974) történész phd hallgató (ELTE)
Romsics Gergely	(1977) történészhallgató (ELTE)
Sasfi Csaba	(1956) történész
Szegedi Péter	(1973) szociológus phd hallgató (BKE)
Takács Károly	(1970) régész-történész